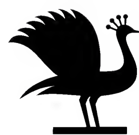
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14087

Wieliczka Memorial Book

Ḳehilat Ṿilits'ḳah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Ḳehilat Vilits'ḳah : sefer zikaron / [ha-ʼorekh, Shemuʻel Meʻiri]
IMPRINT	880-02 [Israel] : Irgun yotsʻe Vilits'ḳah be-Yiśrael, [1980]
DESCRIPT	160, 93 p. : ill., ports. ; 22 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Wieliczka.
	Wieliczka (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Wieliczka.
ADD'L NAME	Meʻiri, Shemuʻel.
ADD'L TITLE	Jewish community of Wieliczka

THIS BOOK MEETS A N S I STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

קהילת ויליצ׳קה

ספר זכרון

בהוצאת ארגון יוצאי ויליצ׳קה בישראל

העורך: שמואל מאירי

נדפס בישראל תשמ״א — 1980
נסדר בדפוס מ. שטרן ונדפס בדפוס „גוטנברג״, ת״א

התוכן

נדודים

לזכרם של בני עירנו שנפלו במערכות ישראל

לזכר נעדרים

אלה אזכרה...

המדור באנגלית

המדור בפולנית

רחשי תודה

ברצוננו להביע בזה את הוקרתנו ותודתנו העמוקה לבן־עירנו, ד״ר משה יארבלום, על תרומתו הגדולה **לספר הזכרון** לזכר קדושי עירנו וויליצ׳קה.

היתה זאת משימה קשה ביותר ואחראית מאוד — באיסוף החומר שהיה ברובו מפוזר בספריות שבארצות שונות, מיונו ותרגומו מאידיש, פולנית, גרמנית ואנגלית — אך הודות לכשרו ושקידתו הבלתי נלאית עלה בידי ד״ר יארבלום להפוך חלום זה למציאות.

על התמדתו המסורה לעבודה זו ייזכר ד״ר משה יארבלום תמיד לטובה על ידי כל בני עירנו.

הועד

מצבת הזכרון במרתף השואה שבהר־ציון בירושלים.

פתח דבר

לאחר שלוש שנות אימים של שוד ורצח (מספטמבר 1939 עד אוגוסט 1942) חרבה כליל קהילת ווליצ׳קה היהודית הצעירה (לאחר 70 שנה לקיומה) ובניה מתו בכל מיני מיתות משונות במחנות ההשמדה: בלזץ, אושוויץ, ניפולומיץ ואחרים. ווליצ׳קה הפכה ל׳יודנריין׳ ב־27 לאוגוסט 1942.

הקהילה הזאת, כמאות קהילות אחרות ברחבי פולין, נמחקה מעל פני האדמה, לבלי שוב. עתה, אם גם במאוחר, נחלצו השרידים המעטים המרוכזים בישראל ובאמריקה להוציא לאור ספר־זכרון לקדושי עירנו מאז התהוותה ועד קיצה המר, וכדוגמת שרידי יתר הקהילות, גדולות כקטנות, ביקשנו גם אנו להנציח את זכר קרובינו הקדושים והיקרים שניספו בשואה.

ברם, בבואנו לאסוף חומר לספר־זכרון זה, הוברר לנו עד מהרה כי על אף ההערכה כי כזה יימצא בשפע, אין הוא בהישג ידנו. כמו כן קשה היה לגבות עדות מפי הקרבנות ששרדו, וזאת מטעמים רבים ובמיוחד מפני שחלפו כ־40 שנה מזמן השואה, וללא ספק ניטשטשו אי־אלו פרטים חשובים מספורי־אימים אלה, וכולנו מרוחקים כיום מגיא־ההרגה, ממחזות־הדמים, דבר המכביד על שיחזור העבר.

קשיים אלה שמנינו דיים לרפות ידי היזמים מלגשת למלאכה זו. ואף על פי כן, למרות הצמצום בחומר שלפנינו, החלטנו להוציא ספר־זכרון זה, ויהא גם בצורה צנועה.

הספר מורכב מארבעה חלקים: א) סיקור היסטורי על הישוב היהודי בווליצ׳קה; ב) סיקור מפורט על יסורי־השאול שנתנסו בהם יהודי עירנו בתקופת השואה לפי עדויות הניצולים; ג) יומנים וזכרונות; ד) רשימת ראשי המשפחות שניספו בשואה יחד עם משפחותיהם.

הספר מוגש לפי הסדר בארבע שפות: עברית, יידיש, פולנית ואנגלית, והמדורים ביידיש, פולנית ואנגלית מצומצמים לעומת המדור העברי. המדור האנגלי מכוון לבני ווליצ׳קה קוראי אנגלית שבתפוצות, להם ולבניהם. האנגלית והפולנית מיועדות גם לנכרים, ולעם הפולני בפרט, לספר להם את תרומתם של היהודים בפיתוח עירם, ואת הגמול שגמלו

להם הפולנים ברדפם את היהודים, כמיעוט, במשך כל השנים. הם יקראו את אשר עוללו הנאצים ליהודים בהשתתפותם הערה של הפולנים בתקופת השואה, ובשמחתם לאידם של היהודים. רק יחידי סגולה, אצילי נפש מבין אותם הנוצרים, חרפו נפשם והושיטו יד אנוש להצלת היהודי. יבורך שמם של חסידי אומות עולם מעטים אלה, ויוקעו לדראון עולם אלה ששיתפו פעולה עם הצורר הנאצי.

יעדו של הספר הזה כפול: — עבר ועתיד. אשר לעבר מחובתנו ליתן כבוד לזכר משפחותינו היקרות שגוועו בפרפורי גסיסה בשנות־אימים אלה, אפרם מפוזר על פני תבל ואין באפשרותנו לפקוד את קבריהם, להניח שם זרי פרחים, ולומר „קדיש". ישמש נא, אפוא, ספר צנוע זה כמצבת־זכרון ליקירינו, ספר שימסור לדורות הבאים את שמות אבותיהם הקדושים ויספר את שארע להם.

הספר הזה נועד גם כלפי העתיד. על השרידים המעטים שעברו את שביל היסורים בעת השואה הטביע מסלול הענויים חותם עמוק בל־יימחה, ההולך ומלוה אותם כצל־בלהות, ואין בכוחם להינתק מסיוט זה לעולם. אך הספר נועד בעיקר לילדי השרידים ולדורות הבאים. הם יקראו על הארועים המזעזעים, ואף ישמעו בודאי דברים כאלה מפי המורה להיסטוריה, וייתכן שיתגנב הספק בלבם: הייתכן? כלום אפשר הדבר שאדם ירד לדרגה בהמית זו? אך אם יסמיכו את המסופר עם שמות משפחותיהם, ויזהו את המקומות משם באו אבותיהם, יפוג הספק ויקרבם למאורעות שקרו את אבותיהם בעבר.

ספר־זכרון זה יישמר בודאי תמיד בליבותינו, אלא שאנו החיים חייבים להפנות את מבטנו לעתיד, לאור הבוקע ממזרח. מן האפר של קרבנותינו הקדושים ומקומץ השרידים החיים קם עם חדש לתחיה בארץ־האבות. גאים אנו על שרידינו בישראל הם שותפים לכך וגם אלה שבפזורה משתתפים בבנין הארץ.

התקוות הנכזבות שליוו את אבותינו בכל צרה ואסון שהנה „מה שקרה לא יחזור עוד לעולם" — אינן כעת שוב בבחינת „הרצון — אבי המחשבה"... מדינת ישראל כיום הינה, במדה רבה, ערובה לכך שחיי היהודים בישראל ואף בעולם כולו אינם עוד הפקר, וכי צורר היהודים לא יינקה.

ד"ר משה יארבלום

תולדות הקהילה מראשיתה
ועד ימי השואה

ד״ר משה יארבלום

ויליצ׳קה — עיר המלח

ויליצ׳קה השוכנת 14 ק״מ דרומית־מערבית לקראקוב, מכילה בתוך אדמתה שטחי מלח עצומים. איזכור ראשון בדבר הימצאות מלח תת־קרקעי בויליצ׳קה מצוי בכתובים של 1124, אך ראשית ניצולו המסחרי החל בשנות השמונים למאה השלוש־עשרה. מראשית הקמתו היה המכרה רכושו הבלעדי של המלך, מאחר והמלח היה מצרך מבוקש ורב ערך, והכנסותיו הגיעו לכדי שליש מכל הכנסות המלוכה, מכאן יובן שההתפתחות הסדירה של המכרה היתה בראש מעיניו של כל שליט ושליט, והדבר התבטא בביקוריו התכופים במקום ובקביעת מונופולין ממלכתי על המסחר במלח. ב־1368 נקבע לראשונה תקנון מלא ומפורט על ידי המלך קזימיר הגדול שהסדיר את כל עניני המכרה; התקנון היה תקף מאות בשנים עד שנת 1743, עת שהוכנסו בו שנויים מסוימים. שכבת המלח ממערב למזרח משתרעת על פני שטח של 5,5 ק״מ אורך ומצפון לדרום על פני שטח של קילומטר אחד בקירוב רוחב, כשהעומק המקסימלי הוא 326 מ׳. את תולדות ניצולו ניתן לחלק לכמה שלבים: עד למחצית המאה השמונה־עשרה התנהלה הכריה על הרוב ברובד העליון של שכבת המלח, והצטמצמה עד לעומק של 60 מטר. כריית רבדים עמוקים יותר החלה במאה התשע עשרה. גם כיום כורים מלח במקום וכן נמצאו בו סגולות רפואיות עליהם נעמוד בהמשך.

בתקופת הבראשית של הפקת המלח היתה הטכניקה פרימיטיבית מאוד והיא נעשתה בעיקר בעבודת כפיים, רק בשנים 1396—1406 הונהגו שיטות מכניות. חלפו עוד 40 שנה ולעבודה נרתמו לראשונה גם סוסים. במאות ה־17, וה־18 עובדו ושוכללו מפות המכרה. בשנת 1851 נבנתה רשת ענפה של מסילות ברזל פנימיות שהוליכו את המלח ברכבות ממקום למקום. בשנת 1859 הרכיבו לראשונה את מכונת הקיטור להעלאת המלח על פני

הקרקע, ובשנת 1886 הואר המכרה כולו באור החשמל. אורך כל מסילות הברזל היום עולה על 200 ק״מ.

כתוצאה מכריה של מאות בשנים מתחת לעיר ויליצ׳קה, נוצר במעבה האדמה מבוך עצום של שבילים ואולמות. לפי חישובים מעודכנים מגיעים השבילים הללו לאורך של כ־350 ק״מ ונפח החלל שנוצר ל־7½ מיליונים מ״ק. במשך 700 שנות ניצול המכרה סיפק המפעל 50 מיליון טונות מלח.

החלק העתיק ביותר של המכרה הפך ב־1950 למוזיאון המושך אליו תיירים מארצות שונות. בעומק של 136 מ׳, נמצאים היציעים הנושנים, הפרוזדורים, אגמים תת־קרקעיים שניתן לעבור בהם בסירות וכנסיה מצוידת בבמה לפולחן ופסלים חטובים במלח הגבישי, אולם למחולות, לשכות מצופות עץ, מתקנים שונים לזיכוך המלח ועוד. המסלול לתיירים אורכו 3 ק״מ. סיור במכרה אורך כ־3 שעות וכשני מיליון איש מבקרים בו מדי שנה. מראה האולמות והכנסיות החצובים במלח עם פסלים ממלח גבישי, והמוארים באור חשמל ובשפע נברשות עשויות מגבישי מלח, מרהיב עין ביופיו ומושך המוני תיירים מקרוב ומרחוק.

אך חלק זעיר (כאחוז בלבד) מן החלל העצום הזה הוגדר כאזור ראוה לתיירים. התערוכה הקבועה במוזיאון נמצאת ברובד השלישי של המכרה, לאמר: בעומק של 135 מ׳. מתחת לפני האדמה ומשתרעת על פני שלושה־עשר אולמות באורך 1½ ק״מ. השטח הנותר הוא סגור לקהל, פרט למדענים, היסטוריונים ודומיהם.

בד בבד עם מלח־הסלע יצרו במכרה־המלח שבויליצ׳קה, כמו בבוכניה (שהוא קצהו האחר של אותו מכרה), גם מלח ומי מלח. את ייצורו הפסיקו בשנת 1724 מפאת חוסר כדאיות, ושבו לייצור זה רק בשנת 1911 עם שיפור התעשיה המכנית. בשנות העשרים למאה התשע־עשרה החלו לראשונה להשתמש במי־מלח לצרכי רפואה, וב־1837 נפתחו בה מרחצאות ריפוי. אולם המפעל הזה לא האריך ימים, והריפוי מצטמצם כיום אך ורק לחולי קצרת (אסטמה). למטרה זו נפתח לאחר מלחמת העולם השניה בית־הבראה תת־קרקעי למחלות כרוניות „קינגה״.

הישוב היהודי בויליצ׳קה

יהדות פולין, כידוע, ימיה כימי המדינה הפולנית. כבר במאה העשירית

ישבו יהודים בתוכה. יהדות זו ידעה מעלות ומורדות, שויון זכויות עם יתר חלקי האוכלוסיה, וגם רדיפות אכזריות. יהדות פולין מילאה תפקיד מרכזי בבנין כלכלתה של מדינה זו ובפרט בפיתוח מסחרה. היהודים נתקבלו בדרך כלל על ידי מלכי פולין בזרועות פתוחות בשל ראייתם המפוכחת את היהודים כיסוד מועיל. לא כן סברו המעמדות העליונים בעלי השפעה בחברה הפולנית. אלה שטמו את היהודים והצרו את צעדיהם בכל אשר יכלו. בראש שונאי ישראל צעדה הכמורה ששנאה את היהודים שנאה מסורתית כצולבי משיחם... אחריהם החרו־החזיקו בני האצולה על אף הקשרים המסחריים ההדוקים ששררו בינם לבין היהודים, שהיו להם אך לתועלת. גורם חשוב אחר לשנאת ישראל היוו העירונים, מתוך שנאה שמקורה בקנאה, כי ראו ביהודים מתחרים מסוכנים, ויש אשר כל המעמדות חברו יחד לפרוע פרעות ביהודים, לגזור עליהם גזרות קשות ולהעליל עלילות, נגד רצון המלך, שהיה בדרך כלל, מגינם של היהודים. אילו באנו לספר את פרשת הרדיפות — לא היינו מספיקים ואין גם צורך בכך. הלא הם כתובים בספרי דברי ימי עמנו. נייחד, אפוא, את הדיבור לנושא שלפנינו.

עקב איסור מוחלט שהיה קיים על היהודים להתישב בערים מסוימות, הושג בלחץ העירונים צו מידי המלך הפולני זיגמונד אוגוסט, לפיו ניתנה להם בשנת 1527 הזכות „שלא לסבול את היהודים" בכמה ערים — Privilegium de non tolerantis judaeis. לפי הזכות הזאת, שהסכים לה המלך מאונס, אסור היה ליהודים להתישב במספר ערים בפולין גדולה (נסיכות מזוביה עם בירתה וארשה) ובכמה ערים בפולין קטנה, ביניהן: ויליצ׳קה [1]. וכך קרה שעיירה עתיקת־יומין זו (למעלה מאלף שנים לקיומה, ושבע־מאות שנה להפעלת מכרה המלח שבתוכה) — היתה סגורה בפני יהודים.

אמנם יטעה החושב כי לא היתה דריסת־רגל כלשהי ליהודים בויליצ׳קה במשך כל התקופות. מן ההיסטוריה ידוע לנו כי בין חוכרי מכרה המלח ממלכי פולין במאות ה־14—18 היו גם יהודים. הידועים ביותר שבהם: היהודי לבקו שחכר מאת קזימיר הגדול את המכרה בשנת 1368, ושאול

---

1) ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ו׳, עמ׳ 166.

ואהל שחכר את המכרה בשנת 1580 מאת המלך סטפן באטורי [2], ולבסוף — חותנו של הרב דב מיזלס, בעל הנכסים זלמן בורנשטין מקראקוב, חכר אף הוא בסוף המאה ה־18, יחד עם עוד שני יהודים מוארשה: ברק שמואלביץ׳ (בנו של שמואל זביטקובר) וגיסו שמואל פרנקל. ניתן לשער שלרגל עסקיהם היו כל אלה באים מפעם לפעם לעיר; הישוב היהודי בויליצ׳קה — כלומר ישיבתם הקבועה בה התחילה אך במחצית השניה של המאה ה־19.

אין ספק שהרשות להתישב בויליצ׳קה היתה תוצאה ישירה מחוקת השלטון האוסטרו־הונגרי מ־21 לדצמבר 1867, וזאת כנראה בשל התסיסות שקמו במדינה זו לאחר שנחלו תבוסות במלחמותיהם. חוקה חדשה זו נשארה בתוקפה עד להתפוררותה של האימפריה האוסטרית ב־1918, ולפיה כל הלאומים שבממלכה רשאים ליהנות מזכויות שוות בלי הבדל דת ולאום, בבתי־ספר ובחיים הציבוריים, ולכולם מובטח חופש הדיבור, חופש העתונות וכו׳ [3].

ברם, תמוה הדבר שישוב יהודי חדש זה, שלא קם לפני מאות שנים כישובים אחרים וראשיתו מעורפלת מפאת מרחק הזמן ומחוסר תיעוד, אלא במחצית השניה של המאה שעברה, כשהעתונות הלועזית והעברית היתה כבר מפותחת מאוד, ואף על פי כן לא מצאנו כל הד, או כל תיעוד הולם לאירוע זה, שהיה בו משום פריצת דרך וחידוש. אי־לכך אין אנו יודעים איך ובאיזו שנה החל הישוב היהודי; מי היה ה„אדם הראשון" שביקש ואף קיבל רשות להתישב במקום זה שהיה אסור ליהודים מדורי דורות?

בסקירה על משפחתו (ר׳ מאמרו בקובץ זה) מספר א. פרידמן על מסורת שהיתה קיימת בבית אביו לפיה היה אבי זקנו, אברהם פרידמן, מראשוני המשתקעים בעיר המלח. אלא שעל עצם האירוע של תחילת הישוב היהודי אין המסורת הזאת יודעת לספר מאומה, לא את שנת היווסדו של הישוב ולא על הדרך בה התחיל הדבר.

---

2) כנ"ל, כרך ה׳, עמ׳ 266; וכן אנציקלופדיה עברית כרך ט"ו, עמ׳ 321 Encyclopedia Judaica Vol. 16, p. 242; 496; Saul Wahl — Salo Baron, A Social and Religious History of the Jews, Vol. 16, p. 250.

3) Encyclopedia Britannica Vol. 2, p. 468; Judaica Vol. 3, p. 895, Vol. 6 "Emancipatia".

אמנם, ביחס לשנת היווסדו של הישוב היהודי בווליצ׳קה יש לנו עדות עקיפה מכתבה קצרה בעתון יידישאי דער טאג בקראקוב, מתאריך 6 בנובמבר 1913, בה מודים אנשי עיר ויליצ׳קה לראש קהילתם ז. רוזנצווייג על הצלחתו בהתקנת עירוב המתיר מעתה לטלטל חפצים בשבת בכל העיר, דבר חיוני זה שהיה חסר מאוד במשך 40 שנה מאז התישבו היהודים בעיר. הוה אומר: קיום ויליצ׳קה היהודית החל ב־1873.

מאידך, על סמך כתבה ב„המגיד" מתאריך 22.8.1877, גל. 33, עמ׳ 300 (מנחם־אב ה׳ תרל"ז), ניתן לפקפק בדיוק התאריך הנ"ל. הכתב דוד הלוי בירנבוים מקראקוב מספר על שרפה גדולה בווליצ׳קה שפרצה בככר שבמעלה העיר, בה עלו באש כ־40 בתים, וגם בית המדרש נשרף. מתקבל, אפוא, הרושם שהשרפה פגעה בקהילה מסודרת ומבוססת, ולא באחת הקיימת 3—4 שנים בלבד. קשה גם להניח שהיהודים חיכו שש שנים תמימות מ־1867, שנת פרסום החוקה הליברלית, עד 1873 כדי לבוא לשבת ישיבת־קבע בווליצ׳קה, שללא ספק משכה רבים מהם עקב האפשרויות המסחריות שבה. מתקבל על כן על הדעת שתחילת ההתישבות החלה ב־1867, והשרפה שפרצה לאחר 10 שנים אכן פגעה בישוב מסודר ומבוסס.

חיזוק לדעתנו זו ניתן למצוא בעקיפין בכתבה אחרת מטארנוב, בהמגיד, 5.4.1865 (ט׳ ניסן, ה׳ תרכ"ה), גל. 14 עמ׳ 107; אותה מוסרים אנו ככתבה וכלשונה:

> טארנאוו — „הן עוד יזכרו הקוראים והנכבדים כי הצית ה׳ אש חמתו בעיר ווישניצא, ו־1500 משפחות בני ישראל נשארו בחוסר כל, ורבים מהם עזבו מקומם לשוט בארץ. הדבר קרה ב־1863 (ר. המגיד, 1863, גל. 29 עמ׳ 226). עתה לאחר שנתיים מודיע אותו כתב (א. י. היימן) בשמחה כי כ־200 בתי אב מן הנודדים תקעו אהלם בעיר בוכניה, הקרובה לווישניצא העיר הזאת המפורסמת על ידי מכרה המלח בתוכה, היתה אף היא מסוגרת מפני בני ישראל מימי מלוך מלכי פולין. עתה פתחה להם הממשלה האוסטרית שעריה וישבו בה כטוב בעיניהם. ואשר מצא ידו יקנה לו אחוזת שדה ובית. מאלה נמצאים בעלי מלאכות שונות, ורובם מטה מחיים הוא המסחר..."
>
> **א. י. היימן**

יוצא, אפוא, שגם בבוכניה — קצהו של אותו מכרה המלח שבווליצ׳קה — היתה ישיבת היהודים אסורה, והאיסור בוטל כבר ב־1865, שנתים לפני פרסום החוקה, ואולי גרמה לכך השרפה הגדולה בווישניצה. מכל האמור

לעיל מותר לאמר שישיבת היהודים בויליצ׳קה החלה בסוף שנות הששים, ולכל המאוחר בראשית שנות השבעים למאה שעברה.

אם הצלחנו לקבוע, בערך, אימתי התחיל הישוב היהודי בויליצ׳קה, עדיין לא קבענו כיצד התרחש הדבר? וכאן בא לעזרתנו רומן גרמני שנכתב בידי ט. גלאשייב בשם: Vicky Fromm macht Karriere. הרומן הזה נדפס בשעתו בהמשכים בעתון גרמני Deutsche Nachrichten, עתון שקיומו נפסק ב־1962 (ושנתגלגל ל־ Israel Nachrichten, בעברית — חדשות ישראל, הרואה עתה אור בת״א). מרומן זה מוכח שהמחבר חי בעירנו, היה מעורה בחיי העיר, והכיר יפה את המקום ותושביו הפולנים והיהודים. ואמנם, לאחר שחקרנו בדבר מצאנו כי השם גלאשייב אינו אלא שמו הספרותי של בן עירנו הירש יואכימסמן ז״ל. ביצירתו זו מספר לנו המחבר בצורה מושכת ומלאת־חיים על צעדי הישוב היהודי הראשונים. ואם כי זוהי יצירה ספרותית חפשית, פרי דמיונו של המספר, נטולת יומרה של תיעוד היסטורי — הרי יתרונה בכך שהיא גם מתקבלת על הדעת, ומתוכה מתקבל הרושם שאכן הדברים התפתחו בראשיתם כמתואר ברומן הנ״ל, אם כי ייתכן מאוד שפרטים שונים וכן שמות היו שונים במציאות.

לפי הרומן חלה פריצת הדרך לישוב יהודי בויליצ׳קה על ידי איש מן השורה, חייל יהודי פשוט בצבא האוסטרי בשם פרומר, שאתרע מזלו ונפצע בקרב בחזית איטליה, וכתוצאה מכך לקה בשיתוק בידו השמאלית, וכפיצוי על נכותו הירשה לו השלטון האוסטרי להתישב כיהודי הראשון בויליצ׳קה, והוא קיבל לידו את המונופולין למכירת טבק. חלפו כמה שנים ומשפחתו גדלה, וביתו בן קומה אחת נעשה צר מהכילם ופרנסתו במסחר הטבק, דחוקה, החליט פרומר החרוץ לבנות קומה שניה לביתו למגורים ובשטחו הפנוי בקומת־הקרקע פתח לו חנות נוספת למסחר בעורות ואביזריהם. בכך הוא הצליח מאוד, ומדי פעם הרחיב את ביתו יותר ויותר עד שהיו בידו גם חנויות להשכרה.

לא ארכו הימים והנה הופיע בויליצ׳קה בנקאי יהודי מקראקוב, פנה למשרד ראש העיריה, וניגש ישר לענין ואמר: *

* הקטע שבמרכאות הוא ציטוט מתוך הספר הנ״ל.

— „אדוני ראש העיר! בעירך יש שטח רב, וברצוני לקנות חלק משטח זה. ראש העיר רגז מאוד על חוצפת היהודי, והיה מוכן לענות לו בסירוב מוחלט, אלא שהבנקאי המשיך את דבריו ואמר:

— העיר הזאת יכולה לעשות חיל, אלא שהכל רדום כאן. בעיקר חסר פה המסחר. במסחר מרויחים הכל, לרבות ראש העיר... שמע זאת ראש העיר, שכח את הסירוב, והתענין לדעת

— באיזה שטח מדובר?

— אני מעונין לקנות את כל הרחוב, החל מחנות הטבק עד מנהרת פרנץ־יוזף בככר שבמעלה העיר — ענה הבנקאי.

— לא בא בחשבון — ענה ראש העיר — אדוני יודע בטח כי כאן לא היו עד עתה יהודים כלל, ורק יהודי אחד, יוצא מן הכלל, יושב עתה בתוכנו. הבנקאי לא התרשם כלל מסרובו, והמשיך:

— אדוני, אתה תראה איזה רחוב יפה יקום במקום זה (ובדברו הוציא חבילה של שטרות והניחם על השולחן).

— אנא אדוני, ספור נא את הכסף, 500 זהובים! אלה הם בשבילך... אורו עיניו של ראש העיר, רוחו נפעם, ומיד שינה את טעמו:

— עליך לדעת — המשיך ראש העיר — כי קצרה ידי להחליט לבדי בענין חשוב כזה. כדי לקבל את הסכמת חברי עלי לפצותם..."

הבין הבנקאי במה מדובר והסכים לתנאי ראש העיר. לקבלן בניה הובטח למסור את עבודת הבניה בשטח; את המורה לדת צריך היה לשחד בהרמוניקה ובתוספת 200 זהובים. וכך הצליח ראש העיר „לשכנע" את רוב חברי העיריה, אחד אחד, לתמוך בעיסקה. והמתנגדים המושבעים ששנאתם ליהודים העבירתם על דעתם ללא תקנה נשארו במיעוט. ובכדי לרכך, ולוא במקצת, את התנגדותם של הללו, החליטו על כמה הגבלות פושרות לפיהן אסור ליהודים לבנות בית־תפילה, ולהבדיל — בית עלמין ומקוה. וכך החל צומח ישוב יהודי חדש אשר אנשיו באו ברובם מקלאסנא הסמוכה, ובמרוצת השנים גדל הישוב היהודי בויליצ'קה ועלה בגודלו על קלאסנא הוותיקה.

ויליצ׳קה — קלאסנא

אין זאת תופעה נדירה למצוא שתי ערים הקרובות זו לזו שנתמזגו לעיר אחת, אם כי שומרות כל אחת על שמן כבתחילה. די להזכיר שני זוגות ערים גדולות בפולין, והן: קראקוב־פאדגוש ווארשה־פראגה כערים צמודות, והגם שגבול טבעי, נהר הויסלה, מפריד ביניהן. ברם למה לנו להרחיק נדוד כשהדוגמה הקרובה לנו ביותר בישראל היא **תל־אביב—יפו**. האחרונה הינה בת אלפי שנים (עיר נמל מימי שלמה), והיא נבלעה על ידי אחותה **תל־אביב**, הגדולה ממנה, שחגגה זה עתה את שנת ה־70 לקיומה. וכך קרה גם לשתי העיירות ויליצ׳קה־קלאסנא, האחרונה, הוותיקה (מאות בשנים) נבלעה על ידי קהילת יהודי ויליצ׳קה, שקמה אך ב־1870 לערך.

מסתבר שישוב יהודי ותיק זה שבקלאסנא קם והיה בשל מקור הפרנסה שנמצא סמוך למכרה המלח, ומחמת האיסור שחל על יהודים להתישב בויליצ׳קה, קבעו את מקומם מחוץ לגבולות העיר, אבל סמוך לה. וכאשר הורשו היהודים סוף־סוף להשתקע בויליצ׳קה היו יהודי קלאסנא מן הראשונים להעתיק אליה את ביתם. ומענין שעל אף צמיחתו של הישוב היהודי החדש שעלה בגודלו על הישוב היהודי הוותיק, נשארו בקלאסנא מוסדות קהילתיים חשובים, כגון: בית המרחץ הציבורי היחיד והמקוה שבתחומה, אשר שרת את שני הישובים כאחד, בית־הכנסת המפואר באמנותו ואשר בו התפללו יהודי שתי הקהילות, ובעיקר — בית העלמין היחיד, אליו הביאו למנוחתם האחרונה את נפטרי שתי הקהילות.

בעוד ששנת לידתו בקירוב של הישוב היהודי בויליצ׳קה ידועה לנו, הרי גילה של קלאסנא נעלם מאתנו כליל. מאמץ רב הושקע בענין זה. בשנים כתיקונן ניתן לגלות את גילו של ישוב בכמה דרכים: א) על ידי מציאת שושלת הרבנים שכיהנו בקהילה. ב) בירור הצד הארכיטקטוני והאמנותי של בית־הכנסת. ג) על ידי גביית עדות מתושבי העיר הוותיקים. ד) על ידי ביקור בבית העלמין וקביעת גיל הישוב על־פי המצבות שבו.

הנאצים השמידו את קהילתנו. אכזריותם לא ידעה שבעה, כי התעללו גם בקברי המתים ועקרו את המצבות כדי להשתמש בהן לבנין או למדרכות, וכדומה. הנה סיפורו של בן עירנו, מ. שינאגל, אשר לפני המלחמה היגר לבלגיה ויושב עתה בקליפורניה. לאחר המלחמה ב־1947, בבואו לויליצ׳קה

לביקור קצר, הוציאו פקיד העיריה החוצה והצביע לפניו על אנדרטה המקשטת את הכיכר שלפני העיריה שהוקמה לזכר אישיות רוסית. הוא גילה לו את הסוד שהאבן היקרה לוקחה מבית העלמין היהודי, שם הוצבה

בית העלמין, כפי שצולם ב־1980. מצבות אחדות שבורות ואחרות מכוסות בצמחיה.

לזכר י. לקס. את בית־הכנסת הנהדר הפכו למחסן, ואין ניתן לצלמו. מכל האפשרויות נשארה רק חקירת שושלת הרבנים. לאחר התכתבות עם רבנים בארץ ומחוצה לה שהעלתה חרס, עלה בידינו לקבל פרטים מפי מר מאיר ונדר, ספרן באוניברסיטה העברית, כי לפי החומר שבידו היה מר לייכטל הרב הראשון (?) בקלאסנא, כנראה באמצע המאה התשע־עשרה. הבא אחריו הרב יחזקאל שרגא פרנקל תאומים בעל **דברי יחזקאל**. בשער הספר אנו מוצאים חידוש: לא עוד רבה של קהילת קלאסנא בלבד, אלא של שתי הקהילות — קלאסנא־ווילי׳צקה, תחילה קלאסנא, ואחריה ווילי׳צקה ובאותיות קטנות. הסיבה לכך כי השניה היתה אז בראשית התהוותה, והראשונה בעלת ותק. הרב השני, בעל **דברי יחזקאל**, נפטר ב־1885, והמשרה עברה לרב שלישי, חתנו, שמואל שמלקא פרנקל שכיהן עד 1930 בערך, ולאחר הסתלקותו בא בנו הבכור פנחס לייביש במקומו

כרביעי, שהיה גם הרב האחרון; הרב הזה, פנחס לייביש זצ"ל נרצח בידי הנאצים במוצאי יום כיפורים, לאחר שהתעללו בו באכזריות. אלא שעדיין ספק הוא אם קהילת קלאסנא נוסדה אמנם באמצע המאה התשע־עשרה והרב לייכטל אכן היה הרב הראשון.

לאחר חיפוש אינטנסיבי, שנערך בסיועו הנאמן והבלתי נלאה של ידידנו מר אריה פרידמן, הגענו גם למכון ייווא שבניו־יורק ושם מצאנו מילון גיאוגרפי Słownik Geograficzny Krolestwa Polskiego, כרך רביעי, שיצא לאור בוארשה ב־1883, ותחת השם קלאסנא מסופר כדלקמן:

„קלאסנא, עיירה, נכון יותר קהילה נפרדת המונה 558 תושבים. שוכנת מדרום לווליצ׳קה, ובה מספר בנינים גדולים של עשירי הקהילה העוסקים במסחר סיטוני. בעיירה זו גרים רק יהודים, כולם סוחרים. הפרדת קלאסנא מווליצ׳קה נובעת מכך שליהודים היה אסור להתישב בווליצ׳קה. ב־1880 פרצה דלקה בה נספו 22 בתים".

מקטע זה נודע לנו מספר התושבים היהודים, וכי מצבם הכלכלי היה טוב. ועדיין אין אנו יודעים על גילה של קהילה זו.

בהמשך חקירתנו מצאנו מקורות נוספים לפיהם היתה קלאסנא כבר במאה השמונה־עשרה ישוב יהודי חשוב. במילון הגיאוגרפי דלעיל בעמ׳ 320 אנו קוראים על קהילת קלאסנא שהקימה בית־חולים לעניים ב־1780. וכן אנו קוראים בספרו של ש. דובנוב **דברי ימי עם עולם** כרך שביעי בעמודים 219—221 (בתרגומו של ברוך קרופניק בהוצאת „דביר") על **אגרת הסובלנות** שהוציא הקיסר האוסטרי יוזף השני, בה הבטיח זכויות ליהודי גאליציה, בתנאי שיפתחו בתי־ספר גרמנים לילדי היהודים. ואמנם נפתחו בתי־ספר כאלה בערי גאליציה ונפתלי הרץ הומברג — תלמידו וחברו של מנדלסון — עמד בראשם, דבר שהיה למורת רוחו של מנדלסון שהיה אז עדיין בחיים (מת ב־1786).

ההיסטוריון מאיר באלאבאן, בספרו **ההיסטוריה של יהודי קראקוב 1656—1868**, עמ׳ 540, מונה בפירוש את קלאסנא בין הערים בהן נפתחו בתי־ספר גרמניים בסוף המאה השמונה־עשרה. המסקנה ברורה: קלאסנא היתה עיירה ותיקה בת מאות בשנים, ואף בית־הכנסת הבנוי לתפארת מבפנים והמבוצר מבחוץ, היה בעל סגנון אדריכלי ונבנה מלכתחילה כך שיוכל לשמש כמקלט לקהילה בעת צרה.

מתוך עתונות ההשכלה

המגיד, 5.4.1865 (ט' ניסן תרכ"ה) גל. 14 עמ' 107

טארנאוו — הן עוד יזכרו הקוראים הנכבדים כי הצית אש חמתו בעיר ווישניצא, ו־1500 משפ. ב"י נשארו בחסר כל ורבים מהם עזבו מקומם לשוט בארץ. הדבר קרה ב־1863 (ר. **המגיד** 1863, גל. 29, עמ' 226). עתה לאחר שנתים מודיע אותו כתב (א. י. היימן) בשמחה כי כ־200 בתי אב תקעו אהלם בעיר באכניא, הקרובה לווישנציא, העיר הזאת הנודעת ומפורסמת ע"י מכרה המלח אשר בתוכה היתה מסגרת מפני ב"י (בני ישראל) מימי מלוך מלכי פולין. עתה פתחה להם הממשלה שעריה וישבו כטוב בעיניהם. ואשר מצא ידו יקנה לו אחוזת שדה ובית. מאלה נמצאים בעלי מלאכות שונות ורובם מטה מחיים הוא המסחר...

א. י. היימן

המגיד, 11.6.72, גל. 23 עמ' 270 (ה' סיון תרל"ב)

קלאסנא־וויעליטשקא — ביום ד' שעבר לעת נטות היום חושך וערפל כסו שמי עירנו הקטנה, השמועה הלא טובה פרשה כנפיה כי האדם גדל הערך מאוד נעלה ונדיב ושוע ירא ד' מרבים, ראש האזרחים (בירגער־מייסטער) מהר"ץ פערלבערגער שבק לו חיים והלך למנוחות. יללה וצעקה נשמע מכל עבר, טף אנשים ונשים זעקו מר על האבידה שאין לה תמורה! הה! גדול כים שברנו, נחם יסתר מעינינו, כי עם האיש ההוא מתה הנדיבות, כלתה צדקת פרזון מעירנו. — לספר תהלותיו אף מקצתן תקצר היריעה מהשתרע. כמעט בכל ערי גאליציה שמו נודע לתהילה, כי ביתו היה תמיד פתוח לרוחה. בבוא העני על פתחו קבלהו בסבר פנים יפות, נתן לו נדבתו כיד ד' הטובה עליו ובמתק שפתיו החזיק ואמץ את רוח העני בנכאה. — עת צדק יקראהו לרגלו לעמד לימין איש אשר ההצלחה פנתה לו ערף אץ להמליץ בעדו במקום אשר דברו לא שב ריקם, לא מנע טוב מבעליו ובנפש חפצה הפיק רצון המבקש. הוא היה

חותם תכנית הענוה, בגודל ערכו ורוב עשרו אהוב היה לו מכל להשתעשע עם אביון ונכה רוח להטיף אמרי נחם על לבו הנשבר. — בעיני האזרחים הנוצרים אהוב ונכבד היה מאד, בעת ששכב על ערש דוי בקרוהו שר ראש הגליל האדון היקר Potaczek ושר מכרה המלח (בערגראטה). הראשון בא גם אחרי מות המנוח ז״ל לביתו לנחם את האלמנה ובניה היתומים. — למחרת יום ד׳ באו אנשים חשובים ונכבדים מקרקוי׳ ובתוכם המאוה״ג (המאור הגדול) הרב החריף מוה׳ אברהם יענער לספד לצרה ולבכותה; החנויות סגרו על מסגר וכל העיר למקטון ועד גדול נאספו לחלוק לאיש הנעלה כבודו האחרון. וכאשר באו עם המטה לפני בית הכנסת פתח הרב מוה׳ אברהם יענער (הרב דמתא לא היה אז בביתו) את פיהו בקול המחדר כליות ולב וקרא: הצבי ישראל על במותיך חלל! ובדבריו הראשונים געו כל העם בבכיה ועוד הוסיפו לבכות בהעריך לפניהם ערך האבידה והחסרון אשר לא יוכל להמנות ואשר במותו יקח הכל כי פנה מהעדה הודה והדרה צבי תפארתה. — בין המון שאר צדקות הניח על חברת ת״ת 500 זהובים ועל הח״ק 400 זהובים. ימי חייו היו שישים ואחת וחלה את חליו כשבעה ירחים והניח אחריו ברכה זרע צדקה שזרע פה בעמק הבכא ויעמד לגורלו לקץ הימין תנצב״ה.

פנחס צימלעס

המגיד, *22.8.77*, גל. 33 עמ׳ 300 (מנחם אב, ה׳תרל״ז)

קראקא — בין הערים אשר מגערת ד׳ באש נשפטו, ואשר אנקת וצעקת שועתם נשמע על פני מוטת כתבי העת לבנ״י, תכתב גם העיר וויעליטשקא מקום מחצב אבני המלח אשר למלכנו הקיסר יר״ה (ירום הודו), העיר הזאת נודעה במלא רוחב התבל עבור ברכתה זאת היקרה. זה שמונה ימים עברו, מעת החריד הטעלעגראף הבא משם לעירנו, כי לבת־אש נוראה התלקחה בקרבה, ועד מהרה היתה לאש פלדות בכל חלקי העיר, חברת המכבים אשר בעירנו בראותה כי כן הגדילה המדורה, עד כי לא עלתה בידי המכבים בוויעליטשקא לשקעה, וכי עמלם נשאר מעל. מהרו כעל כנפי נשרים למקום המהפכה הסמוכה לעירנו כפרסא למשל בממשלת האש, ואחרי עמלו יותר מעשר שעות שמה צלחה להם לכבות השרפה. מספר הבתים אשר עלו על מוקדה הם בערך ארבעים, העומדים

ברחוב אשר בתוך העיר (רינגפלאטץ). גם בית המדרש נשרף. נורא המראה אשר חזיתי את העיר אשר הפך ד׳ באפו. משפחות רבות מקוננות, ואנשים רבים בוכים למשפחותיהם, כי כל יגיע־כפם נאכל. הנזק נערך לחצי מיליאן פלארין. עדת העיר וויעליטשקא ערכה שלשום להמגיסטראט דעירנו מכתב תודה אשר בו תשפך רחשי תודתה לחברת המכבים בעירנו, על החישם עזר וישע להעיר האומללה, ולולא היא, אז עלתה כל העיר על מוקדה, מבלי משים לנצח אבדה. תקותי חזקה כי אחב״י (אחינו בני ישראל) הרחוקים, ביחוד בגאליציען, לא יקפצו את ידיהם מלפעול לתשועת הנשרפים, מתת להם חנינה, וחלף זה יבא לרגלם הברכה ואסמם יפרוצו מאלקי הצדקה כתקות הכותב.

דוד הלוי בירנבוים

המגיד, שנה העשרים וארבע, 18.8.80, גל. 33 עמ׳ 281

קול קורא לעזרה

קלאסנא — אל אצילי בני ישראל למודי גומלי חסד אמונה. אליכם אישים חוקקי צדק יושבי על מדין ורוכבי על דבר אמת וענוה חנינה וחמלה אשר ישנם פה סביבותינו ואשר אינם פה והנפוצים בארצות. לכלכם קול אחיכם מר צורח על בתי מְשבותיהם אשר היו לשרפת־אש עם כל מקנם וקניותיהם בעו״ה (בעוונותינו הרבים). ביום א׳ פרשת עקב כמהפכת סדום ועמורה ההפוכה כמו רגע עד היסוד בה כי העיר עלתה באור כלה לדאבון לבנו וצרת נפשנו, המה נשיהם וטפיהם ערום יצאו מבתיהם כמבטן אמם לא מלטו מכל אשר להם כל מאומה ולא נשאר בידם כי אם גויותיהם, כי האש נפלה פתאום; וכל העם נסו לקולם על נפשותם וכל העם בוכים רחמים למשפחותם לאמר נתנה ראש ונשלחה אל אחב״י (אחינו בני ישראל) לתת לנו חנינה וחמלה רחמים וחסד להיות לנו שארית פלטה ולא נמות אנחנו, נשינו וטפינו אסופי רעב וצחי צמא.

ועתה אחב״י קרובים ורחוקים נדיבים וישרים שימו לבכם על זאת הבו עצה עשו פלילה על העיר העזובה ופזורה באין משען לחם ומשען מים, באין מחסה ומסתר מזרם ומטר לצל יומם, מאש נורא אשר אכלה את יעקב ואת נוהו השמה. חוסו נא אתנו ותראו בצרת אחיכם אליכם

בבואם להשתחוות לאגורת כסף ולככר לחם. הרימו תרומה לה׳ ונחלתו איש איש כמתנת ידו וכברכת ה׳ אליו להחזיק בדק ולקום לישע עמו ואל תתמהמהו ותחישו מעשיכם. הלא עיניכם רואות כי בצרה גדולה אנחנו חשופי שת ערום ועריה. תשועתכם קרובה לבוא ורחמיכם יקדמו מהרה. והוא רחום ישמור אתכם ואת ביתיכם בזכות הצדקה מעתה עד עולם.

הואילו נא לשלח את נדבתכם בטובכם תחת דגל נציג ה„קולטוס־פורשטאנד״, בנו של ה׳ הירש פערלבערגער בקלאסנא ליד וויעליטשקא. הוא ראש ומנהיג סביבותנו בחר לנו שלשה אנשים אנשי שם קאמיטע, לחלק את כסף התרומה כפי תבונתם וידיעתם, בין הנשרפים והאומללים.

דברי המדברים בצדקה יום ג׳ עקב תר״ם פה קלאסנו.

הרב יחזקאל שרגא פרענקיל תאומים, אבד״ק הנ״ל, נכר בעהמ״ח ס׳ ברוך טעם חיים שמעון פערלבערגער אברהם עבערס־מאן, עסעסאר

המגיד, 24.3.1898, גל. 12, עמ׳ 94

השערוריה בוויעליטשקא

וויעליטשקא, הסמוכה לקראקא. גם בעירנו, אשר מעולם צדק ושלום ילין בה, עיר אשר ישבו בה תמיד היהודים בהשקט ובטח, נגעה כעת יד אנשי בלי שם לרעה מאד, עד כי סכנת נפשנו ומאודנו מרחפת על ראשנו. כנודע תמכו היהודים את בחירת הכמר שפונדר לנבחר בית המחוקקים האוסטראי, והוא בשפת חלקות הבטיח להם אז כי יהיה תמיד למגן למו וידבר טובות על היהודים. אולם הה! כאשר אך יצא שפונדר בזר הנצחון על ראשו בתור נבחר, נהפך לנו פתאם לרועץ, כי כשוד משדי בא הנה בלוית חברו סטוילובסקי הנודע למדי זה ירחים אחדים ובתוך אספות המון רב השליכו שקוצים על היהודים ויציגום לגנבים ולעלוקות מוצצי לשד אחיהם הנוצרים. ובעוד אשר סטויאלובסקי אסף פה רק לעתים רחוקות אספות נגד ישראל, הטיף מלים חברו שפונדר בבית תפלתם בכל יום ויום מעל הבמה ויזרע את זרע השנאה בתוך המון אדם רב וידבר השכם

ודבר דברים חוצבים להבת אש משטמה ותחרות בוז נגד היהודים. אולם הצורר הזה לא הספיק בדברים לבד, כי אם גם חלק לכל באי בית תפלתו ספר הפלסתר „מסתרי היהודים", המלא שקרים נבזים על ישראל. — והנה הה! דבריו ומעשיו לא החטיאו את המטרה. זיקי השנאה לבני שם, אשר הפיח בלבות ההמון נגעו בארבע פנות עירנו: פוחזים וריקים עושי דברו העלילו עלילות ברשע ויעבירו קול במחנה אנשי בריתו, כי היהודים בקשו לשלח יד בהכמר שפונדר ויחלפו שמלותם וישימו על פניהם מסוה ויחכו לקראת בואו מקראקא ויאמרו לרגמהו באבנים. ואחרים אמרו כי היהודים עשו גם הלכה למעשה ורצחו בפרור העיר אחד הכומרים ויטמנוהו בחול... העלילה הנוראה הזאת עלתה למרום קצה, וזה פריה: ביום הששי לשבוע העבר בערב עת התאספנו בבית תפלתנו אל הרנה ואל התפלה, והנה פתאם המונים הופיעו לפני הבית ובקול רעש גדול ובקריאת: „מות ליהודים, הרג ואבדון לעלוקות האלה!" שברו ונתצו את חלונות הבית באבנים גדולות ויאמרו לשבר גם את הדלת אשר נסגרה אחריהם, אימה גדולה ונוראה נפלה עלינו, זקנים עם נערים צעקו מר, כי לא יכולנו להמלט על נפשנו, כי הפראים הקיפו את הבית מבפנים ומאחור. כן רחוקה היתה הצלה גם מצד שר הפלך, כי הוא דחה שתי פעמים את ראשי קהלתנו אשר באו אליו עוד ביום לבקש רחמים מלפניו ובערב שבו לבקש להגן בעדם. וההמון השובב לא חדל מלזרק עלינו אבנים ובקול גדול ולא יסף קראו למהלומות ושוד ליהודים, עד שקמה אשה אחת רבת פעלים, הנודעת פה בענות צדקה וישרת לבה לשם ולתפארת, ותתיצב לפני שר הפלך ותתחנן לפניו לחלצנו מן המצר. לקולה הקשיב מיד ויאסר את רכבו ויבוא בכבודו ובעצמו לפני בית התפלה ויצו על ההמון במפגיע לעזב מיד את הבית, ואם לא ישמעו לפקודתו, אז יביא אנשי צבא ויענשם קשה. דבריו עשו רושם עז על הפראים ויעזבו מעט מעט את הבית. לולא עזרת הנשים (תרתי משמע) המבדילה בינינו ולא נתנה רשות להמשחיתים לפרוץ אלינו, אז בודאי רבים חללים הפילו האבנים, אשר ההמון זרק עלינו. ועתה הודות לד' כי רק אנשים אחדים נפצעו באופן קל. ביום השבת לא הרהב איש יהודי לעזב את ביתו, כי ההמון נקבץ מחדש ויחל להמטיר אבנים על בתי בני ישראל, אבל השוטרים הפיצום לכל רוח ויאסרו גם אחדים במאסר והמנוחה שבה מעט. — אולם ביום הראשון נקבצו ובאו פה המון אדם

רב לשמע את דרשת הכמר שפונדר, ואחרי עזבם את בית תפלתם קראו לבוז בז הון היהודים, ויתנפלו על בתי מסחרם וישליכו במו אבנים ושברו את יתר החלונות הנשארים מיום השבת, וכל אשר ערב לבו לעזוב את ביתו או מסחרו הוכה מכה בלתי סרה. לאשרנו הופיע שנית שר הפלך עם ראש האזרחים, ובעזרת השוטרים הפיץ את האספסוף, ובערב שבה המנוחה לעיר.

יעקב שינאגל

מאמרו של זוסמן רוזנצוייג
על הפרעות ביהודי ויליצ׳קה בשנת 1898

בכתבה ביומון „נויה פרייה פרסה", שהופיע בוינה, שפורסמה ב„די וולט" (שבעריכת ד"ר הרצל), בגליון 11, עמ' 11, מיום 14 למרס 1898, מסופר שוב כי בליל שבת 11.3.98, וב־13.3.98, נערכו פרעות נגד היהודים ורק הודות להתערבותו הנמרצת של מושל המחוז, מר שצ׳רבינסקי, נעצרה ההשתוללות ולא נגרמו אבדות בנפש.

הכתבה הנ"ל עוררה את תגובתו של ז. רוזנצויג, לימים ראש הקהלה היהודית בווילי׳צקה, מי שנתעטר בשל מדותיו התרומיות ופעולותיו הברוכות בתאר „יועץ הקיסר" על ידי הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף הראשון, והוא פרסם מאמר ב„די וולט" (גל. 12 עמ' 6 ; וגל. 22, עמ' 5/6, מרס 1898).

בפתח דבריו קובע המחבר כי תמים להניח שהפצת עלונים נבערים ועלילות הסתה גרידא היו הסיבות להתפרעות ההמונים נגד היהודים, כפי שקבע ה„נויה פרייה פרסה". שנאת ישראל שרשיה עמוקים יותר, ואף רקעה רחב יותר. אנטישמיות הנה תופעה עתיקת־יומין. ואם ישאל השואל מדוע לא שמענו על פרעות ביהודי גאליציה עד עתה, בשעה שבארצות אחרות היו רדיפות היהודים תופעות של קבע ? התשובה לדעת המחבר היא פשוטה. עובדה היא שהאצולה הגבוהה העריצה מאז ומתמיד את האנטישמיות, אלא שארס השנאה פעפע מתחת לפני השטח. גאוותם והתרברבותם של אצילי פולין דחתה בשאט נפש את האנטישמיות הגסה. נוסף לכך נמנעו אלה מלהסתכן בתואר של שונאי ישראל, אם משום הקשרים ההדוקים שבין היהודים והאצילים, שהרעתם עלולה היתה לגרום

לאצילים הפסד של ממון, וייתכן גם שאי־שם בלבם קינן בכל זאת קורטוב של בושה...

לעזרתה של האצולה המתרברבת הופיע אציל פולני, הרוזן טרנובסקי, שבמלחמתו הכלכלית נגד היהודים הצליח להסוות את שנאתו ליהודים במעטה חמלה ורחמים לשכבות הדלות שבעיירות ובכפרים. „ביום הקתולים" בקראקוב הציע הנ"ל, לשביעות רצון כל הנאספים, להקים בכל העיירות והכפרים „חוגים חקלאיים" מצוידים במלאי מצרכים מכל המינים. „החוגים" הללו יקבלו מענקים וכן הנחות ברכבות, כדי שיוכלו להתחרות ביעילות ביהודים. אמר ועשה, עד מהרה קמו חוגים חקלאיים כאלה בכל הישובים לסייע ל„חלכאים" הזקוקים לעזרה... המטרה היתה ברורה: לשבור את מטה־לחמם של החנוונים היהודיים הזעירים.

ואמנם, בחלה האצולה הפולנית באנטישמיות וולגרית וגלויה ועטפה את שנאתה לישראל במעטה החמלה לשכבות הנחשלות. חסר היה האיש הנועז שיפרוש את דגל האנטישמיות בריש־גלי ובגסות, עד שנמצא האיש המתאים, צורר ישראל מובהק, הלא הוא התועמלן הכומר סטאוילובסקי וחבורתו. מעתה משלהבים תועמלני הארס האנטישמי את דמיון ההמונים בהפיצם עלילות שקר על היהודים המעוררים תסיסה ומוליכים לפרעות ולאלימות.

בהמשך מעביר הכותב גלריה שלמה של אנשי אצולה פולנית, דתית וחילונית, גופים ציבוריים, כגון: מפלגת הסוציאל־דמוקרטיים, המועדון הפולני ששיתף פעולה עם הכובש הזר (אוסטריה), מפלגת הסטנצ'יקים העוינים את השלטון הכובש; הכמרים: סטאוילובסקי שפונדר, דנילק — הכל מסוכסכים איש ברעהו, בשאיפתם לכוח ולהשפעה במדינה הכבושה בידי זר (אוסטריה) והמאחד את כולם היא שנאת ישראל. ביחוד החריף המאבק בימי הבחירות לרייכסטאג האוסטרי, ואז באורח פרדוכסלי „נעלמה" פתאום השנאה ליהודים. ד"ר דנילק היה מתנשק עם היהודים, וד"ר שפונדר היה מצהיר בפני משלחת יהודים ממאקוב שאינו מפלה בין אדם לאדם לפי דתו, וכי הוא נוהג לפי הצו הנוצרי הראשון שהוא חסד ורחמים ואהבת הבריות. כל זה היה מכוון אך ורק לזכות בקולות יהודים. אך חלפו ימי הבחירות, החלו שוב נושבות הרוחות לעבר אחר. אז התגלו פרצופיהם האנטישמיים בכל נוולותם. בגידה בהבטחות — למי זה איכפת?

בפרט לאנשים מסוגם! לדידם המטרה מקדשת את האמצעים, אף את השפלים ביותר. בינתיים השלימו עם השלטון האוסטרי, עם המועדון הפולני, עם הכמורה. סטאוילובסקי התועמלן ידע יפה כי הדבק המאחד את כל הפלגים הוא בסופו של דבר שנאת ישראל, ובשטח זה עליו לפעול. והוא ואחרים פרסמו קריאה מעין זו: פולנים ונוצרים! הניחו כעת את הריב המשפחתי. הנה נתקדם נגד האויב המשותף, שבו ורק בו יש להילחם ולהצר צעדיו. וכך התחילה התעמולה האנטישמית בהפצת עלילות שקר. כבר סופר על הפצת העלילה על מזימת רצח יהודית כלפי הכומר שפונדר מצד יהודי ויליצ׳קה, שנקלטה על ידי האספסוף המקומי. והנה עלילת שקר גסה אחרת: במטרה להרחיק שארית הקונים הנוצרים מחנויות היהודים, הפיצו עלילה כי היהודים הרעילו את מלאי המזון המיועד ללקוחות הנוצריים כנקמה על הפרעות. עלילה גסה זו היתה אמנם יותר מדי שקופה וקשה היה להאמין לה, אלא שההמון הנבער נתפס על נקלה גם לאמונה טפלה זו, ורק הודות לעמדה התקיפה של השלטונות, שאסרו רבים מבין הפורעים, הושב הסדר על כנו. אם כי פה ושם ארעו מהומות ספורדיות.

בסוף המאמר עושה המחבר חשבון נוקב עם נבחרי העם המתבוללים, שליחי העם היהודי אל המועדון הפולני, ושואל אותם כלום אין זה מתפקידם של הצירים הללו לעמוד בפרץ ולחוש לעזרת עמם בעת צרה? מדוע לא התקוממו נגד מזימות הרוזן טרנובסקי, המיועדות להרוס את קיומם של הישובים היהודיים, שהם בניגוד מפורש לחוקי המדינה? מדוע לא מחו נמרצות נגד שיסוי היהודים ע״י הכמרים מעל דוכנם בכנסיות, מעשה הסותר אף הוא את חוקי הארץ, האוסרים תעמולה המוליכה למהומות בין חלקי האוכלוסיה? ודאי שמאבק של מיעוט מול רוב עויין אינו מן הדברים הנעימים, אך הרי נבחרו כדי להפר את מזימות צוררי ישראל ולדאוג לטובת עמם! אך המתבוללים מוגי לב המה, דואגים אך לכסאם הם וחוששים לסכן את מעמדם אצל הנוצרים חבריהם, אולם הם עתידים ליתן את הדין.

(תורגם תרגום חפשי מגרמנית ותומצת על ידי מ. י.)

המגיד, מ־5.4.98, גל. 114 מספר:

צוררינו נחלו שתי מפלות:

1) העתון **גלוס נארודו** האנטישמי שהפיץ את השמועה כי חבל יהודים קמו על הכמר שפונדר לרצחו נפש, נאלץ ע״י שר הפלך שטשרבינסקי למהר ולהכחיש את השמועה, כי בשקר יסודה.

2) הקטגור וינדיקביץ׳ אסר על הספר „מסתרי היהודים״ מבא בקהל, אותו ספר ששמש נשק נבחר להסתה בידי צוררינו.

(באותו עמוד מופיעה ידיעה על נסיון לפרעות גם בקלאסנא שסכל בידי המשטרה).

המגיד, 18.8.98 (ל׳ אב תרנ״ח), גל. 32, עמ׳ 261

כנראה נוכחו שרי מדינתנו בעת האחרונה כי הסכילו במעשיהם בהניחם את הכהנים להדיח את העם ברעה, אשר לא יוכלו לצאת ממנה. זאת נראה ממה שהוסר הכמר שפונדר מפה ללכת לכהן בכוכולובה אצל זקופאנא. הכהן הזה ממפלגת סטויאלובסקי הרבה מאד להרחיב את השנאה ליהוד. בתוך העם בסביבותנו ובקאלוואריה, וכל רדיפות היהוד. במחוזות האלה מעשי ידיו הן. במקום מושבו החדש לא יוכל עוד להניח חמתו ביהוד. הגראף זמויסקי כבר דאג כי לא ימצא כל יהודי במחוז זה. ובדעתנו כי חליפות מקומות הכהנים רק עפ״י ההגמון תעשינה, נוכל לשער כי גם הנסיך, ההגמון פוזינה נוכח כי לא טובה העצה להעיר כל הימים חמת המון העם על היהודים.

המגיד לישראל, שנה תשיעית, 25.1.1900, גל. ד׳ עמ׳ 41

וויעליטשקא — לרגל מסחרי בעיר קראקא חפצתי לבקר שם את החברה הספרתית „עזרא״, ומה מאד השתוממתי בדרכי על מפתן הבית בשמעי מפי איש, כי יבוקש שם להסיר המצנפת. אך חיש השיבוני רעיוני ודנתי לזכות, כי בכבע קטן ודאי מותר, ומיד שמתי ידי באמתחתי להוציא ממנה „הקאפיל״. — והנה לא מצאתיו כי שכחתיו בביתי ולדאבון לבי הכרחתי לעזב הבית מבלי יכול עוד לחקור על תכונתו ועל משטריו הפנימיים. ויהי אך יצאתי והנה יד אוחזת בי בחזקה ומבלי שאול פי ושם מולדתי פער פיו ורצה לבלעני:

— „שייגיץ" — קרא בכל כחו — „האם לא ידעת כי פה הוא מקום התפת, משכן הלילית ? ואיך נועזת להוליך רגליך למקום טמא כזה ?

רגע עמדתי כנטוע במסמרות נבהל ממראה עיני, כי לא ידעתי אל מה ירמזון מליו, וכאשר ראיתי כי זעפו נח מעט שאלתיו בתמימות:

— במה גדולה אשמתי, אדוני, כי תריק חמתך עלי, ומה הוא חטא החברה כי תשליך עליה שקוצים ?

— האם לא תדע, ענני בקור רוח, כי פרץ גדול נפרץ בחומת היהדות בהוסד חברה אפיקורסית כזאת, אשר כל כונת מיסדיה להסב את לבות בני קהלתנו מהיהדות הצרופה ? היום הם מצוים לשבת בגלוי ראש ומחר יכריחו להעביר תער על כל זקן, עד כי ברבות הימים תמחה זכר יהודי מקהילתנו.

— מה זה ימריצך, אדוני, לחרץ משפט מעקל כזה ? הן הם לא גזרו לשבת בראש מגולה, כי אם להסיר הכובע.

— אהה ! שאג מנהמת לבו, הגם אתה באת בסוד החנפים ועוד תצדד בזכותם ? יקח גם אותך בכור המות.

לשמע דברים כאלה לא חפצתי עוד להוסיף לדבר אליו ועזבתיו בדרישת שלום. אך בחקרי ודרשי אחר כך נוכחתי, כי לא בזדון דבר האיש ונאץ החברה, כי אם הוא דן למשמע אזניו ולמראה עיניו. הוא שמע וראה בפתקא על הכתל לאמר: „הניחו כובעכם ושבו בגלוי ראש", ואנכי חשבתי כי ב„קאפעל" מותר לשבת. אי לזאת אחשב לנכון לפנות אל המנהלים בבקשתי, כי יואילו להשמיע מפרש אם ליהודים האדוקים מותר לשבת גם ב„מצנפתם הקטנה", ולא לדחות בידים את כל הקרב אליה... על כל פנים ראיתי מחויב להעיר אזנך, עורך נכבד, כי תואיל לשאת ולתת בדבר הזה להרים מכשול מרגלי החברה, כי רבים הם המתרחקים ממנה. האם גזרת „גלוי ראש" הוא אמצעי חדש להעיר על ידו אהבה לשפת קדשנו ? שאלה היא ותהי לשאלה.

קלמן זיידענפרוי

צפורה קליינמן

קלאסנא עיר מולדתי

ראשית ימיה של קלאסנא

אין לנו מקורות היסטוריים המזכירים את תולדותיה של קלאסנא, רק בית הכנסת המפואר שהיה בנוי בסגנון הרנסנס מלמדנו שקלאסנא היתה ישוב עתיק־יומין. כל הישוב היה מרוכז ברחוב ראשי אחד, וממנו הסתעפו סימטאות אחדות שהובילו לכל הכוונים. הרחוב המרכזי נסלל על ידי המועצה האזורית ויליצ׳קה, כדי לקשר בינה ובין קלאסנא לבין כפרי האזור. אחד הכפרים הסמוכים, מן הגדולים שבהם, היה שירצ׳ה Siercza, שאדמותיו השתייכו לפריץ. יום אחד החליט הפריץ למכור חלק מאדמותיו למנזר וחלק אחר הסכים למכור ליהודים, כתוצאה מכך התרחב הישוב היהודי בקלאסנא.

היהודים התרכזו בקלאסנא הודות לקרבתה למכרות המלח שבויליצ׳קה, שבמשך דורות רבים אסור היה על היהודים להתישב בה. בסוף המאה ה־19 — גם כאשר כבר ניתנה הרשות ליהודים לסחור בויליצ׳קה — גם אז מקום מגוריהם נשאר בקלאסנא. כשגברה הצפיפות בקלאסנא החלו אט אט להתישב גם בויליצ׳קה.

תולדות הקהילה

לקהילת קלאסנא השתייכו גם קהילות Dobczyce, Gdow ובה התנהלו עניניהם הקהילתיים. בראש הקהילה עמד ר׳ יעקב אברסמן, שהיה יהודי פעיל, תלמיד חכם, איש אשר דאג לפרנסת התושבים. הוא קשר יחסים עם האחראים למכרות המלח וקיבל את המלח בחכירה. את גושי המלח חילק בין תושבי קלאסנא ואלה טחנו אותם בריחים, ואת המלח הטחון והדק מכר בערי פולין, וגם בארצות אחרות. בנו אברהם המשיך בדרכו. בזמַנו הגיע לקלאסנא יהודי אחד חכם בשם חיים שמעון פרלברגר. הוא קנה מהפריץ שטח אדמה בחלקה הדרומי של קלאסנא וגם בנה בית חרושת לכוהל (ספירט). לצורך המפעל הקים בנין מפואר, הביא מיכלים מיוחדים

וחפר שתי ברכות מים. לשם כך גם הביא לקלאסנא את המהנדס קרונפלד, יהודי עדין־נפש, משכיל וטוב־לב, אשר גר בעיר יחד עם משפחתו.

תוצרת המפעל היתה טובה מאוד והיו לה שווקים בארצות אחרות. בעקבות הצלחת התוצרת הגיע בשנת 1928 לקלאסנא גוי מהולנד ושמו בולס. גם הוא קנה שטח אדמה גדול ברחוב המרכזי של קלאסנא ועליו הקים מפעל לזיכוך הכוהל והפיכתו לליקר. לצורך זה הקים בנין גדול, וקבעו בו מכשור חדיש ואת הניהול מסר בידי אחד מיהודי קלאסנא, שלא הצליח בתפקידו וכתוצאה מזה הופסקה פעולת בית החרושת והבנין הפך להיות לבית מגורים.

באותה עת הגיע מ־Dobczyce לקלאסנא יהודי אחר ושמו ישראל פרלברגר (אביו של ראובן פרלברגר). הוא קנה שטח אדמה נרחב בחלקה הצפוני של קלאסנא והקים על גבעה בית־בורסקי קטן לעיבוד עורות. חריצותו ומומחיותו תרמו לפיתוח הייצור. בראשונה העסיק בית המלאכה רק את בני משפחתו, אך לאחר תקופה קצרה התפתח בית החרושת, נוספו לו בנינים חדשים, בריכות נוספות ומכונות, ומספר הפועלים עלה לכ־80 איש, גויים ויהודים גם יחד. התוצרת נמכרה ברובה לגרמניה, סלובקיה ובמיוחד לצבא הפולני.

בנו ראובן היה ראש קהילת קלאסנא וגם נכדו משה־יוסף המשיך בכהונה זו, ואף יסד את הבנק הראשון בויליצ׳קה.

יהודי עשיר נוסף, אשר קנה חלקת אדמה בצדה המזרחי של קלאסנא (על יד בית הכנסת) היה טיש. הוא הקים בית חרושת לבירה, שעבר אחר זמן קצר לזליג וולף, אשר שימש כסוכן של בית החרושת לבירה Zywiec; כמו כן בנה בנין לבית חרושת לסודה.

במפעליו הועסקו בני משפחתו וגם פועלים גויים ויהודים. בית הבורסקאי ובתי החרושת לסודה ולבירה פעלו עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

נוסף לבעלי בתי חרושת היו בין תושבי קלאסנא בעלי מלאכה רבים: חייטים, סנדלרים, וכן אחרים שעסקו במסחר. עד 1920 היתה קלאסנא מיושבת ע״י יהודים בלבד. הקהילה היהודית היתה מאורגנת היטב. היתה לה מועצה שבמסגרתה היה דואר, אשר שרת את כל הסביבה, ובמקום היה שוטר יהודי בשם דוידוביץ שהשתייך רשמית למשטרת ויליצ׳קה.

ראש המועצה האחרון היה ה׳ הרשטאהל. קלאסנא צורפה למועצה האיזורית של וויליצ׳קה בשנים 1934—1935, ואז הפסיקה המועצה בקלאסנא להתקיים.

ראש קהילת קלאסנא, ר׳ אברהם אברסמן בחר לרב של קלאסנא את ר׳ שמעלקע פרנקל, אשר שרת את העם כ־50 שנה. הוא נשלח לקלאסנא על ידי הרבי משינובה, עוד בהיותו בחור צעיר, ולכן צורף אליו מורה הוראה מברדיוב (סלובקיה), הוא ר׳ מנחם־מנדל ולדמן. אחרי שנים מונה ר׳ ולדמן כדיין בקלאסנא ושרת את הקהל עד יום פטירתו, ומשרתו הועברה אז לר׳ עירו מט. ב־1895 העתיק הרב שמעלקע פרנקל את מקום כהונתו לוויליצ׳קה, ומאז הפסיקה קהילת קלאסנא את פעולתה והתמזגה עם קהילת וויליצ׳קה.

בין תושבי קלאסנא, כבכל עיירה, היו גם עשירים וגם עניים. הציבור ידע מי הם עניי העיירה ותמכו בהם בסתר; המלה הטובה, העזרה ההדדית, החגים המפוארים והתפילות הבוקעות כל בוקר מבית המדרש היו החוט המקשר בין כולם.

מסביב לקלאסנא היו כפרים כמו Janowice ,Gorzkow ,Taszyce שבהם חיו חקלאים יהודים, משפחות בודדות בכל כפר. בגעגועים חיכו היהודים היקרים האלה לימים הנוראים. בערב ראש־השנה וערב יום־כיפור אספו את מטלטליהם, עזבו את בתיהם והגיעו לקלאסנא להתארח בה ולהשתתף בתפלה החגיגית יחד עם שאר יהודי קלאסנא. בשמחה, באהבה הם נתקבלו וכולם ששו לאפשר להם לקיים את המצוה הזאת. ואף על פי שאנשי קלאסנא גרו בצפיפות בכל זאת תמיד נמצא בה מקום לכל עובר אורח שרצה להתאכסן בתוכה.

בית־הכנסת

בית־הכנסת בקלאסנא נבנה בסגנון בתי כנסת מלפני מאות בשנים, מפואר מבפנים ומבוצר מבחוץ. ב־1880, כאשר פרצה הדליקה בקלאסנא נפגע גם בית־הכנסת. פגיעה שניה ארעה בשנת 1914, בראשית מלחמת העולם הראשונה, כאשר התקדם הצבא הרוסי לכוון עירנו ובהגיעו עד ל„פסל הלבן" שליד וויליצ׳קה, נהדף אחורה. הרוסים שלחו בנסיגתם פגזים לעבר העיר ואחד מהם פגע בקיר בית הכנסת. שתי הפגיעות

הללו: השרפה והפגז, וכן הצבעים הדהויים מרוב שנים של הכתלים תבעו את שיפוצו של בית הכנסת.

אז נחלץ ראש קהילת קלאסנא ר' יעקב אברסמן למצוה גדולה זו והזמין את הצבע־האמן גבריאל וסרברג לשיקום בית הכנסת. יהודי פשוט זה התמסר בכל כוחו, באהבה ובהתלהבות לעבודה קדושה זו והצליח לשחזר את הציורים על הקירות ולהתאים צבעים מקוריים. נושאי הציורים היו לקוחים מהתורה, כגון: ששת ימי הבריאה, אדם וחוה בגן עדן, ערמת הנחש, תבת נח, משה והסנה, יציאת מצרים, שנים־עשר השבטים, ועוד.

בנין בית הכנסת בקלאסנא (כפי שצולם ב־1980, לאחר שהפולנים ערכו בו שנויים רבים, כגון: החלפת הגג, העתקת הכניסה הראשית ועוד).
בעבר הובילו אל פנים בית הכנסת 9 מדרגות כלפי מטה, והודות לכך היה בית הכנסת גבוה ומפואר יותר מבפנים.

מעל פתח בית־הכנסת בחזית היו חרותים שני אריות וביניהם כתר מלכות, הכל מלאכת מחשבת. לפני בית־הכנסת היתה רחבה מרוצפת. מהחצר ירדו ב־2 מדרגות לפרוזדור רחב, בימינו היה כיור ומשמאלו חדר־תפלה קטן לימי־חול הנקרא „פוליש". מהפרוזדור הובילו שתי מדרגות

לתוך ההיכל. ההיכל התנשא לגובה של 10—12 מ׳. האור בקע דרך חלונות גבוהים מקושטים בויטרז׳ים צבעוניים.

בצד המזרחי של ההיכל עמד ארון־הקודש, אליו הובילו 4 מדרגות שהיו מוקפים משני הצדדים במעקה ברזל — כמקום למקהלה, ובצד ימין לארון הקודש היה ה„עמוד" לתפילת החזן. בדלתות של ארון־הקודש היו פיתוחים מעשה־חושב.

במרכז ההיכל עמדה בימה ו־3 מדרגות משני צדדיה. גם את הבימה הקיף מעקה נחושת, אף הוא מעוטר בפיתוחים. מעל הבימה ירדה כעין חופה מעוטרת. מכיפת התקרה השתלשלו 7 מנורות נחושת בנות שבעה קנים כל אחת. בצד ימין של ההיכל היה פתח נוסף שהוליך אל כר דשא מטופח ששימש כמקום מנוחה למתפללים, בפרט בראש השנה ויום הכיפורים בהם שהו בבית הכנסת במשך שעות ארוכות.

בית הכנסת הזה שבקלאסנא היה פאר עירנו. כשחזרתי מהמחנות ב־1945 לעיר מולדתי קלאסנא מצאתי את בית הכנסת הנהדר הזה מחולל, כי הפכוהו למחסן מספוא.

ד"ר מ. יארבלום

קוים לדמותה של הקהילה היהודית בויליצ'קה בראשית המאה העשרים

אין בדעתי להגיש בזאת מחקר על קהילת ויליצ'קה בראשית המאה ה־20, ברצוני אך למסור סקירה תמציתית על חיי היהודים בעירנו, כפי שאני זוכרם מימי ילדותי ונעורי, מן ההווי של הימים ההם, על אורו וצילו, בימי חול כבימי חג.

צעיר, צעיר מאוד היה הישוב היהודי בויליצ'קה. ראשיתו, כידוע, בשנות ה־70 למאה שעברה בימי השלטון הליברלי של המונארכיה האוסטרית, שנמשך עד סוף מלחמת העולם הראשונה (1918), המשכו תחת שלטון פולין המשוחררת העוינת ליהודים, וסופו בשואה הנאצית (1942); בסך הכל התקיים הישוב היהודי בעירנו כ־70 שנה בלבד.

עתה, בפרספקטיבה של כ־40 שנה לאחר השואה, בבואי לסקור את חיי היהודים בויליצ'קה קמים, מצד אחד, ונעורים לנגד עיני זכרונות הילדות והנעורים אותם חייתי ובהם התנסיתי, על כל הטוב והרע שבהם, עת הייתי מוקף חברים וידידים בני גילי, ועל הכל — בבני משפחתי היקרים: הורים, אחים ואחיות, ומוגן על ידם. טבעי, אפוא, הדבר שקיימים בלבי כיסופים לעבר זה, לעיירה זו ולסביבה ההיא: מי יתן ויכולנו להחזיר את הגלגל אחורנית, לחיות עבר זה מהדש, ולוא אך לזמן קצר. מול אלה ניצב ההיגיון, הצד הריאליסטי, יסורי המאבק על פת לחם, כפי שהיטיבו לתאר זאת סופרי הדור: אותן בטלון, כסלון, וקבציאל; אותם עסקי אויר התלויים על בלימה של מנחם־מנדל גיבורנו, ואולי מוטב שנאמר אותם „אנשי־אויר" (הראשון שטבע את המטבע Luftmenschen היה מקס נורדאו). ומה שמפליא ביותר: במציאות מייאשת זו חיו אבותינו באורך־רוח זה דורות, ורק כאשר גברו המצוקה והדכדוך, היו מתכנסים לבית מדרשם, „מנשים את עמלם בדף של גמרא בלה, משכיחים רישם במדרש שיחות מני קדם ומשיחים דאגתם במזמורי תהלים" („אם יש את נפשך

לדעת" — ח. נ. ביאליק). מקור נאמן של נחמה ועידוד במצבם הקשה שימשו גם חגי ישראל שהזכירו להם את עברם המפואר, ועל הכל — אמונתם החזקה והבלתי מעורערת במשיח שיבוא ויגאל את עמו משביו, ולו היו מחכים אף על פי שהתמהמה... אך כאשר קמו הציונים בראשית המאה הזאת בנסיון לפתור את שאלת קיומנו בעולם, נאחזו מרבית אבותינו חלחלה: אסור לדחוק את הקץ! זהו חילול השם! זה מעשה נגד רצון אלהים! רק הוא ברחמיו יגאלנו באורח פלא בבוא הזמן. ומה חבל שלא נסתייע הדור ומר היה גורלו.

האוכלוסיה

ויליצ׳קה היתה עיר מחוז אליה היו מסונפים למעלה ממאה כפרים וישובים קטנים כמו דאבצ׳יץ, גדוב ועוד, ואף בהם נמצאו יהודים מעטים, או בודדים. הקהילה היהודית לא היתה שונה ממאות קהילות אחרות בגאליציה, פרט אולי ליחס המספרי שבין הפולנים והיהודים, לאמר: היו עיירות בהן היו היהודים הרוב והפולנים — המיעוט, ואילו בויליצ׳קה הוו היהודים אך כ־15% מהאוכלוסיה הכללית. ב־1890 היו 614 נפש יהודים בעיר. בשנת 1900 היו בה 981 יהודים, ואילו בשנת 1921 ישבו בה 1700 נפש (ר׳ אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, עמוד 242, 496). לכאורה לא היתה הקהילה היהודית בויליצ׳קה שונה מיתר הקהילות בגאליציה והווי אחד היה לכולן, ואף על פי כן נדמה שיהודי עירנו היו מפותחים יותר, וזאת בשל קירבתה לקראקוב, המטרופולין של גאליציה המערבית. עדיין זוכר אני את שנות העשרים הראשונות למאה זו כשהנסיעה מעירנו לקראקוב (מרחק של 14 ק"מ) היתה לרבים מאתנו בבחינת מאורע. על שום מה? לכך גרם ללא ספק המהלך הרב ברגל, דרך שדרות ארוכות, אל מחוץ לעיר למקום שם עמדה תחנת הרכבת. והרכבת לקראקוב וממנה אלינו יצאה לדרכה פעמיים או שלוש פעמים ביום. והנה הגיעה בשורה: לא עוד רכבת מסורבלת, אלא קרון בעל מנוע דיזל בצירוף קרון נוספת (Motorowka) ייכנס על פסי ברזל ללב העיר בתדירות של שעה אחר שעה. השנוי היה עצום. מאז ואילך נעשה הקשר בין העיירה והעיר הגדולה הדוק, ורוב אנשי העיירה בילו תכופות בקראקוב אם למסחר ואם לבילוי, והדבר השפיע לא במעט על חיינו. שלא כיתר העיירות

הנידחות שקפאו על שמריהן, הביאו אנשי ווליצ׳קה אתם הביתה מן המטרופולין משב רוח רענן ששינה אט אט את צורות חייהם. כדי להמחיש את דברי אציין פה אפיזודה אישית מחיי, הבאה ללמד על הכלל: ערב אחד מצאתי אנכי, חובש בית המדרש הישן, בלבוש מסורתי ארוך, עם פאות וחתימת זקן, אמתלה לצאת לקראקוב, ושם — אוי לעינים שכך רואות — נכנסתי בפעם הראשונה בחיי לתיאטרון יידישאי לצפות בהצגה, דבר שנבצר מבן־עיירה נדחת לבצעו... למותר לתאר את הרושם העז שהותירה עלי התפאורה, ההצגה וכל אשר נכלל בהצגת התיאטרון.

העיר ווליצ׳קה היתה יפה, טובלת בהרבה ירק ופרחים, ובה גנים, שדרות, ופארק יפה. הפולנים התגוררו במעגלים רחבים סביב שכונות היהודים ובפרברים וחוילות מוקפות גנים וכל שכונה ושמה המיוחד. לעומתם הצטופפה האוכלוסיה היהודית במרכז העיר מסביב לכיכר שבמורד העיר (דולני רינק), ומסביב לכיכר שבמעלה העיר (גורני רינק). בין שתי הכיכרות נמצאה הכנסיה הנוצרית, והרחוב שלידה, המקשר ביניהן, נקרא ע״ש הכנסיה. פה ושם התישבו יהודים בודדים גם בשלוחותיה של העיר.

זכורני כד הוינא טליא (כשהייתי צעיר), עת העתיקו הורי את מושבם לווליצ׳קה (1910) לראשונה, הם העדיפו את הפריפיריה על פני מרכז העיר וקבעו את ביתם בלדניצה. שם פתח אבי לפרנסתו חנות מכולת. בהגיע שעתי לבקר ב„חדר״ היה הכרח ללוותני יום־יום העירה, הלוך ושוב, לבל יפגעו בי הילדים הנוצרים. ורק כעבור שנים, בימי מלחמת העולם הראשונה (אבי שרת אז בצבא האוסטרי), העתיקה אמי את דירתנו למרכז העיר.

תנאי דיור

רוב יהודי קהילת ווליצ׳קה היו עניים ונאבקו קשה על קיומם המינימלי. משפחות שלמות התגוררו בדירות עלובות בבתי עץ ואבן נעדרי תנאים סניטריים אלמנטריים ביותר. על הרוב היו הדירות הללו בנות חדר אחד ומטבח, והחדר שימש למטרות רבות: חדר־אוכל, חדר־שינה, חדר־אורחים ומקום־עבודה. ואם חסר מטבח — אף מטבח. דירה כזאת בת חדר אחד אכלסה תכופות משפחות מרובות ילדים, ושנים־שלושה ילדים היו ישנים במיטה אחת. זכורני שמשפחתי בת 7 נפשות דרה אף היא בדירה בת

חדר אחד ומטבח. דלת העם עלתה לעליות הגג או ירדה למרתף, ובשל הטחב בקירות לקו רבים בשיגרון ובשחפת. אספקת מים טרם הותקנה בדירות הללו, והיה הכרח להביא מים בדליים מן הברזים הציבוריים שברחוב ולמלא בהם את החביות שבדירה. מים חמים לרחיצה? אמבטיה? — מאן דכר שמה! לשם כך הוקם בית מרחץ צבורי יחיד המשרת את כל יהודי העיר... זוכר אני עדיין כאשר הונחו צנורות לאספקת מים בדירות. ובודאי שהנני זוכר את המהפכה הגדולה בחיינו עם התקנת אור החשמל. עד אז שימש הנר ומנורת־הנפט למאור בלילה שהאירו באור קלוש למדי את הבית, וכך היה גם בחוץ. אין ספק שגם בין הקוראים יהיו כאלה שיזכרו את ימי ילדותם בשובם בלילה בחורף מן ה„חדר" ופנס בידם להאיר את דרכם הביתה. והנה אך הדליקו לראשונה נורות חשמל והיא אך בת 25 וט, ואורה היכה את כולנו בסנוורים, ממש אור־שבעת־הימים האגדתיים. כדאי להעיר כאן שלאחר כל ההתפתחות הרבה במאור החשמל עדיין נשאר הנר בשימוש בבית כבמקומות קדושים וציבוריים, כסמל הקדושה והחגיגיות.

בני המעמד הבינוני והגבוה דרו בדירות מרווחות יותר, בשני חדרים לפחות, בתנאים סניטריים סבירים. ברם בשטח סניטרי אחד, החיוני ביותר, בתי־שימוש צמודים לדירות — נותר המצב הירוד לכל בני העדה, פרט לעשירים מופלגים שהתגוררו בוילות ובבתים מודרניים. מרבית השרותים היו בחצרות ובתנאים ירודים שהיו מסכנים בריאותם של התושבים.

חיי הכלכלה

מקור הפרנסה העיקרי של יהודי ויליצ׳קה היה המסחר הקמעוני. כמעט כל החנויות שבמרכז העיר, היינו מסביב לכיכר שבמורד ובמעלה העיר, היו בידי היהודים. הלקוחות באו בעיקר מקרב כורי המלח שבעיר. ברוב ימי השבוע התנהל המסחר על מי־מנוחות, אולם בשני ימי השוק שבשבוע (ב׳ ו־ה׳) הגיעו איכרי הסביבה עם עגלותיהם הנושאות מתוצרתם, ממשק הלול והגן למכירה בשוק, ואח"כ קנו את שניתן לרכוש בעיר: סוכר ודברי אוכל, כלים, ביגוד, תוצרת תעשייתית, וכו׳. היו אלה ימי המולה ושאון ולקראתם היתה התכונה רבה.

מובן שלא חסרו בעירנו גם בעלי מלאכה במקצועות השונים: סנדלרים,

חייטים, חרשים, אופים, פחחים וכו׳. ואין צריך לומר שהיו בעירנו גם „כלי קדש״ (רבנים, שוחטים, מלמדים ועוד). יש ואומן זריז ומיומן נעזר מזמן לזמן באומנות נוספת כדי לשפר את פרנסתו. לי זכור פחח אחד בשם לפלהולץ שידע גם לנגן בכינור, והיו מזמינים אותו לחתונות לשמח חתן וכלה בכנורו.

בדברי על אורח החיים של יהודי עירנו ברצוני להתעכב כאן על שתי תופעות בחיים הכלכליים שהיו טפוסיות לכל יהודי גאליציה. הראשונה: עבודת כפים נחשבה במקומותינו משום מה לבלתי מכובדת. התואר „בעל־מלאכה״ ציין אדם נחות דרגה והיחס הזה כלל גם מלאכת אמנים. „לשם מה ללמד לנגן בכנור? כדי להיות כליזמר בחתונות? היחס הזה לעובדים במלאכת כפים התבטא, בין היתר, בחיתון. אף הסוחר הקמעוני שהתפרנס בדוחק ממסחרו נמנע מלהשתדך עם „בעל־מלאכה״, אם כי לא אחת עלה האומן ביושרו ובידיעותיו על הסוחר העלוב. וזאת לדעת: יהודי גאליציה ברובם המכריע נמנעו מללמד את בניהם אומנות.

זכורני ויכוח שהיה לי עם אבי בנידון. הוא התנגד בתוקף לכניסתי לסמינר למורים כדי להכשיר עצמי להוראה, לא בשל פחיתות כבוד, אדרבא! התנגדותו נבעה מסיבה „חשובה״ אחרת. הוא ראה בצעד זה לא פחות ולא יותר אלא חוסר אמונה באלהים הזן ומפרנס לכל, בלי ללמוד מקצוע. וכראיה לדבריו הצביע על משה יעקב קנר, סוחר בדים בעירנו, שלא למד אומנות, והוא עשיר. טענתי לעומתו מדוע הוא רואה דוקא את החריג העשיר, ומעלים עין ממאות משפחות שפרנסתם דחוקה? זאת ועוד: הרי חכמי התלמוד שמפיהם הוא חי, כלום לא לימדו אותנו חז״ל שחייב אדם ללמד את בנו אומנות (קדושין, כ״ט), והם עצמם הרי נאה דרשו ונאה קיימו. מי אינו זוכר את האמוראים יצחק נפחא ויוחנן הסנדלר? — ומאז נסתתמו טענותיו של אבא.

תופעה שניה אף היא שלילית ביסודה — הנדוניה, אם כי תנאי החיים הצדיקוה. בשל שנאת הגויים לישראל נסתתמו מקורות הפרנסה ליהודים. עבודה בתעשיה כבדה ומשרות ממשלתיות ועירוניות — אלה היו חסומים בפני יהודים. נשארו רק המסחר וכמה מקצועות חופשיים, כגון רופאים ועו״ד, ואלה דרשו כסף רב. הרופא ועורך הדין נזקקו לכסף כדי לפתוח משרד, וכן נזקק הסוחר לכסף כדי לעסוק במסחר. מי שרצה בחתן לבתו

שיוכל לפרנס את משפחתו, נאלץ לתת נדוניה לבתו. וכך השתרשה הנדוניה בין היהודים, ואשרי האיש שהיה בידו לספק נדוניה לבתו. לרוב רובו של הציבור היהודי היתה הנדוניה עומס כבד מנשוא, בפרט כשנתברכו בבנות... לא אחת קרה שהבנות נשארו ברווקותן, והיו יושבות בביתן עד שהלבין ראשן, או שנאלצו להינשא לאלמן זקן... (וראה זה פלא: מן הרגע הראשון לבואם לישראל, נער ונערה, לבנות את הארץ, חל מפנה גדול בחייהם ובהשקפותיהם. כאן הכל עמלים; המלאכה מכבדת את בעליה. רק בעמל־כפים נבנתה הארץ. וגם מושג הנדוניה נתבטל. אך מצאו הבחורים והבחורות חן זה בעיני זו, מיד עומדים ומתחתנים).

היו בעירנו גם תעשיות קטנות וגדולות. מהן נזכיר ביח"ר לתעשיית בירה ומשקאות קלים של וולף; בית־זיקוק לכוהל של פרלברג; והבורסקאי לפרלברגר — כל אלה בקלאסנא. ובווליצ'קה — ביח"ר לנייר של גולד־שנור, ושלושה מפעלים גדולים לבית פרידמן: מנסרה, משרפות לבנים, וטחנת־קמח. אף בעלי מקצועות חפשיים היו בעירנו, אם כי מעטים. בין הרופאים ד"ר טונה, והמתבולל ד"ר מולקנר, ובין עורכי הדין: ד"ר הורוביץ, ששימש במשך שנים סגן ראש העיריה; רופא הבהמות רמר; טכנאי שיניים וינברג, והמורה לדת שפירא. כל גווני הקשת המצויים בחיי הכלכלה בכל ישוב וישוב, לא נעדרו גם בעירנו. אמת הדבר שפרנסה ברווח היתה רק נחלת המעטים, לעומת רוב תושבי וויליצ'קה שחיו בצמצום רב, כי פרנסתם היתה דחוקה. המדע הסוציולוגי בארצות הברית קבע זה מזמן הלכה שניתן לסווג את המעמד הבינוני ל־8 סוגים, מן הנמוך ביותר ועד הרם ביותר. לפי הלכה זו ניטיב לדייק אם נאמר כי גם רוב יהודי וויליצ'קה אכן סווגו בתוך המעמד הבינוני, אלא שבסוג הנמוך ביותר...

העדה היהודית ביחסה למסורת ישראל

בעירנו ניתן היה למצוא יהודים מכל הגוונים, מן החרדים הקיצוניים מסוגם של „נטורי קרתא", עד למתבוללים קיצוניים העומדים ערב טמיעה ושמד. בתחילה היה היסוד החרדי מכריע ובו הסתופפו כל החרדים למיניהם: החסידים, המתנגדים, וסתם יראי־שמים ושומרי־מצוות. היו שומרי־מצוות שהוסיפו מצוות מדעתם: צמים „שובבי"ם־ת"ת" לאמר: היו צמים ב' וה',

בשבועות בהם קוראים את הפרשיות: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה, אף אבי היה ביניהם. ערים בליל יום־כפור כל הלילה בבית־התפלה, ולומדים מסכת יומא, או אומרים פרקי־תהלים, והוא הדין בליל חג־השבועות ובהושענא־רבא; אוכלים מצה שמורה, ועוד. האלמנט הנפוץ והרווח הזה ניכר היה קודם־כול בהופעתו החיצונית: עטור זקן ופאות, חובש מגבעת קטיפה סגלגלה עם תיתורא קצרה, או רחבה ועגולה (לבוש רבנים ואדמו״רים); לובש מעיל ארוך (קפוטה, חאלאט, ז׳ופיצה, ובמקומנו ידוע היה השם: איבערציהער). בשבת חבשו כובע זנבות (שטריימל), או קאלפאק, חלוק משי שחור או משי משובץ (בעקעשע) כשאבנט משי חגור למתניו.

אלא שרוחות תרבות המערב שנשבו מוינה, בירת אוסטריה, השרות הצבאי בחיל האוסטרי; המאבק לפרנסה והנסיעות התכופות ברכבות בהקשר לפרנסתם, הוסף לכך: לחץ הסביבה הנכרית — כל אלה חתרו אט אט תחת אשיות המסורת וקעקעו ברציפות את יסודות ההווי, אורח חייו ומנהגיו של היהודי. מאבק סמוי אבל עקבי התנהל בין הקידמה לבין המסורת. גם מעמד הסוחרים ובעלי מקצועות חפשיים שהלך וגדל, גרם לשינוי. יהודים רבים „קצצו בנטיעות״. העם בחלקו הגדול התרגל ללבוש בגדים אירופיים, נוסח „דייטש״ (גרמני). הם עדיין גידלו את זקנם, אבל היה זה כבר זקן מטופח, הכותנת בעלת הצוארון הקשה ענודה היתה בעניבה לפי אופנת המשכילים בתקופת האמנציפציה וההשכלה. בלכתם לבית הכנסת בשבת הם עדיין שמרו על הלבוש המסורתי (השטריימל והחלוק המשי הארוך), אבל בימי חול היו שלבשו מעילים מקוצרים, עד שביום בהיר אחד השתוממת לראות לפניך „דייטשן״ לחלוטין.

לא בנקל השלים דור המבוגרים עם הלבוש האירופי של בניהם. לא אשכח אפיזודה אחת מחיי: בן 22 הייתי כאשר עזבתי את ספסל בית המדרש הישן והחלפתיו בספסל הלמודים למורי דת בסמינר הממשלתי בוארשה. בחינות הכניסה התקיימו פעמיים בשנה: בסוף שנת־הלמודים (לפני חופש הקיץ) ובראשית שנת למודים חדשה (אחרי החופש), והן נמשכו כמה ימים. אותה שנה באה להוותי השבת באמצע ימי הבחינות הראשונות. אילו נעדרתי בשבת מן „השטיבל״ היה דיני נחרץ לגירוש בגין המופת החותך שבידם שיצאתי לתרבות רעה... על צעד זה נחשדתי

מזמן לנוכח היעדרי הממושך מן ה„שטיבל" בימי חול. מאידך, לא הייתי בטוח כלל שלא איכשל בבחינות ואצא קרח מכאן ומכאן... למזלי נקבעו הבחינות שלאחר החופש ליום ב' בשבוע. יצאתי על כן בהיחבא ביום א' לוארשה, וביום ה' נודע לי שעמדתי בבחינות. אז נתתי גט פטורין ל„שטיבל", ונכנסתי לחיים חדשים. עם השינוי הדרסטי הזה בא, כמובן, גם שינוי בלבושי. ברם, בבואי הביתה, לימי הפגרא לא רציתי להקניט את החרדים שבחברתם גדלתי, ובעיקר — לא לצער את הורי, ולכן לבשתי בתחנה האחרונה שלפני עירנו את בגדי המסורתיים שהיו עמי... זמן ממושך נהגתי כך, עד שהרגלתי את בני עירי לראותני בתלבושתי החדשה...

האמת ניתנה להיאמר כי לשינוי חיצוני זה בלבוש המסורתי לא היה כל ערך מעשי, כי ההידמות לגויים בחיצוניותם לא הפיג במאומה את שנאת הגויים ליהודים, אם חרדים ואם „מתקדמים".

לא במעט תרמו הצעירות היהודיות לשינוי בלבוש המסורתי, כי עליהן לא חלו המגבלות, והוריהן לא הקפידו עמן. הן לא למדו ב„חדרים", אלא בבתי ספר ממלכתיים. הן היו הראשונות לשנות את שמותיהן כי התביישו בשמות סבתותיהן ואמותיהן. השמות: פייגלה, בריינדל, פשה, סאשה, חיה, רבקה, עברו מטמורפוזה לפלה, ברונקה, פולה, זופיה, הלינה, רגינה ועוד כהנה וכהנה. עם שינוי הלבוש המסורתי עברו גם שמות הגברים גלגול דומה. ובכן: אברהם, בנימין, משה, הרשל, וולוויל, לייבל, מרדכי, יצחק, חיים, נקראו: אדולף (זוכרים — אדולף הירש?) — תיאודור (הרצל) מוריץ, הרמן, וילהלם, ליאון, מקס (מקס נורדאו), איגנץ, ויוויאן ועוד ועוד. היו מתבוללים מעטים שאמצו לעצמם שמות סלאביים כגון מיצ'יסלאב, ברוניסלאב, וכדומה. למותר להגיד שהשמות הללו היו צורמים לא רק את האוזן היהודית, אלא אף את האוזן הפולנית. איך יעכל הפולני למשל את השעטנז הזה של מיצ'יסלאב כהן? ידיד יש לי בניו־יורק, רב בקהילה יהודית, ושמו ג'ורג' (יוסף) אנדה...

אף ללשון הדיבור חדרה ההתבוללות. לא עוד יידיש „מאמע־לשון", אלא פולנית. השפה הגרמנית שהיתה שלטת במאה ה־19 אצל המשכילים ירד ערכה עם תקומת פולין. המשכילים הראשונים עדיין נהנו מגיתה, שילר והיינה, והתענגו על הפליטונים של הרצל ביומון **נייע פרייע פרעסע**, ועל סקירותיו של מכס נורדאו. המשכילים העברים קראו את **המצפה**

שבעריכת מנחם לאזור, או את הלעמבערגער טאגבלאט ביידיש בעריכת משה קליינמן (אחר כך עורך העולם). הציונים קראו די וועלט בעריכת ד"ר הרצל בגרמנית, ואת העולם בעברית. עתה ירשה הפולנית את מקום הגרמנית אצל המתבוללים, ואף הציונים נאלצו ללכת עם הזרם ולהוציא בשנות העשרים של המאה שני עתונים פולניים בגאליציה, את „הנאווי דז'ענניק" בקראקוב, ואת ה„כווילא" בלבוב.

אך בדרך כלל היה, כאמור, טבוע על הקהילה בעירנו חותם דתי. השבת וחגי ישראל שינו את פני העיר. כל מלאכה שבתה; כל מסחר, משא ומתן, פסק משעת הדלקת הנרות בערב שבת עד צאת הכוכבים למחרתו. איש לא חילל את השבת בפרהסיא.

המתבוללים הקיצוניים היו מיעוט בקהילה, ואף על פי כן היו בעלי השפעה בולטת. הם שאפו להיטמע בין הגויים בלי כל זיקה לדת, ולולא שנאת ישראל של הגויים היו רבים מהם יוצאים לשמד, אלא שההתבדלות מצד הגויים עכבה בעדם, פרט לבודדים שחדרו לחברת הנוצרים ובחלקם אף המירו דתם. אלה היו בני האינטליגנציה, רופאים, עורכי דין ופקידים ממשלתיים שהתרחקו מעמם, שפתם ודתם, אך חוט דק קשר אותם עדיין למוצאם: פולחן אבות, תפילת „יזכור", ביקור בבית הכנסת פעם בשנה לתפילת „כל נדרי". המתבוללים הללו היו גם זקוקים לתמיכת הקהילה בימי הבחירות כ„נציגי" היהודים בעיריה וביתר המוסדות. ומענין שאת התמיכה הזאת קיבלו המתבוללים האלה דוקא מצד האדוקים והחסידים, וזאת בפקודת האדמו"רים ומתוך התנגדותם לציונים. וכדאי לציין גם זאת (ואני יודע זאת מנסיוני אני), שהחרדים העדיפו להיוועץ ברופאים או עורכי־דין מבין הגויים מאשר ביהודים, וזה מתוך חשש שמא תוך מגע אישי עם המשכילים יושפעו הלקוחות, וילכו אף הם בדרכם...

בין שני הקצוות: החרדים מחד גיסא והמתבוללים מאידך גיסא, נמצאו המוני העם הפשוט, „עמך", נאמן למסורת ולמנהגים מכל הסוגים והגוונים שחילוניות ודתיות שימשו אצלם בערבוביה.

חינוך

כאמור לעיל, נראו בקיעים בחומת הדת כבר בתחלת המאה ה־20. חסידים, מתנגדים וסתם יהודים חרדים היוו עדיין רוב ולעומת המתבוללים,

שאמצו לעצמם את השפה הפולנית, היתה עדיין שפתם יידיש. אמנם, אף רוב החרדים שלחו את בנותיהם לבית־הספר הממשלתי, ושפת הדיבור שלהן היתה אף היא פולנית, אבל הבנים קיבלו את חינוכם רק ב„חדרים" ובישיבות. ברם, נמצא כבר מיעוט ניכר באוכלוסיה ששלח גם את בניו לבית־הספר הממשלתי, ורק אחר הצהרים ביקרו ב„חדר" עד גיל עשר. אלה ואלה לא המשיכו את למודיהם בתיכון, למעט בודדים, מכיון שנכפה עליהם לחלל את השבת.

ה„חדר" הטפוסי שאת שרשיו יש לחפש במאות הקודמות, ואשר היה דומיננטי במאה ה־19 והשפעתו נתמשכה גם לראשית המאה ה־20, היו בו שלוש דרגות. הנמוכה שבהן — ה„חדר" של מלמד דרדקי, אליו נשלחו הילדים בגיל הרך ביותר (בני שלוש), ובו למדו הילדים את ה„אלף־בית", הניקוד והקריאה. בני חמש עלו ל„חדר" גבוה יותר ללמוד חומש עם רש"י. מדרגה שניה זו עלו התלמידים לדרגה העליונה — ללימוד התלמוד.

המלמדות (ההוראה) היתה מקצוע חופשי, על אף העובדה שהמלמדים לא קיבלו כל הכשרה מקצועית לקראת עבודתם. כל מי שרצה ליטול את השם „מלמד", בא ונוטל, ואין מוחין בידו. משום כך היתה הצלחתו של המלמד דבר שבמקרה. יש והמלמד היה תלמיד־חכם, מוכשר מטבעו להסביר את לימודו ומחנך מעולה, אז ראה ברכה בעמלו, והילדים יצאו נשכרים. ברם, קרה תכופות שהאיש לא התאים לתפקידו, ונמלט למקצוע זה רק לאחר שנכשל במעשי ידיו האחרים, והיה כושל ומכשיל את תלמידיו. המלמדים חיו בדוחק. הלימודים התנהלו כרגיל בדירתו שהיתה בת חדר אחד, וזה שימש גם למגורים וגם ל„חדר". בחדר זה בישלה ה„רביצין" (אשת המלמד) את ארוחותיה, ואף ילדה לו את ילדיה, כשמחיצה דקה הפרידה בינה ובין ה„חדר" — חדר הכיתה.

הלימודים התנהלו ב„זמנים". שני „זמנים" היו בשנה: מפסח עד סוכות, ומסוכות עד פסח. שני הצדדים, ההורים והמלמד, התחייבו להחזיק את הילד לתקופה של „זמן" אחד לפחות. בהסכמת שני הצדדים ניתן להאריך את תקופת הלימודים ל„זמנים" נוספים. בדרגה הנמוכה (אצל מלמד דרדקי) היה הלימוד אינדיבידואלי. אחד אחד היו הילדים ניגשים אל המלמד או אל הריש־דוכנא, לקבל את שעורם, אבל בין שעור אחד למשנהו התבטלו

הילדים ובזבזו זמנם לריק. לא כן בדרגות הגבוהות. פה היה הלימוד קולקטיבי, בצותא. הילדים ישבו על גבי ספסלים ארוכים מסביב לשולחן ארוך, כשהמלמד בראש השולחן. חיי הילד היהודי בעיירות היו קשים למדי, הן בחורף והן בקיץ, בחורף הקר מאוד היו הילדים מבוססים בשלג העמוק ובבוץ, לומדים עד שעה 8 בערב, ובפנסים שאורם קלוש, אשר בידיהם, היו מאירים לעצמם את הדרך הביתה; ובקיץ המשיכו את הלימודים עד 8 בערב כשהחום מחניק והזעה ניגרת על גופו של הילד המשתוקק לדרור, לירק, למשחק ולאויר צח. היו, כמובן, גם ימים טובים, בעיקר בחגים, אלא שהימים האלה היו מעטים. עונש גופני היה מקובל ב„חדר" ונסבל על ידי ההורים ברוח „חושך שבטו שונא בנו".

אשר לי אזכור מעט מאוד מן ה„חדר" של מלמד דרדקי, ואף של מלמד חומש ורש"י שהיה אדם גוץ וקפדן, ושמו המקוצר הרשמיירל (הירש־מאיר לרנר). „חדרו" נמצא בעזרת נשים של בית המדרש „דורשי טוב". בכל יום חמישי היה בוחן את תלמידיו בפרשת השבוע. היה זה „יום הדין" בפי הילדים, ואוי לו לזה שנכשל בבחינה. מכות נאמנות היו מנת חלקו. עונש גופני אותו אני זוכר במעורפל מקובל היה ב„חדר"ים, כאשר המלמד שלשל לילד „החוטא" את מכנסיו והרביץ בשוטו על אחוריו המעורטלים לקול צחוקם והנאתם של יתר התלמידים. יותר משסבל הלוקה מכאב, סבל מבושה והשפלה. עונש זה כינו משום־מה א„פעקל". המנהג לתת ציונים לא היה מקובל ב„חדר".

ר' פישל בלאזר היה מלמדי לתלמוד, איש תם וקפדן. זכורני מחזה שכזה: בשעת התפילה בבית המדרש החדש נתקל המלמד בתלמידו לשעבר בשם יידל שכטר, בנו החורג של השוחט והחזן, שנתפס בקלקלתו כשהוא קורא בספרי השכלה, ואמר לו כהאי לישנא: הרואה אתה את הספרים האלה — בהצביעו על מדפי הספרים אשר בקיר המערבי? והמשיך: כשם שהנך בטוח שאתה רואה את הספרים, כך בטוח הדבר שלאחר מותך תתייסר ביסורי גיהנום.

בית ספר יהודי כוללני, כלומר ללימודי קודש וחול כאחד, לא היה בעירנו. כמו־כן לא היתה בה „ישיבה" לנערים שעזבו כבר את ה„חדר" הגבוה לתלמוד. הבחורים הללו נעשו על כן „חובשי ספסל בית המדרש", לאמור: הם העתיקו את מושבם אל בית המדרש „דורשי טוב", בית המדרש

החדש, או אל ה„שטיבל" של החסידים, ושם המשיכו את לימודם בכוחות עצמם, ביחידות או בצוותא עם חבר, עד שהגיעו לפרקם. בבתי מדרש אלה למדו גם המבוגרים, אבות על בנים, לאחר שנתפנו מעסקיהם לעת ערב. זכורני יפה את ליל ט"ו באב, כאשר אורך היום החל להתקצר והלילה להתארך. אותו לילה לאחר תפלת מעריב נתפסו מיד כל המקומות בבתי המדרש, וקולות הלומדים בנעימה מסורתית „הויות דאביי ורבא", „הו, הו, אמר רבא, הו, תנו רבנן" — בקעו החוצה. היו אלה לומדי תורה ששחו בים התלמוד. אף פשוטי העם התכנסו, ובהדרכת תלמיד־חכם למדו משניות או עין־יעקב.

כאמור, מתאים התאור שנמסר לעיל על החנוך ב„חדר" למציאות של המאה ה־19 ושל ראשית המאה ה־20, עד למלחמת העולם הראשונה. אולם, לעומת זאת היתה התקופה שבין שתי מלחמות העולם (שנות העשרים והשלושים למאה זו) מלאת זעזועים, אשר פקדו את חיי החברה. קמו מפלגות חדשות, החיים הפוליטיים נעשו ערים. הדברים הגיעו לידי כך שבמשפחה אחת ניתן לפעמים למצוא „נציגים" מכמה מפלגות קוטביות: האב חסיד וחבר ב„אגודת ישראל"; בנו הבכור — ציוני; השני — קומוניסט, והשלישי — בונדאי. נקל לשער את שהתרחש בבית זה...

החיים התוססים והשינויים, אלה גררו אחריהם מהפכה של ממש במערכת החינוך. קמו בתי ספר חדשניים ללמודי קודש וחול (חילוניים — „תרבות"), (דתיים — „תחכמוני" ו„יבנה"). הצד השווה שבהם: שפת ההוראה היתה עברית, וחדורים היו רוח ציונית. גם „האגודה" של החרדים הכניסה שנויים יסודיים בהוראה. לא עוד „חדר" בדירתו הפרטית של המלמד, אלא בבנין מרווח ותוך השגחה על הסדר והנקיון. לא עוד „מלמד" אלא „מורה", שנוסף על יראת שמים ולמדנות עליו להיות גם בעל כשרון פדגוגי, ובנוסף ללימודי קודש גם לימודי חול. התכנית הקיפה גם חינוך הבנות. בבתי ספר לבנות „בית יעקב" לימדו חומש, עברית, ספרי מוסר. ושאפו לחנך נערה משכילה שומרת מצוות.

הווי, אורח חיים, מנהגים

שבת. הנה ערב שבת אחר־הצהרים כפי שאני זוכרו בעירנו: חיי החולין פוסקים מלכת. בתי־ספר, בתי־עסק, בתי־מלאכה־וחרושת נסגרים מבעוד

יום ויהודים מתכוננים לקבל את פני שבת־המלכה. אוירת־חג מרחפת מסביב, כמעט ואין חשים שבעיר גרים גם גויים. ואף אלה שאינם דתיים, גם הם מתכוננים לקראתה. עם שקיעת החמה זורמים יהודים עם ילדיהם, רחוצים ולבושים בגדי שבת, אל בית־הכנסת. בעד החלונות מבהיקים האורות של נרות שבת בפמוטי נחושת, כשהאמהות מברכות על הנרות. והנה בית־הכנסת: הנקיון והאורות המוגברים שבבית־התפלה משרים רוח חגיגית. עם רדת החשכה פותח החזן בשירת „לכו נרננה", שיר הלל לקבלת שבת־המלכה, והקהל בעקבותיו, וקולות שירה ותפילה בוקעים החוצה. נגמרה התפילה, בברכת „שבת שלום" המהדהד מכל עבר, נפרדים כולם איש מרעהו וזורמים בנחת הביתה כשמתלוים אליהם עניים נודדים שהוזמנו כ„אורחים לשבת". לאחר ברכת השבת לבני הבית פותח אבא בפזמון „שלום־עליכם" ומסיים ב„אשת חיל", הימנון לעקרת הבית. לאחר קידוש היום על היין מגיע תורה של סעודת שבת החגיגית בלווי זמירות שבת תוך אוירה משפחתית נעימה.

בשבת בבוקר, לאחר שובו של אבא מטבילה ב„מקוה" היה יושב אל השולחן ל„עבור" על פרשת השבוע „שנים מקרא ואחד תרגום", ושוב לבית התפלה לשחרית, קריאת התורה ומוסף. בשובנו הביתה קידש אבא על היין, וסעודת שבת שניה (מתוך מחזור של שלוש סעודות שבת) התחילה. לסעודה זו נודעה חשיבות יתירה בשל התבשיל החם והטעים הידוע בשם „טשולנט", שהיו מביאים אותו בשעת הסעודה הישר מתנור המאפיה, שם הוטמן בערב שבת. לאחר תנומה בא הזמן ללמוד פרקי־אבות (בקיץ) ולתפלת ברכי־נפשי (בחורף), או אמירת תהלים. ומנהג היה שאבא, קרובי המשפחה, או זרים היו בוחנים בשבת אחר הצהרים את הילד בפרשת־השבוע, ובשכרו קיבל „שבת־אויבסט" (פירות שבת) ומגדנות. אף אני הוזמנתי לא אחת על ידי משכיל עירנו קלמן זיידנפרוי למבחן כזה.

אט אט פנה היום לערוב. עת תפלת־מנחה הגיעה ואתה סעודת־שבת־השלישית, והפעם סעודה קלה מאוד לצאת ידי חובה. עם דמדומי ערב התכנסנו שוב בבית הכנסת, והפעם שרו בציבור את שירי שבת האחרונים. עוד מעט והיום יחשיך, ומועקה כבדה תשתלט על הכל. הילדים הצטערו על שהחופש מה„חדר" נגמר, והאבות — על ימי החול הממשמשים ובאים.

על כל הכרוך בהם, ודאגות הקיום הקשות. עוד מעט ושבת־המלכה תלך לה, ובן־המלך ייהפך שוב לכלב (כתאורו הקלאסי של מנדלי מוכר ספרים בסיפורו „כלב ובן מלך״). בחוץ נוצצים הכוכבים הראשונים. ברוח נכאה הבדיל האב על היין „המבדיל בין קודש לחול״, הריח מן הבשמים להנאתו כדי להפיג, ולוא במקצת, את רוח הדכאון. קשה היה להיפרד משבת־המלכה, לכן ניסו לעכב קמעה את צאתה בעריכת סעודה נוספת (רביעית) בשם „מלוה־מלכה״ שלוותה בזמירות וריקודים. הכל התנחמו בזה כי לא יארך היום, וזו תשוב ותופיע במלוא הדרה...

אין ספק שיתר חגי ישראל מילאו אף הם תפקיד מנחם ומעודד לפזורי ישראל הדוויה, למען לא תתייאש ותחזיק מעמד ותחכה לגאולה שגם אם תתמהמה, בוא תבוא. ברם אין אנו דנים הפעם בחגים ומנהגים שהיו בעצם דומים בכל הקהילות שבסביבה. ובכל זאת אין מנוס מלהתעכב, ולוּ גם לרגע, על מנהגים חריגים, אם כי אף הם מאפיינים את האיזור כולו. כוונתי למשחק בקלפים, שגדולים וקטנים כאחד היו שטופים בהם, בחנוכה — ובבתי המדרש דוקא, דבר שהיה אסור לחלוטין בכל ימות השנה. החריג השני היה בהצגה התיאטרלית, כביכול, בחג הפורים — בביתו של רב העיר, דבר שאף הוא מאוד לא מקובל בכל ימות השנה. כמובן שההצגות הללו היו פשוטות מאוד ברפרטואר (כ־2—3 הצגות על נושאים תנ״כיים: פורים־שפיל, ומכירת־יוסף), וכן בנושא רעיוני, אופן ההצגה והאמצעים הבימתיים הדלים. וברור כי רק נערים שיחקו בהצגה. הצורך והנאה בהמחשת הענינים על ידי הצגה מעיד על כך כי חשו צורך פנימי בהסברת ארועי החיים על ידי המחזה. נשאלת השאלה: החרדים הללו שהדירו רגליהם מתיאטרון בכל ימות השנה, מה ראו על ככה להתיר זאת בפורים? מסתבר שלחריגים אלה גרמה זחיחות הדעת של העם היהודי בשל השמחה הבלתי רגילה שזכו לה אבותינו בשעתם בנצחם את היוונים שכפו עליהם גזורות־השמד (כליון רוחני), ואת המן הרשע שביקש להשמיד את כל היהודים (כליון פיזי). כגודל הגזרה והסכנה כן גודל השמחה, וזה התבטא בחריגים שהזכרנו. חיזוק נוסף, לדעתי, אפשר למצוא בחריג אחר בפורים: חכמי התלמוד אמרו: „חייב אדם לבסומי בפוריא (להשתכר בפורים) עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי״. (מגלה ז׳) שכרות הינה מידה רעה ומעולם לא היתה מצויה בין היהודים, והנה כאן צו

להשתכר הפעם עד כדי איבוד העשתונות.

אגב, בפורים נהוג היה לפעמים להושיב נער על כסא הרבנות מחופש כרב לפורים (פורים־רב). הלה היה דורש דרשות שהכילו לפעמים עקיצות נגד רבה של העיר. זכורני שהושיבו פעם את אחי על כסא זה, והוא התחיל בפרשת השבוע: „כי תשא את ראש בני ישראל לפקודיהם, ונתנו... המלה ונתנו נקראת מימין לשמאל ומשמאל לימין ללמדך שאם תשא את הראש, כלומר אם תמנה לך רב והוא ישיא את צאצאיו הוא, חייב אתה ב„ונתנו"; ואם אתה משיא את צאצאיך אתה, שוב הנך חייב ב„ונתנו", לאמר, הרב הוא תמיד בבחינת „מקבל"...

אמונות טפלות

הפחד מפני שדים ורוחות רעים, בעיקר בשעות החושך, לחש מפני עין־הרע, לחש על מכה; האמונה כי המתים יוצאים מקבריהם עם חצות עטופי טליתות להתפלל בבית־הכנסת; האמונה ב„דיבוק" לאמר: בנשמה הנכנסת לגוף זר, ורק בית הדין בכוחו הסמכותי ובעזרת תקיעת שופר יכול לאלץ את הנשמה לשחרר את הגוף — כל אלה הן מקצת מן האמונות הטפלות שקנו להן אחיזה במקומותינו ובמקומות אחרים. אשר לי לא השתחררתי כליל מחינוך זה עד היום. זכורני שבהיותי בוינה ב־1937 החלטתי לבקר את קברו של הרצל (לפני העלאת עצמותיו לארץ). רצה המקרה שהגעתי שמה לפנות ערב. אותה שעה כלתה רגל מבית העלמין, ואני נמצאתי מסתובב יחידי בין הקברים מהלך ומחפש את קבר המנהיג. לא אכחד שהרגשתי עצמי לא בנוח... דרוש היה אומץ לב להמשיך ולחפש עד שמצאתיו, ורק אז עזבתי במהירות את המקום.

בנוף עירנו התהלך משוגע אחד ישראל־משה שמו, שזכה כנראה גם לרגעים של שפיות הדעת ואז הפליט רעיונות כבר־דעת. טענתו היתה שבעצם כל העולם משוגע והשפויים בדעתם הם מעטים, ומכיון שאי אפשר לכלוא את כל העולם במוסדות סגורים, הוחלט לרכז במוסדות את השפויים בדעתם בלבד...

לבעריש־מענדעל, שמש בית המדרש "דורשי טוב", שתום העין וקפדן, שרדף אותו, אמר המשוגע: דע לך כי בבוא שעתך תהא מיתתך מיתה

קלה מאוד. זה מנין לך? — תמה השמש — כי אז לא תצטרך לעצום אלא עין אחת בלבד... — היתה התשובה.

א י ש י ם

קטנה היתה קהילתנו (כ־250—300 משפחות) וצעירה לימים מאוד. אין להתפלא על כך שקהילה זו לא הוציאה מתוכה אנשי שם. עם זאת נמצאו גם בה אישים חשובים שתפסו מקום במוסדות מוניציפליים ובועד הקהילה, ועסקנים ציונים מקומיים. מן החשובים ביותר אציין רק 2—3 אישים ששמם יצא למרחוק, והם: אליהו צבי פרידמן, אדולף הירש ונפתלי גראס. הראשון היה אדם שצמח בכוחות עצמו. הוא החל במסחר העצים, ועד מהרה פיתח רשת של מנסרות במערב גאליציה ובמזרחה, ועד רומניה הגיעו שלוחותיו. כמו כן הקים בעירנו בית משרפות לבנים וטחנת קמח. שמו יצא למרחקים כתעשיין וכנדבן. השני היה ידוע כמנהיג ציוני בלתי מוכתר מחוץ לגבולות עירו, והשלישי כתלמיד חכם גדול. לא מעטים היו בעירנו תלמידי חכמים, והוא נחשב כעולה על כולם; כל חייו היו קודש ללימוד התורה, והוא היה גם מפיץ תורה ברבים. בערבים הקהיל קהילות והיה מלמד אותם משניות או עין יעקב. רבים שאבו מידיעותיו הרבות באוצר התלמוד.

הריני מסיים בזה את סקירתי לזכר קדושי עירנו שחטאם היחיד היה שנולדו יהודים. מקהילתנו לא נשאר זכר, גם בית הקברות נהרס עד היסוד, והמצבות שבו נעקרו. תהא נא סקירה צנועה זו מצבת־זכרון לקהילתנו שתהיה צרורה בצרור החיים לנצח.

בין מלכות למלכות

הפוגרומים בפולין ב־1918

עם התפוררות המונרכיה האוסטרית באוקטובר 1918 קמו לתחיה עמים משועבדים, כגון: צ׳כוסלובקיה, פולין, כולל גליציה, ועוד. הרכבות היו מלאות חיילים שהתפרקו מנשקם, נטשו את שדה הקרב ומיהרו הביתה. הפולנים ניתקו מעל מדיהם את סמלי הצבא הכובש. על בניני הממשלה

התנוססו מעתה שוב דגלי הלאום הפולני (דגל אדום־לבן עם הנשר הפולני).

ברם את שכרון הנצחון והשמחה לחרות הפיגה מיד המצוקה הכלכלית אליה הוטלה מדינת פולין עם שוך הקרבות. ארבע שנות המלחמה, עת המשק כולו היה רתום למנגנון המלחמה, דלדלו את משאבי המשק האזרחי. מצרכי מזון החיוניים ביותר, כגון קמח, סוכר וכדומה נעלמו מן השוק והמעט שמצאו השלטונות הפולנים, החרימו מיד בשביל הצבא. התעשיה האזרחית הגיעה לידי קפאון, המסחר שותק וכל מו"מ מסחרי התנהל מעתה בדרכי השוק השחור. בימים ההם שפר חלקם של האכרים והם התעשרו. הם לא מכרו את תוצרתם החקלאית בכסף אינפלציוני, אלא בחליפין: תוצרת חקלאית תמורת מוצרי תעשיה; ירקות תמורת נפט ומלח; פרות תמורת סוכר, וכדומה.

מושג חדש נהיה שגור עד מהרה בפי כל: „ערזאץ" (תחליף). במקום קפה נמכרה איזו אבקה שחורה; במקום תה — עלים חומים מקליפות תפוחים; במקום בד מצמר ומכותנה — אריגים מסיבים שונים או מנייר; סוליות נעלים מעץ, ועוד. אני זוכר היטב את הסוכר האדום ואת לחם התירס שאכלנו בשנים ההן (1915—1918).

במדינה השתרר מצב של תוהו ובוהו. נוכח המרירות ששטפה אז את האוכלוסיה מצאו השלטונות הפולנים אפיק אחד בדוק: להפנות את זעם העם נגד היהודים, „השעיר לעזאזל" מאז ומתמיד. בימים הטרופים ההם התעוררו היצרים האפלים שבבני אדם. שנאת ישראל שהיתה חבויה בימי שלום, מצאה לה עתה נתיב גלוי נגד שכניהם היהודים. ואלה היו שרויים בפחד מתמיד. הבטחון הפנימי התערער. בשעות הערב והלילה פחד היהודי לצאת מפתח ביתו, כי פעם בפעם נשמעו יריות מצד הכנופיות; ולא עוד אלא גם ביום התעללו החיילים הפולנים ביהודים, בעיקר ההאלרצ'יקים (מחטיבת הגנרל האלר, ששבו מצרפת), אלה גזזו את זקני היהודים ואת פיאותיהם, ולא אחת זרקו את היהודים מהרכבות בעת הילוכן.

באותם הימים הטיפו מנהיגי הקומוניסטים מבית ומבחוץ להלאים את אחוזות האצילים. האצילים ובעלי הרכוש נתעוררו להגן על עצמם, אבל את היהודים סרבו לקבל לתוך ארגונם...

עננים כבדים רבצו בשמי הרחוב היהודי בסוף שנת 1918 והיהודים צפו בחרדה לבאות. עובדה היא שכבר בראשית אותה שנה (1918),

כשהאוסטרים היו עדיין בשלטון (לפני התפוררותם), כבר התפרעו ההמונים הפולנים בקראקוב ובווליצ׳קה (ר׳ Ostrreichische Wochenschrift בעריכת ד״ר בלוך בוינה מ־24.5.1918). ואמנם לא עבר זמן רב וביום 3.5.19, יום חגם הלאומי של הפולנים, והפרעות התפשטו על פני ישובים יהודיים רבים, הפורעים הרסו ושדדו כאוות נפשם בלי הפרעה. אני זוכר היטב את פריצת החנויות בווליצ׳קה במאי 1919 ואין מוחה בידם. ואימתי התערבו השלטונות הפולנים? בשעה שהרגישו שזעם ההמונים פונה גם לאצולה. אז הפסיקו השלטונות את השתוללות ההמון. אט אט ובהדרגה שבו החיים למסלולם.

ד"ר גיזה פרנקל, מבית רוזנצווייג

מזכרונותי על ויליצ׳קה

רייזעלע פערבער

היא זכורה לי כאשה מבוגרת כש„הרבנד"[1] לראשה, וחיוך נעים ואדיב על פניה תמיד. אין ספק שהיתה פעם יפה מאוד. ילדיה היו כבר נשואים ואיש מהם לא גר בויליצ׳קה. היו לה כמה בנים, כולם אזרחים מכובדים ובת יחידה שנישאה לבן־דודה, מהנדס־נפט, שהעתיקה עמו את מגוריה לפלואשטי ברומניה. הבת נהגה לבקר לפעמים אצל אמה וזכתה אף היא ליחס של חיבה מצד הויליצ׳קאים. כנראה, שהילדים דאגו לכך שלא יהיו לה דאגות פרנסה ושתוכל לחיות לפי רצונה.

היא התגוררה בדירה צנועה על הגבול בין ויליצ׳קה וקלאסנא והכירה כל משפחה יהודית, במיוחד את אלה אשר חייהן לא היו קלים ופרנסתן לא מצויה כל כך. היא ידעה למי יש 6 ילדים, למי 8 או 11, או בנוסף לכך גם אב קשיש או אֵם. ידעה מי אין בידו לקנות נעלים לילד, או מעיל לחורף, מי נפל למשכב וזקוק לרופא ותרופות. היא ידעה, למשל, כי אצל משה הסנדלר — למרות שישב תמיד ליד שולחן עבודתו ועסק בתקונים — הלחם אינו מצוי לשובע, וששמואל־החייט[2] אינו מצליח במשך כל השבוע „לאסוף לשבת" למשפחתו רבת הנפשות. כל אלה הכירוה היטב — אצלם ביקרה תמיד במועד הנכון, ידעה מתי וכיצד לעזור.

מן הראוי להוסיף כי במשך תקופה מסוימת היתה עוזרת לה בהצלחה נערה צעירה, סאלה זידנפראו, שידעה לחבוש פצעים, להחליף תחבושות, ולהסביר כיצד ומתי ליטול תרופות. רייזעלע פערבער היתה שולחת אותה לפעילויות אלה לחולים „שלה" בקלאסנא־ווליצ׳קה. (סאלה ז. נישאה

[1] כסוי ראש מאטלס חום.

[2] השמות בדויים.

במרוצת הזמן, עברה לריישא ונולדו לה 2 ילדים. היא נספתה עם משפחתה בשואה).

רייזעלע פ. הכירה היטב גם את אלה — הלא רבים — אשר בגאוה ובכל מחיר השתדלו להסתיר את מצוקתם. גם פה הצליחה לעזור בעדינות מיוחדת תוך שמירת סוד מוחלטת.

זכורים לי ביקוריה אצל סבתי רחל פרידמן. לפעמים היו שתי הנשים מסתגרות בחדר ומשוחחות ארוכות. תמהתי לא פעם מה פשר סודותיהן — ורק במרוצת הזמן הבינותי כי מדובר ב„מתן־בסתר".

כיצד נשאה לבדה בעול הבעיות הרבות האלה? כיצד עשתה זאת? רייזעלע פ. ביקרה כמעט בכל בית יהודי והיתה אורחת רצויה ומכובדת; היו לה ידידים רבים, במיוחד בין הנשים. היא ידעה מי יכול לתרום ובאיזו מדה, למי לב חם ויד פתוחה — ולמי קשה — וצריך לשכנעו לעשות מדי פעם מצווה ולא לשכוח את הזולת בצרה.

בעיירות יהודיות שררה — בדרך־כלל — הבנה רבה ונכונות לעזור לעניים ורייזעלע פ. היתה מצליחה תמיד להשיג את הדרוש. היו גם מועדים בהם, כמסורת, היו אוספים בעיירה תרומות למטרות שונות: בפורים, לפני ימים נוראים, בערב פסח ועוד. אלה אשר ביכולתם היה לתת, ורצונם טוב היה — היו עוזרים ביוזמתם — לא למען פרסומת, דברי שבח, או קבלת תודה, אלא מתוך רגש עמוק של חובה מוסרית לעזור, פשוט לשם מצווה. גם כאן היתה רייזעלע לעיתים קרובות ה„יועצת".

סבי היה נוהג לחלק לנזקקים פחם לפני ראש השנה ותפוחי אדמה לפני פסח. ימים מספר לפני החגים חילקו מצרכים אלה במפעלו של סבא לפי רשימה שהוכנה על פי הנחיותיה של רייזעלע פ. — כי היא ידעה יותר מכולם למי משפחה גדולה ומי נזקק למה, והכל התנהל בשקט וללא פרסום כלשהו.

רייזעלע פ. השתתפה גם בטקסים ובשמחות שבעיירה. היא היתה בקיאה במנהגים וידעה להסביר את משמעותם, הכירה היטב את „צאינה וראינה" וספרים אחרים לנשים. בטקס פדיון־הבן אצלי אמרה לי כי היא שמחה להשתתף, כי נוכחות בטקס פדיון־הבן שקול כנגד מלוי מצוות רבות.

היא נפטרה בשנות השלושים המוקדמות. נזדמן לי אז במקרה להיות

בווליצ׳קה ביום הלוויתה. דובר עליה כי היתה צדקת.

אם נביט אחורה — מפרספקטיבת הזמן — הרי מה שעשתה רייזעלע פערבער בעיירה שלנו היה בבחינת עבודה סוציאלית ממדרגה ראשונה — ללא משרד הסעד וללא מערכת ביורוקרטית כבימינו — אלא מקרב לב יהודי חם ובכשרון נדיר, לשם עשיית מצוה בלבד, ובהתאם למסורת ואורח החיים שהיו רווחים בעיירות יהודיות בפולין, שהיו ונעלמו ואינן עוד.

אריה פרידמן

על ראשוני משפחת פרידמן

הישוב היהודי בווליצ׳קה החל בשנות השבעים הראשונות למאה שעברה, ואבי זקני אברהם פרידמן ז״ל היה מראשוניה, אם לא הראשון, שבא להתישב בה. כך מקובלני מבית אבא. מישוב יהודי ותיק — קלאסנא, השוכן בפרברה של ויליצ׳קה, בא. הוא היה, אפוא, מן הראשונים לפרוץ את חומת האיסור של התישבות יהודים בווליצ׳קה, שהיה בתוקף מזה מאות שנים.

לאחר כשלון מרד הפולנים ב־1830 עקר שלמה פרידמן ז״ל, אביו של אבי זקני אברהם, מפולין הקונגרסאית והרחיק נדוד עד גאליציה המערבית, לסביבות קראקוב והתישב לבסוף בקלאסנא. לפי מסורת משפחתית פנה הבן אברהם, שהתמחה בפחחות, למסחר ופתח בקלאסנא בתחלה חנות קטנה למוצרי ברזל ומתכת, ורק בעידוד הרבי משיניבה, ובברכתו, הרחיב אחר כך את עסקיו ואף הצליח מאוד.

אבי זקני אברהם ז״ל היה חסיד נלהב של הרבי משיניבה ר׳ יחזקאל הלברשטם ז״ל, בנו בכורו של הרב מסנדז, הגאון ר׳ חיים הלברשטם ז״ל בעל דברי חיים, והיה בעל בעמיו, נכבד בעדתו בקלאסנא בשל המדות הטובות שהצטיין בהן: בעל צדקה, פיזר ונתן לאביונים ביד נדיבה, ושימש סעד ומגן לנצרכים. אליהו צבי בנו קיבל חינוך בתורה ובחסידות, ולימים נעשה אף הוא, כאביו, מחסידיו הנלהבים של הרבי משיניבה. בהיותו צעיר לימים כבר עזר לאביו בחנותו למוצרי ברזל ומתכת, והודות לתכונותיו

התרומיות הללו עלה בידו להעמיק את קשריו עם הנהלת מכרה המלח, ונעשה לימים אחד הספקים הראשיים של מוצרי ברזל ומתכת למפעל עצום זה. הוא סיפק עצים למפעל מכרה המלח, וראה ברכה בעסקו החדש. לימים, כאשר חלה ירידה משמעותית בעסקי זקני, ניצלה זקנתי רחל ז״ל את ביקורו השגרתי של הרבי משיניבה בקלאסנא וקבלה בפניו על מצבו הקשה של בעלה, ועל שסרב להצעת הוריה לעבור לקראקוב ולעסקי טקסטיל. הרגיע אותה הרבי והבטיחה שקרנו של בעלה תעלה במהרה. לא חלף זמן רב וזקני התוודע לפריץ פולני, בעל אחוזה ליד עיירה קטנה וישניובה, מחוז ויליצ׳קה, ובה יער המשתרע על פני אלפי הקטרים. נכנס זקני אתו בקשרי מסחר והחל לקנות קורות עצים, ומצבו נשתפר.

השפע הרב של חמרי עץ גלמי שבא לו לזקני עם חכירה חדשה זו, חייבה אותו למצוא בהתאם לכך גם מספר מנסרות שתנסרנה את העצים לקורות, לוחות ובדים. ואכן התקשר אליהו צבי ז״ל עם מנסרות שבסביבות קראקוב, ולא עוד, אלא שהוא עצמו הקים מנסרה משלו על אדמה שרכש ליד תחנת הרכבת שבויליצ׳קה. וכך הלכו עסקיו הלוך וגדל, הלוך והתרחב. הוא חכר יערות בסביבות סנוק, סמבור, בולכוב, לכריתת עצים, בנה מנסרות והפך לאחד היצואנים הגדולים בגאליציה.

אליהו צבי פרידמן כתעשיין מוכר בהגינותו וישרו נבחר ללשכת המסחר והתעשיה בקראקוב, וזה על אף לבושו האורטודוכסי, זקנו ופאותיו. בשל עסקיו היה נוסע תכופות ללבוב ווינה והשתתף באספות התעשיינים, היבואנים והיצואנים. באחת האספות הללו הכיר את הבארון פופר, חוכר יערות בבוקובינה, שהיו בבעלות הקרן של העדה הדתית היוונית־אורטודוכסית שמושבה בלבוב. הבארון פופר הקים עשרות מנסרות בבוקובינה, ופרי הכרות חדשה זו היה חדירת זקני מעבר לגבולות ארצו בחכירת יערות ומנסרות גם בבוקובינה. האיש אליהו צבי פרידמן ז״ל הפך במרוצת השנים לענק פיננסי, שצמח מעצמו ומכחו הוא; איש שהחל בקטנות — בפתיחת מחסן עצים בעיירה קטנה ויליצ׳קה שבגאליציה המערבית, ולא ארכו הימים ורשת ענפה של תעשיית העץ היתה ברשותו (יערות ומנסרות); מרכזה היה ונשאר אותה העיירה אך התפרס על פני מערב ומזרח גאליציה, ועד בוקובינה הגיע. כן הקים בית־חרושת עצום ללבנים ורעפים וטחנת־קמח, ובהם הועסקו 300 פועלים.

מעשה אבות — סימן לבנים. מסורת אביו היתה נר לרגליו. ואף בכך נתפרסם אליהו צבי לא פחות — בשל ידו הרחבה לכל דצריך, כאחד הנדבנים הגדולים. טובת בני עמו היתה תמיד לנגד עיניו. עשרות משפחות יהודים מצאו פרנסה קבועה במפעליו. מצוות הצדקה ועזרה לזולת היתה כה חשובה בעיניו עד שעמד ומינה אדם מיוחד (ממשפחתו), והסמיכו לעסוק בשמו בכל עניני הצדקה.

כבוד וגדולה נוספו למשפחה ע״י חתניו: זוסמן רוזנצוויג, ראש הקהילה ועסקן ציבורי נודע שזכה לתואר „יועץ הקיסר" האוסטרי; הרב אהרן לוין, בן למשפחת רבנים מפורסמת מלבוב, תלמיד חכם, אשר כיהן כרב ברישא והיה ציר לסיים מטעם אגודת ישראל; ד״ר שמואל הירשפלד, מראשי המזרחי, אשר שימש כרב בביאלה, וישראלביידאף, שעמד בראש קהילת וויליצ׳קה.

בנו הגדול זאב־וולף פרידמן, הוא אבי ז״ל, היה בר־אבהן ובר־אורין, עסקן ציבורי רב פעלים בעיר קראקוב, נבחר למוסדותיה הציבוריים של עיר מפוארת זו, שימש כפרנס הקהילה ואף היה מועמד לפרלמנט הפולני מטעם מפלגתו „אגודת ישראל". הוא נשא לאשה את אסתר לאה בת הגאון ר׳ מאיר הכהן רפפורט, מצאצאי הש״ך ואב״ד בקראקוב.

חייו הפעילים והברוכים של זקני התנהלו בדרך כלל על מי מנוחות עד שנת 1914. אותה שנה חל שנוי גדול לרעה. ראשית חלה זקני במחלה שלא קם ממנה, והוא טרם הגיע לגיל ששים. שנית, היתה זאת שנה הרת עולם, כי בה פרצה מלחמה חסרת תקדים שנמשכה ארבע שנים תמימות. בבוא השמועה כי הנה מתקרבים הרוסים לקראקוב נמלטו רוב היהודים על נפשם לוינה בירת אוסטריה, ואתם גם משפחת פרידמן, וכל המפעלים שותקו. הרוסים הגיעו גם לעיירתנו וויליצ׳קה, אבל רק לזמן קצר כי נהדפו אחור וכרבים אחרים שבו גם בני פרידמן הביתה, ובתי החרושת הופעלו כבתחלה.

צפורה קליינמן

משפחות טיפוסיות בעיירה

תולדותיה של משפחת סובל

היתה זו אחת המשפחות הוותיקות, מבוניה של קלאסנא. הסבא פנחס סובל היה חתנו של יעקב אברסמן ממייסדי הקהילה. ר׳ פנחס קיבל מחותנתו בתור נדוניה בית גדול ששכן ברחבת בית הכנסת. היה זה בית מיוחד במינו עם מרפסת עץ לאורך כל הבית ומערה עמוקה תחתיו. ר׳ פנחס הוריש את ביתו לבנו קלמן סובל, שעסק בעשיית חישוקים. הוא היה איש חכם, חרוץ ופעיל מאוד וכבש שווקים רחוקים לסחורתו. בזמנים ההם אריזת סחורות כמו מלט, חמאה, סרדינים ועוד נעשתה בחביות מחוזקות בחישוקים. הוא סיפק את חישוקיו למפעלים גדולים בפולין וגם ייצא אותם להולנד, שם ארזו בהם חמאה בחביות. כשהזדקן קלמן, הצטרף למפעל בנו היחיד יעקב סובל. הוא המשיך בדרך אביו ופיתח ענף נוסף — יצור נצרים. הוא קנה שטחים נרחבים לאורך נהרות כגון הוויסלה, שם גדלו ערבי נחל. כאשר הגיעה הערבה לגובה של מטר היו האכרים כורתים אותה, מקלפים קליפתם ומעבירים את החומר הגלמי לבית סובל, וממנה קלעו נצרים. כאשר התעקמה הערבה בגידולה והגיעה עד 3 מטר גובה — כרתו וקילפו אותה ויצרו ממנה מחצלות.

ליעקב סובל היו 5 בנים ובת אחת. הבכור רפאל התמסר ללימוד בבית המדרש, בערבים למד הנהלת חשבונות ובשעות הפנאי עזר לאביו במפעל. הוא ניספה בגירוש ויליצ׳קה. בנו השני פנחס עבד יחד עם אביו והוא חי כיום בבלגיה. בנו השלישי דב התמסר להגשמת הרעיון הציוני והיה בין הראשונים באותה עת בקלאסנא, אשר עזב בית מסודר והצטרף להכשרה של פועלי אגודת ישראל, ולאחר מכן ציפה לסרטיפיקט, בינתיים פרצה המלחמה והוא גויס לצבא הפולני, נשבה וחזר מהשבי. בשנת 1942 עם חיסול ויליצ׳קה נטלוהו הנאצים למחנות ושם נספה. בתו חיה (הלה) יצאה בניירות אריים, אבל ברכבת הכירה אותה גויה ומסרה אותה למשטרה. כשנודע הדבר לאֵם, היא הצטרפה אליה ושתיהן יחד נמסרו לידי הגיסטפו. האח נחמן הצליח לצאת במרץ 1939 את פולין, בדרך בלתי

ליגלית לארץ ישראל, ואחרי טלטולים רבים הגיע ארצה, בה הוא הקים משפחה וחי בא״י כיהודי דתי חרוץ, צנוע ושקט. אבא יעקב עם בנו הקטן חיים ניספו בגירוש ויליצ׳קה ב־1942.

עלי לציין שעד 1942 עדיין היה הסבא קלמן בחיים ובשעת גירוש קלאסנא הסתתרו תושבים רבים במערה שמתחת לביתו. הוא סרב להסתתר, נשאר בחדרו, הגרמנים הוציאו אותו וברחבת בית הכנסת ירו בו. גיסתו לאה היתה באותו זמן במערה הזאת ובשמעה את צעקותיו של קלמן לקתה בהתקף לב ונספתה בו במקום. ברוך יהיה זכרם.

ד מ ו י ו ת

אזכיר אחדות מן הדמויות היפות שהיו בקלאסנא.

ר׳ *מנחם־מנדלה ולדמן*: דמות פטריארכלית; נמוך קומה, זקן לבן עבות יורד עד חזהו, עינים מאירות ופנים קורנות. בלכתו ברחוב היו כל העוברים והשבים, גויים ויהודים כאחד, עוצרים מלכת. הילוכו בשקט, דיבורו בשקט, והפיץ שקט ושלווה על סביבתו. אדם בעל מידות של צניעות, יושר ורוך, שעסק במתן עזרה וסעד נפשי לכל דורש.

זוכרת אני את שור׳לה *אשכנזי* — אשה צדקנית, פעילה ובעלת תכניות חינוכיות רבות. בכל שבת אספה את הבנות ולימדה אותן „פרקי אבות" או „ברכי נפשי". בקיץ קיימה את הפגישות ביער ובחורף בביתה. כל לימוד היה מלווה בסיפור ובמוסר השכל. הדברים השאירו רושם חזק על הבנות ומשבת לשבת גדלה הקבוצה.

ומי מאתנו אינו זוכר את הסבתא וולף, אשר התהלכה במטפחת משי לראשה המגולח עם ספר תהילים או סידור ביד, ניהלה בשנות 1930—36 את בתי החרושת לבירה ולסודה ונאבקה בשיכורים־הגויים בבית־המרזח שבבעלותה.

אשה צדקנית אחרת, צנועה וחרוצה היתה רייזלה *פרבר* שטיפלה בבעיותיהן הקשות של בנות נחשלות, הגישה להן עזרה רפואית ונפשית בעזרת תרומות שאספה.

היה בקלאסנא גבאי, ר׳ *נתן קויפטייל*, אשר ארגן מדי שנה טכס לכבוד יום עצמאותה של פולין ב־3 במאי. בטכס השתתף ראש עירית ויליצ׳קה, מפקד המשטרה והחזן *ברוך מרדכי שפילמן* שר את הפסוק

„בימיו ובימינו תיוושע יהודה" על פי המנגינה של ההמנון הפולני. ומכס פרבר — נכדו של הגבאי, תלה את דגל פולין על גג בית הכנסת.

טבוע בלבי זכר הורי היקרים, משפחת גמינדר אשר במסירותם גידלו 5 בנים חרוצים, עובדים ולומדים ו־3 בנות צנועות. לימדו אותנו את ערך המצוה „ואהבת לרעך כמוך", ושננו לנו לקיים את הכתוב „והדרת פני זקן". הקימו בית פתוח לרווחה לכל נצרך, עשו צדקה וחסד בצניעות ובסתר. ברוך יהיה זכרם.

הרשימה עוד ארוכה, אבל נסתפק בדוגמאות בודדות אלה, המאפיינות את קהילתנו היקרה שהיתה ואיננה עוד.

מרים ושרה גפני

שתי אחיות

משפחתנו, משפחת שטרויסברג, גרה בישוב יהודי קטן וותיק — קלאסנא. אנו נולדנו בבית חסידי אדוק מאוד. מכאן מובן שלא השתייכנו לתנועה ציונית דבר שהיה אסור לחלוטין בביתנו, ביתנו היה נתון אך ורק לעניני דת ומסורת. סבי שלום שטרויסברג ז"ל היה שוחט, מכובד וחביב על כל הסביבה. סבתא ע"ה היתה אשה אצילה מאוד ודאגה תמיד לבית, כדוגרת לאפרוחיה. אבי, גרשון שטרויסברג ז"ל, היה מחסידי בלז, ולא אחת היה עוזב את ביתו ומשפחתו ונוסע לרבו, להתבסם מתורתו וחכמתו. אף אמנו ע"ה היתה אשה כשרה וחרוצה, צופיה הליכות ביתה.

היתה לנו מאפיה גדולה בהנהלת אבינו, היו לו פועלים וגם הם גרו אצלנו בבית. היחס היה משפחתי, הפועלים היו סמוכים על שולחן המשפחה ונחשבו כבני־בית. המאפיה סיפקה לחם וחלות לכל העיר והכפרים הקרובים, ואף אנו הילדים נטלנו חלק בעול הפרנסה. תכופות יצאנו לכפרים הסמוכים למכור את תוצרת המאפיה. בביתנו נתייחד גם מקום לאפיית מצה־שמורה לחג־המצות, ואנו סייענו בידי אבא במכירתן לבתי העיר והסביבה.

ביתנו היה ברוך ילדים, שבעה במספר: שני בנים וחמש בנות.

העיר כולה היתה כמו משפחה גדולה, שותפה בשמחה וביגון. בימים ההם לא היו עדיין אולמות לחתונות, ובעת חתונות רבות נהוג היה שהחתן או הכלה היו שוהים אצלנו לפני החופה. אנו כילדים ראינו בכך זכות גדולה למשפחתנו. המנהג היהודי של „מתן־בסתר" לנצרכים היה נהוג גם בביתנו. בכל ערב שבת היתה אמא שולחת אותנו לבתי עניים עם חלות לשבת ויין לקידוש. הוא הדין בחגים. אמא היתה מכינה „משלוחי מנות", עוטפת אותן בצנעה ושולחתן על ידינו לבתי העניים. בכלל היה ביתנו, שעמד בסמוך לבית־הכנסת, בית פתוח לרווחה. בראש־השנה ויום־כפור, בהתאסף המתפללים מכל הסביבה לתפילה היו בדרכם לבית־הכנסת סרים לביתנו, משיחים את דאגותיהם, ולעתים מזילים דמעה, ורווח להם. כזאת היתה האוירה בביתנו, אותה שספגנו אנחנו הילדים לתוכנו.

כאמור, חמש אחיות היינו, וכולנו קבלנו השכלה עממית בביה"ס היסודי. בשבת ובחגים פטורות היינו מלימודים. ידידה נוצריה אחת נהגה למסור לנו את תוכן השעורים שהיו בהיעדרנו ואת שעורי הבית. השפה בבית היתה דו־לשונית: עם ההורים דברנו, כמובן, יידיש, ובינינו לבין עצמנו — פולנית, בביה"ס לימדו אותנו גם גרמנית, כשפה שניה. משסיימה אחותי מרים את למודיה בביה"ס היסודי, המשיכה את למודיה בקראקוב בבי"ס יהודי למסחר, שהיה מוכר ע"י הממשלה הפולנית, ואף זכתה לסיים שם את למודיה. כשסיימתי אני את ביה"ס היסודי הציע אחי הגדול מנשה שטרויסברג כי אכנס ללמוד בסמינר למורות מטעם „אגודת ישראל". איני זוכרת כעת את המניעים לסרובי, וכך הלכתי בעקבות אחותי, למדתי וסיימתי אף אני את לימודי בביה"ס למסחר בקראקוב. מכל חמש האחיות היינו אנחנו השתיים שסיימנו בי"ס תיכון. עם סיום לימודנו התנהלו החיים כסדרם. אחותי מרים שסיימה למודיה לפני, קיבלה משרה כפקידה, ואני נשארתי לפי שעה בבית, עוזרת בכל.

והנה חל מפנה חשוב בחיינו. באותם הימים התארגנה בווליצ'קה קבוצת הכשרה בשם „דרור" ואחדים מחבריה הגיעו אלינו כפועלים זמניים לאפיית מצות. היה זה אך טבעי שכנערות צעירות נתעניין בחבר'ה אלה ובמעשיהם. הם היו שונים מכל אלה שהכרנו עד כה. וכך התחלנו, אחותי ואני, להגיע לקבוצתם בווליצ'קה. היינו יוצאות לשם ברגל בליל־שבת לאחר הסעודה כשאבא הלך אל הרב לביקור, ולמחרת —

בשבת לאחר הסעודה — כשאבא שכב לנוח, היינו רצות מרחק 7 ק"מ לעיירה הקרובה פלאשוב, למרכז הקיבוץ. גם בבקורינו בסניף הוויליצ'קאי בליל־שבת וגם למחרתו במרכז שבפלאשוב, היינו מקפידות מאוד לשוב תמיד לפני שובו של אבא הביתה, או להבדלה.

היתה זאת תמימות מצדנו לחשוב שאפשר להעלים את הסוד לאורך ימים. ואכן נודע לבסוף דבר קשרינו לקיבוץ, וכי אנו זוממות לעבור להכשרה; אז השתרר דכאון בבית. אמא התאוששה ראשונה, וכאשת־מעשה הבינה לרוחנו והשלימה עם המציאות. לא כן אבא. עליו עבר משבר קשה. אנו הבנות חשנו אמנם שדרכנו נכונה, ובכל זאת היינו נבוכות ולא ידענו כיצד להמשיך. כיצד נוכל לצאת להכשרה נגד רצונו הנחרץ של אבא? קשה היתה התלבטותנו ורבה ההתיעצות במשפחה מה לעשות? אבא חש סוף סוף שאנו עומדות לעזוב את הבית ולעבור להכשרה, והחריש. עתה עמדה לפנינו הבעיה איך להיפרד ממנו?

למזלנו נולדה לאבא באותם הימים נכדה מבנו מנשה. החלטנו לנצל שעת שמחה זו למטרתנו. התכנית היתה כי נבוא כולנו לאחינו להשתתף בשמחה, ובהזדמנות זו ניפרד מאבא, לאחר הכנה מוקדמת מצד אחינו, דבר שיקל עליו את הפרידה המכאיבה. כשבאנו לבית אחינו מצאנו את אבא עומד ובוכה. עמדנו ובכינו יחד אתו. סוף סוף נפרדנו. אנו אמרנו לו „שלום" והוא לא השיב והמשיך לבכות. אבל „לב" אבא היה בכל זאת אתנו. אנו התקרבנו לתחנת הרכבת החשמלית היוצאת לקראקוב. בהגיענו לתחנה הפנינו ראשנו אחורנית וראינו את אבא מלווה אותנו מרחוק, זה היה בשנת 1934.

מקום ההכשרה היה בעיירה קמיונקה הסמוכה ללבוב. ברם, כשהגענו תחילה למרכז שבלבוב, לא נתנו לנו להמשיך דרכנו, ונשארנו שם. בהכשרה היו התנאים נוראים: רעב, קור, מחסור בכל, ותנאי המגורים ללא נשוא, 60—70 נפש בחדר־נגריה שהפך לצריף־מגורים; היה חוסר־עבודה ורבים היו בלי לבוש, פשוטו כמשמעו, וכאשר ראו את המזוודות הגדולות שלנו מלאות כל טוב שמחו כמוצאי שלל רב. מיד התחלקו בכל בגדינו. בבוקר למחרתו ראינו את חברות הקיבוץ לבושות בבגדים אלה. לאחר זמן־מה עברנו לגור בבית עזוב ובו חדרים קטנים, דבר שפתר במידה רבה את בעית הצפיפות, אם כי הלינה המשיכה להיות לפי שניים במיטה

אחת. לעומת זה רבו בבית חולדות ופשפשים, והמצוקה החמרית הכבידה ללא נשוא. עוד מעט וגם אנו נקלענו לאותו מצב ביש. החבילות של אמא היו משמעותיות מאוד ברעב ששרר אצלנו. אמא שחשה מרחוק במצבנו הקשה נהגה לשלוח לנו בולי דאר לבייל את מכתבינו הביתה. לא אחת קרה שנאלצנו למכור את הבולים בעד אוכל...

וכאן ממשיכה שרה: — אני נשארתי בהכשרה זו שנה תמימה (מ־1934 עד 1935), השנה בה עליתי ארצה. עלייתי זו הוחשה, למזלי, ב־3—4 שנים לפחות הודות לארוע משמח, הגדול ביותר בחיי הפרטיים: בהכשרה פגשתי את בחיר־לבי, את אלתר, ותיק בהכשרה, ובזכותו עליתי אף אני אתו יחד ב־1935, אך אחותי מרים עלתה ארצה רק לאחר 3 שנים, ב־1938.

בשנת הכשרה זו לא ביקרנו בבית אף פעם אחת. אך לפני עלייתי ארצה שבתי הביתה להיפרד, לסידור תעודותי ולהשגת הוצאות לדרך.

רבים ממכירי הביטו עלי בפנים זועמים; עם חברותי שוב לא מצאתי שפה משותפת, גם אני לא רציתי כל מגע איתן, מאחר ולא היה לי כל ענין בהן, אם כי הייתי בודדה. בליל־שבת האחרון שלי בבית, כששב אבי מבית־הכנסת, הוא קידש על־היין ופרץ בבכי. ברחתי למטבח ובכיתי אף אני. לפני הנסיעה נפרדנו. חפצי נשלחו כבר ללבוב, ושוב היה בכי. אבא לקח אותי למטבח ופתח באלה הדברים: „איני יודע מדוע מגיע לי עונש כזה, אבל הבטיחי לי שתהיי אשה כשרה, שתטבלי במקוה", ואני המשכתי בבכיי, לדבר לא יכולתי. לא הבטחתי מאומה — אך לא התנגדתי לדבריו.

למחרת הפלגתי ארצה עם אלתר.

בהביטי אחורה איני יכולה לתפוס עתה מאין שאבתי את האומץ להתנגד לרצונו של אבא, יהודי חרד, תקיף בדעתו, בעל זקן שחור המעורר הדרת כבוד, להמרות את פיו ולהגיע להכשרה? ההיתה כאן יד ההשגחה, כי רק אנחנו השתים שעלינו לישראל, נישאר בחיים ונקים בתים בישראל?

ב־1938, שנה לפני בוא השואה האיומה על עם ישראל, קרו שני מקרים משמחים בחיי: בעלי אלתר יצא לביקור בפולין להסדיר ענינים לאחר מות אביו. לאחר מכן ביקר בבית אבי. משעמדו על טיבו של חתנם נתרצו לו, קבלוהו בכבוד ובחיבה והשלימו עם צעדה הנועז של בתם.

המעשה המשמח השני היה שהוא העלה את גיסתו (אחותי מרים) אתו בשובו ארצה, בנשואין פיקטיביים, כמקובל בימים ההם, כדי להערים על השלטון הבריטי בארץ ולהגדיל את מספר העולים.

קבוצת חברי „דרור".

תנועות ומפלגות

יהושע עופר

הציונות בעירנו בשנות העשרים והשלושים

זכרונותי חוזרים לימי ההסתדרות הציונית בעירנו בתחלת שנות ה־20 למאה זו. באותה עת היה קיים כבר במקום ארגון ציוני בשם „העתיד" Przyszlosc, אך אינני יודע מתי ועל ידי מי הוקם „העתיד". מן העתונות הגיעה אלינו מודעה קצרה ויחידה על קיום התנועה הציונית בעירנו כבר בראשית המאה ה־20. ב־Wochenschrift שבעריכת ד"ר בלוך בוינה, משנת 1905, עמ' 268 מסופר כי באספת נשים צעירות „מרים" שהתכנסה לדון בשאלת הגשת עזרה חמרית לנזקקים בעירנו, הופיע גם הציוני אדולף הירש והרצה על השאלה האקטואלית באותה תקופה „ציון מול אוגנדה". הארגון שכר מועדון בביתם של ה' הירש ולינט, ובו התרכזו כל הפעולות הציוניות והחינוכיות של המבוגרים והצעירים כאחד. אחד מחדרי המועדון היה מרוהט בשולחנות קטנים וכסאות, ושימש כאולם הרצאות וקריאה, בו נמצאו העתונים הציוניים Nasz Przeglad ,Chwila ,Nowy Dziennik, מומענט והיינט ובזמן הקונגרס הציוני — גם ה„קונגרס־צייטונג", לאולם זה היו באים לקרוא את העתונות היומית ולעתים למשחק שח, ופה גם התקיימו קורסים לעברית ואחד המורים היה הסופר אשר ברש, שהיה מגיע למטרה זו פעמיים בשבוע מקראקוב לעיירתנו.

פה גם נערכו לעתים תכופות הרצאות, בעיקר בעונות החורף, בנושאים שונים כלליים ולאומיים. המרצים באו על פי רוב מקראקוב וביניהם נמנו ד"ר שברצברד, ד"ר פלדמן, ד"ר טרלו, מגר' סלפטר, שמולביץ, הופשטטר ואחרים. מזמן לזמן התאסף כאן הועד המקומי שארגן את כל הפעולות הציוניות. באותה תקופה לא היו עדיין אצלנו מפלגות והועד ייצג את כולם. באולם השני של המועדון שכנה הספריה, ובה ארונות גדולים וגדושי ספרים, רובם בשפה הפולנית וחלקם ביידיש. השאלת הספרים נעשתה פעמיים בשבוע, והתנועה במקום היתה רבה.

„העתיד" היה מארגן נשפים בחנוכה ובפורים וכן הצגות, בהן נטלו חלק שחקנים חובבים בהדרכת במאי מקצועי שבא אף הוא במיוחד מקראקוב. בהצגות אלו ביקר קהל רב ולכן הן נערכו בבית הפועלים הפולני, מאחר והיה שם אולם מרווח יותר. בקיץ היו מארגנים טיולים לסביבה הקרובה וגם קיטנות לנוער. אחת הפעולות של הארגון מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה היתה הקמת גנון (Freblowka) לילדי העניים, בו גם קבלו הילדים ארוחה מדי יום.

עם התרחבותה של התנועה הציונית ופיצולה למפלגות, התפרקה אגודת „העתיד", ובגלל צו פינוי נאלצה גם לפנות את חדרי המועדון. בעיירה קמו הסתדרויות של מבוגרים ושל בני נוער שהתארגנו בארגונים הבאים: ויצו — ארגון נשים בלתי מפלגתיות, ארי — אגודת ספורט בלתי מפלגתית, הסתדרות אקדמאים על שם א. הירש, ותנועות הנוער: בית"ר, עקיבא, דרור ומאוחר יותר גם תנועתו של מאיר גרוסמן — מפלגת המדינה היהודית וגורדוניה—אחדות־העבודה. ה„בונד" לא היה קיים כלל והקומו־ניסטי היו בודדים בקרב יהודי העיירה.

ההכשרה החלוצית של צעירי העיר בשנת 1925.

פעילות ציונית

הקרנות הלאומיות

מבין הפעולות הציוניות שתפסו מקום ראשון במעלה יש לציין את איסוף הכספים לשתי הקרנות הלאומיות, הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד. בעוד שהקרן היסוד שימשה בסיס לתקציב ההסתדרות הציונית ותבעה סכומים עצומים ומגבית זו היתה נתונה בידי מבוגרים ובעלי השפעה שהחתימו אחת לשנה את בעלי ההכנסות הגדולות על התחיבו־יותיהם — היתה הקק״ל נחשבת לפעולה עממית שהקיפה כל בית יהודי והיא נמסרה בעיקר לידי הנוער שדאג להתרמת הכל, והפופולריות שלה היתה רבה מאוד. פעולות הקהק״ל היו בה נושאים קבועים ומיוחדים. הקבועים התבטאו בהצבת קופסאות קק״ל בבתים במספר רב ככל האפשר, בדומה לקופסה מסורתית אחרת, היא קופת רבי מאיר בעל הנס, שקנתה לה אחיזה בכל בית יהודי במשך דורות ובכל ערב שבת וחג, לפני הדלקת הנרות, היתה בעלת הבית משלשלת פרוטה לתוכה. עתה נתלוותה לצידה קופסה שניה, הקופסה התכולה־לבנה. ואל יהא הדבר קל בעינינו לנוכח העובדה שרוב בני העיר המבוגרים נמנו על מחנה החרדים, שהחרימו כל פעולה ציונית. למרות זאת הוכתרה הפעולה בהצלחה ומבין ה־250 משפחות שבעיר „נתאזרחה" קופסת קק״ל ב־150—170 בתים.

התרמות ארעיות לקק״ל נעשו בחגיגות שונות: נשפי חנוכה, פורים, ב„קערות" של ערב יום־הכפורים, במסיבות משפחתיות, במשחקי חברה וכיוצא באלה. זכור לי נשף גדול שנערך באולם הקולנוע במוצאי־שבת ואשר הצליח מאוד במובן הארגוני והכספי. באותה שבת אחר־הצהריים קיים הרב המקומי, שהיה בין המתנגדים לפעולותינו, אספה בבית־הכנסת ובה דרש מההורים בל ירשו לילדיהם להשתתף בנשף זה — אולם מרבית בני הנעורים הופיעו. הקהק״ל בצורתה העממית ביטאה את מרד הצעירים. לא כן באשר למגבית קרן היסוד שתבעה סכומים רציניים. כאן נעשו פעולות הכנה רבות להצלחת המגבית, לשם כך הוזמנו תכופות מרצים שמחוץ לעיר כדי לעורר את הלבבות. בעת מגבית כזאת בשנת 1925 הוזמן לשבת הד״ר טרלו מקראקוב, להרצות בבית־הכנסת הגדול שב־קלאסנא על חשיבות הקרן ועל פעולותיה. לאחר קריאת התורה הוזמן המרצה־האורח ע״י יושב ראש ההסתדרות הציונית בעירנו לעלות לבמה.

מיד התפרצו האדוקים מבית־המדרש הסמוך, בנסיון להפריע למרצה, אלא שהדבר לא עלה בידם. למחרת היום נחלץ הועד הציוני המקומי לביקור בבתים ובחנויות בעיר כדי להחתים את היהודים על התחיבויות כספיות לקרן, ואמנם המגבית הצליחה. אחרי הפילוג בהסתדרות הציונית שחל עם הקמת הסתדרות ציונית חדשה של המפלגה הרביזיוניסטית — הוקמה על־ידה קרן תל־חי, והדבר פגם, כמובן, בקק״ל, מאחר והרביזיו־ניסטים התמסרו לקרן שלהם.

הפצת השקל הציוני והבחירות לקונגרס

פעולה אחרת בעלת חשיבות היתה הפצת „השקל״. התנועה הציונית הקיפה כבר בימים ההם חוגים רחבים מהעם היהודי בתפוצות. השקל שימש כתעודת זהות ציונית וזיכה את בעליו בזכות בחירה לקונגרסים הציוניים. כחדשיים לפני הבחירות התרכזה כל הפעולה המפלגתית בציונות בתעמולה להפצת השקלים, בחלוקת החומר בדפוס ובארגון אספות הסברה.

ביום הבחירות היו מרבית חברי תנועות הנוער מתגייסים לבחירות, כ״א לזרם אליו השתייך, לשם הבאת חברים ואוהדים לקלפי, ואח״כ עמדו בציפיה דרוכה עד שעות מאוחרות של הלילה לשמיעת תוצאות ההצבעה. המפלגה הרביזיוניסטית היתה החזקה בעיר הודות לפעילותם הרבה של ד״ר קראוס, במקום השני היו הציונים הכלליים ואחריהם יתר המפלגות. רכישת השקל היתה חובה על כל מבוגר בכל שנה ושנה, כלומר גם בשנים של אי־קיום הקונגרסים. במשך השנים נקלט השקל יותר ויותר במחנה היהודי ואוהדי התנועה הציונית נמצאו גם בקרב החרדים, ואף בין המתבוללים היו שרכשו את השקל בצנעה והסתר. מענין לציין שהיו גם כאלה שמפאת מצבם הדחוק רכשו את השקל בתשלומים.

ההכשרה

מטרתם החשובה ביותר של חברי תנועות הנוער הציוני היתה לעלות לארץ־ישראל ולהשתלב בבנין הארץ, והתנאי ההכרחי להשגת תעודת העליה (סרטיפיקט) היה לקבל הכשרה מתאימה לקראת החיים החדשים, דבר שנעשה בקיבוצי הכשרה בכפרים ובערים. כבר בשנת 1925/6 הקימו חלוצים אחדים הכשרה כזו בעירנו.

מרכזי תנועות הנוער (דרור, בית״ר, החלוץ המרכזי, הנוער הציוני ועקיבא) ארגנו פלוגות הכשרה לשם נשלחו הצעירים לתקופה של שנה לפחות, ועל פי רוב שהו החלוצים שנים אחדות בפלוגות ההכשרה, שם חיו חיי שיתוף כמו בקיבוצים בארץ, עבדו בכל עבודה שנזדמנה לידם וניהלו חיי חברה ותרבות ערים. גם בעירנו התמקמו פלוגות הכשרה של דרור, בית״ר, מפלגת המדינה ופועלי אגודת ישראל. בני עירנו השתדלו למצוא מקומות עבודה עבור החלוצים, חלקם סודרו בעבודה במנסרה, במשרפת לבנים וכו׳.

הנוער המקומי היה בא לבקר בפלוגות ההכשרה והיה משתתף בשיחות ובפעולות הווי, ובהשפעת פלוגות אלה יצאו חבריו גם הם להכשרה למקומות אחרים, ובסוף עלה חלק מהם ארצה.

בחירות לסיים (הפרלמנט) הפולני

מאז תקומתה התנכלה הממשלה הפולנית למיעוטים האתניים שבתוכה, וכמובן כי חלקו של המיעוט היהודי, שהיוה 10% מאוכלוסיית פולין, לא שפר ביותר. לשם מניעת ייצוג מתאים של היהודים בסיים, ערכו השלטונות חלוקה מלאכותית של אזורי הבחירות, כדי שהמיעוט לא יזכה במנדט כלשהו. כזה היה המצב באזורנו כשעירנו — למשל — השתייכה לנובי סונץ׳ הרחוקה ולא לקראקוב הקרובה, וכתוצאה מחלוקה מיכנית זו לא זכו היהודים במינימום הקולות הדרוש לבחירת ציר אחד, שהיה אז 40,000, מאחר וכל האוכלוסיה היהודית בעלת זכות בחירה באזור מנתה 20,000 בלבד. בתנאים אלה לא היתה, לכאורה, כל התעמולה היהודית אלא בזבוז זמן, — אולם חשוב היה להפגין את כוחו של הציבור היהודי במערכת הבחירות: הדבקת מודעות וסיסמאות, הבאת מרצים, חלוקת חוברות תעמולה, ולא פעם גם ארעה התנקשות עם המשטרה, והפעילות הגיעה לשיא ביום הבחירות, כמובן. המטרה היתה להוכיח לממשלה כי אנו הציונים שולטים ברחוב היהודי ולא „אגודת ישראל״, שתמכה ברשימה הממלכתית הפולנית.

בחירות לעירית ויליצ׳קה

כאן היו ליהודים הישגים מרשימים. מתוך 24 חברי מועצת העיריה

נבחרו 8—9 יהודים. מובן שנציגות נאותה של שליש מן המועצה כולה איפשרה את בחירתו של ד"ר הורוביץ לסגן ראש העיריה, דבר שהקל על הדאגה לעניני היהודים בעיר.

בחירות לועד הקהילה היהודית

עוד מימי גלות בבל היו היהודים בכל עיר ועיר שבתפוצות מאורגנים בקהילות שניהלו את עניניהם הפנימיים, וייצגום כלפי שלטונות העיר או המדינה. סמכויות הועדים האלה עברו גלגולים שונים. היו זמנים (בתקופת „ועד ארבע ארצות", לדוגמא) שבהם נהנתה הקהילה היהודית מאוטונומיה מלאה כמעט, לאמר: בשטחי החיים הציבוריים, החילוניים והדתיים כאחד, היו הענינים נקבעים על ידי ועדי הקהילות בלבד, בלי התערבות השלטונות הנוצריים. יתר על כן: אף מסי המדינה שנתחייבו בהם היהודים כאזרחי המדינה, היו נגבים על ידי נציגי הקהילה ונמסרו במרוכז לאוצר המדינה. זאת היתה כמובן הקלה גדולה על השלטונות, כי היו משיגים את כל מכסת המסים שהטילו, ללא קושי. אולם בדורות האחרונים צומצמו התפקידים והועמדו בעיקר על סיפוק צרכי הדת של בני העדה.

את המצב הזה ניצלו החרדים שהשתלטו על ועדי הקהילות בלי לשתף כמעט את המתונים והחפשים בפעולותיהם, דבר שפגע באינטרסים של כלל הציבור שזקוק היה להגנה אמיצה על זכויותיו. ברור, אפוא, כי חיוני היה שהנציגות הקהילתית תושתת על כל רבדי הישוב, כדי ליצור קהילה אחידה וחזקה.

וכאשר קמה התנועה הלאומית־הציונית היא הבחינה מיד באנומליה של חיי היהודים בתפוצות, אולם למרות שמטרתה העיקרית היתה שיבת עם ישראל לארץ־ישראל — הרי שלא הזניחה גם את עבודת הגולה, וניסתה להשפיע בקהילות, אולם כאן נתקלה בהתנגדות חריפה ביותר מצד החרדים או ראשי הקהילות. לאור האמור לעיל מובנת קריאתו הנודעת של ד"ר ת. הרצל: „כבשו את הקהילות!", וכן של ועידת הלסינגפורס שקבעה את דרכה של התנועה הציונית בנידון.

מה היה המצב בפולין החדשה? ב־1923 נתקבל אמנם לראשונה חוק המקנה לכל גבר (מנשים נשללה זכות בחירה), זכות בחירה לועד הקהילה,

אך עם זה הובטחה גם זכותה של ועדת הבחירות (לפי בקשת האדוקים) לשלול את זכות הבחירה מאדם המפר את חוקי הדת בפרהסיה. הסעיף הזה שימש נשק מצוין בידם, כדי להיפטר מן הציונים ומכל אלה שאינם לרוחם. נגד מזימה זו נדרשה עמדה מעשית תקיפה. ואמנם היה זה המנהיג הציוני המקומי ה' משה קלינגהויפר שקם ואיים על ועדת הבחירות שאם יפסלו את אחד הציונים הרי שהוא ידאג שיפתחו את החנויות בשבת... היה זה, כמובן, איום שוא — אך הוא הועיל. בפעם הראשונה הופיעה בבחירות רשימה ציונית, ומתוך 8 נציגים נבחרו לועד הקהילה 4 ציונים. השמחה במחננו היתה רבה, אם גם קיימת היתה עדיין הסכנה שהחרדים יהוו רוב בוועד, כי גם הרב בתוקף משרתו השתתף בועד. ברם אחד מ־4 החרדים, נציג כפרי הסביבה בועד, הבטיח להצביע עם הציונים.

בנק „קופת־מלוה" של הציונים

משני מקורות התפרנסו היהודים בעירנו: א) מאיכרי הכפרים שבאו העירה בשני ימי השוק (ב' ו־ה'). לוויליצ'קה, עיר המחוז, השתייכו למעלה ממאה כפרים, ואכריהם הביאו אתם את תוצרתם החקלאית למכירה, ותמורתם רכשו להם תוצרת תעשייתית, כלים, ביגוד ומוצרים מוגמרים אחרים. ב) כורי מכרות המלח. המנהג שרווח במקום היה ששכרם שולם דוקא ביום השבת, דבר שהיה בו משום דחיקת רגלי היהודים מן המסחר. כי תשלם שכר הכורים בשבת בה סגורות חנויות היהודים (אשר נאלצו לסגרן אף למחרתו ביום ראשון, שהוא יום המנוחה לנוצרים) הביא לכך שכאשר נפתחו חנויות היהודים ביום שני בשבוע, כבר לא היה כסף בידי הכורים.

לא אחת נמצאו חנונים יהודים זעירים במצוקה כאשר היה עליהם לפרוע שטר, והמזומנים לא היו בידם. כאן באה לעזרתם קופת מלוה של הבנק הציוני שהילוותה להם את הסכום הדרוש ברבית נמוכה.

אגודת הספורט „ארי"

עוד בשנת 1921 אורגנה אגודת ספורט בשם „ארי" על ידי אחים שינאגל ואפטוביץ. הענף היחיד בו עסקו היה כדורגל. חברי הקבוצה היו חובבים, מרביתם סטודנטים, ואף על פי כן הגיעו להישגים לא מבוטלים.

כעבור 2—3 שנים נתפרדה החבילה בשל חוסר פעילות מספקת, אך ב־1926 שבה והחלה את פעולתה ובהיקף יותר רחב. לסקציית הכדורגל נוספו עתה גם טניס־שולחן ורכיבה על אופנים.

מגרש הטניס היחידי בעיירה נמצא בידי ארגון אנטישמי „סוקול" וזה לא איפשר ליהודים להשתמש בו. כ"כ לא יכולנו להשתמש בספורט ההחלקה על הקרח בעונת החורף על האגם הקפוא שנמצא בפארק העירוני, בשל ההתקפות התכופות של הפולנים על הנוער היהודי. לכן החליטה האגודה לשכור אולם ומגרש בתוך העיר, להכשיר את המגרש למשחקי טניס בקיץ ולהפכו בחורף למשטח־קרח. העיריה הסכימה למכור לנו באורח חד־פעמי את כמות המים הדרושים למשטח הקרח, אך למזלנו הרע זרחה באותו היום שמש חזקה וסיכלה את תכניתנו. אז, זכורני, החליטו אנשי האגודה לגייס את כל החברים, ואלה גלגלו בלילה חביות עץ מלאות מים מברזים ציבוריים ישר למשטח הקרח שעל המגרש, אַך המעשה נודע בעיריה ואז נאסר השימוש במים מברזים ציבוריים למטרה זו ולא היתה ברירה אלא להביא מים מהדירות הפרטיות שלנו והדבר היה כרוך במאמצים רבים ובהוצאות; אך למרות זאת לא רצו הספורטאים לוותר על ענף ספורט זה.

הסקציה של טניס־שולחן היתה המצטיינת בעיר וניצחה את כָל הקבוצות הפולניות. בענף הכדורגל היו פעילים למעלה מ־30 חברים, כולם היו סטודנטים או עובדים ואת רכישת הציוד האישי מימנו בכספם. לעתים גם ניצחנו קבוצות פולניות, אך לא פעם קרה כשקבוצת „ארי" ניצחה, המטירו עליהם אבנים בגמר המשחק; סקציית האופניים יצאה לטיולים קבוצתיים וכן השתתפה בתחרויות.

ביקורי אישים מפורסמים בעירנו

לעירנו הקטנה יצאו, כידוע, מוניטין בעולם, בשל מכרות המלח שבה והפיתוחים הנפלאים של אולמות והיכלות שנחצבו במכרה מתחת לפנֵי האדמה, וכן לכנסיה הגדולה שהיתה מקושטת בנברשות עשויות מגבישי מלח מעשי אמן. אתרים אלה משכו לעיר תיירים מכל פנות תבל וביניהם זכינו לראות גדולי עולם ומחשובי היהדות והציונות; ביקורים אלה הוסיפו

ביקור הגנרל דידס בעיר.

לא מעט לגאוותנו הציונית והתסיסה את פעילותנו, כפי שיסתבר להלן. מבין מבקרים אלה נזכיר אחדים בלבד:

הקולונל וינדהם דידס שעמד בראש המחלקה המדינית במטה הגנרל אלנבי, אדם דתי מאוד שידע בעל־פה את התנ"ך, צנוע, מסתפק במועט, שהתנדב לטפל בחולים חשוכי־משפחה, אוהד את הרעיון הציוני ויש אומרים כי הוא אשר פקח את עיניו של אדוין סמואל בדבר זכותו של העם היהודי על ארץ־ישראל, ככתוב בתנ"ך. כאשר נתמנה אביו הרברט סמואל לנציב העליון הראשון בארץ־ישראל, מינה את דידס למזכיר ראשון באדמיניסטרציה הבריטית. לאחר שפרש מן השרות הקולוניאלי, נענה להזמנת „קרן־היסוד" ועבר בשנות ה־30 בשליחות על פני אירופה וכך הגיע גם לוויליצ׳קה. לאחר ביקורו במכרה התקיימה אספה רבת משתתפים בנוכחותו. **אורד וינגייט.** הגנרל וינגייט, גאון איסטרטגי שהעמיד את כשרונו הרב לרשות הישוב בישראל, הקים והדריך לראשונה את פלוגות הלילה העבריות — אף הוא כיבד אותנו בביקורו בעירנו ועורר התרגשות רבה בקרב הציבור היהודי. **גנרל סמאטס.** רושם עצום עשה עלינו ביקורו של ראש ממשלת

ביקורו של ח"נ ביאליק בויליצ'קה.

דרום־אפריקה, אדם גדול וידיד גדול של עם ישראל. זה קרה מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ואחרון אחרון גדול משוררנו ח. נ. ביאליק, שבסיורו בערי פולין ב־1931 הגיע גם לעירנו. אף הוא התפעל ממלאכת האמנות שמצא במערות המלח; והתרגשות גדולה נגרמה למשורר כשהבחין על אחד הקירות בכתובת עברית באותיות גדולות הפונה אליו בברכה המסורתית: ברוך הבא! המשורר התרגש באמרו: „ראה זה פלא! אף במעבה האדמה הריני מוצא את השפה העברית!".

ברור כי ביקורים אלה חיזקו את התנועה הציונית בעיר.

חנוך הולצר

על תנועת הנוער הציוני בית"ר

לאור התעצמות התנועה הרביזיוניסטית ברחבי פולין בשנים 1934/5 שמנתה רבבות חברים, ותנועת הנוער בית"ר במיוחד שרוב חבריה שאפו

להגשים את הרעיון הציוני ע״י עלייתם ארצה, נוסדו בכל רחבי פולין נקודות הכשרה. בין היתר נוסדה אצלנו באותה עת, בעזרת הסניף המקומי של בית״ר־הצה״ר בווליצ׳קה, פלוגת הכשרה על שם יוסף טרומפלדור. בתחילה היה בה קומץ חברים בלבד, אך בחדשי הקיץ של 1933 הצטרפה אליה קבוצה גדולה יותר של חברים, ואז גם נבחרה מפקדה בה השתתפו הח״ח: יחיאל אנגלנדר, זאב קפלן ז״ל וחנוך הולצר. הפלוגה התמקמה בביתה של משפחת וילדר בשכונת „לדניצה״. מקומות עבודה נמצאו בבית״ר למברשות של רייכנטל, במשרפות לבנים של פרידמן, ובביהח״ר לעורות של פרלברגר, וכן בעבודה ארעית במחסני העצים של פרנקל, פלטנר ואחרים. באמצע שנת 1933 עלו ארצה ראשוני החברים מהפלוגה, וביניהם היו קפלר ז״ל, פריסטר ז״ל, וכן ורטהיים, גלזל ואחרים, יבדל״א.

לאחר הפילוג בתנועת הצה״ר (1933) נתפלגה גם פלוגת ההכשרה בווליצ׳קה. רוב החברים עם הולצר נשארו בבית״ר: יחיאל אנגלנדר ועמו קבוצה קטנה עזבו, ונוסדה ההכשרה של התנועה הגרוסמניסטית. אולם לפלוגת בית״ר נוספו חברים וצר היה המקום, ואז עברה הפלוגה למקום חדש, גדול יותר, בקלאסנא. בשכנות למקומנו החדש נמצאה ההכשרה של פועלי־ציון־דרור. אוירת שנאה נשבה מצדם אל חברינו, בפרט לאחר רצח ארלוזורוב. המריבות גברו והגיעו לעתים עד כדי אלימות. באחת ההתנגשויות התערב בנעשה מר פרנקל, מראשי הקהילה, אירגן פגישת התפייסות, בה השתתפו הולצר מטעם בית״ר ומגיסטר שטרנברג מטעם דרור, כשהבורר היה מר פרנקל. אחרי דין ודברים הושג הסכם בין הצדדים והרוחות שקטו.

אחר הדברים האלה המשיכה פלוגתנו להתרחב, כי מפקדת גליל בית״ר בקראקוב שלחה אלינו מספר גדול של חברים, ולכן שכרנו וילה בת 8 חדרים עם גינה וחצר בשכנות לבית משפחת שטרנליכט בשכונת „זאבאווא״. במקום החדש התחזקה הפלוגה וניהלה פעילות תרבותית וגופנית. מפקד גליל קראקוב קבע מפקדה חדשה לפלוגה בהרכב הבא: חנוך הולצר — מפקד; וחברי המפקדה: לונברג משה, שיפמן וגוטפרוינד. לפי דרישת מפקדת הגליל נערך הכינוס הראשון של כל פלוגות ההכשרה של בית״ר ממערב גאליציה ושלזיה בפלוגתנו. יש גם לציין את ביקוריהם של ראשי התנועה, בין היתר: ד״ר דם, ד״ר בדר, גוטמן, לוטהר שמיידלר ז״ל ואחרים,

מפקדת בית״ר בויליצ׳קה.

וחברי תנועה מקומיים, כמו: ד״ר קרויס, הנדלר ועוד. כאן המקום להזכיר את העזרה הרבה שהגישו לפלוגת חברי התנועה המקומיים, ביחוד גב׳ הלה וילדר, מוטק וילדר ולוי פרנקל.

לבסוף עלו ארצה חברי פלוגת ההכשרה מויליצ׳קה, מי בסרטיפיקט, ומי בעליית „אף על פי״, וכולם פעילים עתה בכל שטחי החיים במולדתנו.

לוי פרנקל

תנועת הצה״ר ובית״ר בויליצ׳קה

בבואנו לסקור את תולדותיה, התפתחותה ופעולותיה של תנועת ז׳בוטינסקי בעירנו — עלינו לחזור יובל שנים אחורנית.

ב־1930 חל ביקורו הראשון של זאב ז׳בוטינסקי בקראקוב במסגרת סיבוב

הרצאות הסברה ותעמולה בערים הגדולות של פולניה, בהן חיו ריכוזים גדולים של יהודים, אשר נאמנותם לרעיון ואמונתם בתקומת ישראל בארץ־ישראל, היתה מסימני ההיכר שלהם. ביקורו זה של ז׳בוטינסקי והדברים שהשמיע עוררו התלהבות בקרב המוני היהודים והיו למנוף של התעוררות ציונית מחודשת. היה זה לאחר פרעות תרפ״ט בארץ־ישראל, שגרמו זעזוע עמוק ולדכדוך בקרב יהודי פולניה שוחרי ציון, שמשאת נפשם היתה עליה לארץ־ישראל. למכשול בדרכם להגשמת חלום העליה לא״י עמדו חוקי העליה של ממשלת המנדט, שנעלה את שערי הארץ בפני יהודי הגולה, הכמהים לעליה.

הזרע שזרע ז׳בוטינסקי בהופעותיו הניב התארגנות של נאמני דרכו המדינית ומשנתו הסוציאלית בציבור הציוני בקרב יהודי פולניה. חוגים נוספים הכריזו על הזדהותם עם השקפותיו והצטרפו לתנועתו החדשה. ביוזמת קבוצת עסקנים צעירים מבין הפעילים הציוניים, התארגן גרעין הצה״ר ובית״ר בעירנו, אתם נמנו ד״ר יעקב דאם, ד״ר קראוס, שמואל פרלברגר (ששימש כיושב ראש ראשון של סניף ברית הצה״ר בעירנו), אשר שפירא, לאה שטיל, הלה שפרינגר, מרדכי וילדר, צבי שנור, האחים סולומון, הנדלר, יוסף ליכט ואחרים. עם הזמן הצטרפו בני נוער ואוהדים נוספים. חבריה השתתפו בעירנות בכל שטחי הפעילות הציונית, איסוף תרומות לקרנות הציוניות, הפצת השקל הציוני וכדומה. במסגרת קן בית״ר בראשותו של מגר׳ מ. וילדר התנהלה פעילות ערה וסדירה בשטחים רבים, כגון: הרצאות, שיחות קבוצתיות על נושאים יהודיים, ציוניים, וכלליים. קבוצות מתוך פעילי הקן השתתפו בכינוסי התנועה שנערכו מחוץ לעירנו, בקורסים ומחנות קיץ של נוער בית״רי של כל מחוז גאליציה המערבית ושלזיה העליונה, שבמסגרתו היו מאורגנים.

בעירנו פעלה פלוגת הכשרה של בית״ר, שכללה כמה עשרות חלוצים. אמנם רק מעטים מבוגרי ההכשרה זכו לעלות ארצה לפני השואה בגלל הגבלות העליה, ואך בודדים הצליחו לעלות בעת או לאחר מלחמת העולם השניה. מרבית חברינו היו, לצערנו, שותפים לגורלם המר של יהודי פולניה שהושמדו בשואה.

קשה בריחוק מה של שנות דור להקיף את כולם ואת כל אשר ראוי להנצחה. עם רבים שגדלנו בצעירותנו ופעלנו ביחד למען מטרה

משותפת — עברנו כברת דרך מענינת, מלאת סערות והתלבטויות, מלהיבה ומרנינה את הלב.

את כולם, כל אלה שהיו ואינם עוד, את אלה, שחלמו ולא זכו להגשמת חלומם הציוני — את כולם נזכור לנצח.

יהושע עופר

קן הנוער הציוני „עקיבא"

עד שנת 1929 לא היו בעיירה ארגוני נוער מפלגתיים וכל הפעילות הציונית התרכזה לקראת הבחירות לקונגרס הציוני, אולם ב־1929 התחילו כל המפלגות לארגן תנועות נוער, והראשונים היו הרביזיוניסטים שריכזו את מרבית הנוער הבוגר.

קומץ של נוער ציוני כללי החליט להקים קן של תנועת „עקיבא", במטרה לחנך מגיל צעיר לאהבת הארץ ולהכנת הנוער ליציאה להכשרה ולעליה.

הקן היה מחולק ל־3 גדודים בהתאם לגיל, והפעולות נעשו על פי רוב בלילות שבת ובשבת.

„עקיבא" היתה תנועה צופית והגדוד הצעיר עסק הרבה בצופיות — לעומת גדוד א׳ של הבוגרים ששקד על לימוד השפה העברית, ידיעת הארץ, לימוד תולדות העם והתנועה הציונית, ובוגרים לא מעטים יצאו להכשרה. במיוחד זכורים לכולנו ערבי קבלת השבת, רקודי ההורה עד שעות מאוחרות ועונג שבת במוצאי יום המנוחה. חברי הקן יצאו לעתים קרובות לטיולים וכן גם למושבות הקיץ של התנועה, כן היינו פעילים באיסוף כספים לקק"ל.

הקן זכה להערכה חיובית בקרב חוגי הציונים הודות למטרות החינוכיות של הארגון, לגישה החיובית למסורת ישראל ולעובדה שהתרכזנו בפעולות בין ילדי השכבה הצעירה.

חברי „עקיבא" בטיול, בתהלוכה ובמפקד.

צפורה קליינמן

„השומר הדתי"

„השומר הדתי" היה בפולין תנועת נוער דתית־חלוצית, שחתרה להקמת חברה המבוססת על תורה ועבודה בארץ ישראל; בארץ שונה שמה ל„בני עקיבא".

כבמרבית ערי מדינת פולין, כך גם בעירנו, היתה בשנים ההן תסיסה ציונית־דתית. בשנת 1931 נערכה בקראקוב הועידה הארצית של תנועת „השומר הדתי", וכמשתתפת בועידה זו החלטתי להקים סניף של „השומר הדתי" בוויליצ׳קה. הדבר התממש ב־1935. קשיים רבים נערמו בדרכי, לא היו לנו אמצעים כספיים, לא היתה לנו תמיכה ציבורית, מאחר שרוב המבוגרים הדתיים בעירנו דגלו באסכולה של „אגודת ישראל" והתנגדו לתנועה ציונית מתקדמת. כמו כן קמו לנו מיד מתחרים, ולמעשה, באותה שנה קמה בוויליצ׳קה תנועת „פועלי אגודת ישראל" ו„בית יעקב". אך הודות לאמונתנו בצדקת דרכנו שצריך לחנך נוער חלוצי העולה לארץ ישראל ועובד בה, הוקם הסניף.

היינו כ־20 בנים ובנות מבתים דתיים, אשר עזבו את המסגרת הסגורה של בית הוריהם והחליטו להגשים אידיאה נשגבה.

היה זה מר צלנר, אשר השכיר לנו מרתף והירשה לנו להשתמש גם בחצרו הרחבה. בהתלהבות רבה ניגשו החניכים לעבודה. כל אחד לפי כישוריו: מי בציור, בקישוט, במלאכת הנגרות או באיסוף תרומות. בעזרת כל אלה הצלחנו להתפתח ולהתקדם לקראת מטרתנו. הפעילות בסניפנו היתה בכמה מישורים: פעמיים בשבוע נפגשנו ללימוד השפה העברית ולשעור בידיעת הארץ ותולדות עם ישראל.

עיקר פעולתנו נערכה בשבת. בכל שבת התכנסנו בשעות מוקדמות ללימוד „פרקי אבות" ובהמשך „עונג שבת", אשר תמיד נפתח בשיר „ואהבת לרעך כמוך..." וכן הושמעה בה הרצאה יסודית בנושא היהדות או דיון בין החניכים. בדמדומי היום נשמעה למרחקים שירה אדירה של

חניכינו ולאחריה רקודים עד צאת השבת. בזמן קצר נוצר קשר הדוק בין חניכינו. דרכנו נעשתה יותר סלולה. הפעילות הציונית התחזקה והשאיפה לעליה הפכה להיות חלומנו. החניכים התמסרו בשמחה לאיסוף תרומות לקרן הקיימת ולקרן היסוד. במועדי קיץ השתתפו במחנות־קיץ אזוריים, כהכנה לעליה לארץ ישראל. כשחזרו ממחנות הקיץ, סיפרו בהתלהבות על חוויותיהם העשירות.

לצערי היה משך הפעילות של סניפנו היקר הזה קצר והוא נמשך רק עד שנת 1939 — מועד פרוץ מלחמת העולם השניה. ערב השואה התפזרו חניכינו לכל קצות העולם. מעטים נשארו בחיים.

אחד מחניכינו היקרים מאיר פרידנפלד הצליח, אחרי טלטולי דרך ארוכים להגיע לארץ ישראל בשנת 1941. הודות לחינוך אותו ספג בתנועתנו רכש רוח של הקרבה וכוח עמידה בסבל ובקשיים. עם הגיעו לארץ ישראל הצטרף לבריגדה ונלחם באירופה. בשנת 1946 הגיע לווליצ׳קה, כחייל בבריגדה, לחפש את משפחתו ואת חבריו. כשנודע לו שהושמדו כולם עזב את פולין, חזר לארץ ישראל והצטרף לגוש עציון. היה אהוב על כולם, ובמסירות ביצע את כל התפקידים. הוא נפל ב־13.5.1948 — ברוך יהא זכרו.

עוד אחד מחניכינו יעקב קליין ייבדל לחיים ארוכים, הגיע ארצה אחרי טלטולים רבים בארצות אירופה.

יפות היו השנים ההן וענפה היתה פעילותינו ובגעגועים אנו נזכרים בהן.

פועלי אגודת־ישראל

בשנת 1935 התארגן בווליצ׳קה סניף של „פועלי אגודת־ישראל", בו התאספו בני נוער חרדי שהחליטו לעלות לארץ ישראל. הצטרפו אליהם בחורים מכל שכבות העם, משכילים ופשוטי־עם. החבורה הנועזת הזאת החליטה להגשים את האידיאל של תורה ומלאכה בארץ ישראל. לצורך זה ארגנו הכשרה, אשר כללה כ־40 בחורים נלהבים אשר עבדו במסירות עבודת־כפים כדי להכשיר את עצמם לחיי ארץ ישראל. החיים

חברי ההכשרה של „פועלי אגודת ישראל".

הפנימיים בהכשרה התבססו על חלוקה צודקת של תפקידים, בהתאם לכושרם הפיסי של החברים. החזקים יותר יצאו בבוקר השכם לעבודה, חלקם עבדו בבית־הבורסקי של פרלברגר בקלאסנא, אחרים אצל צלנר במחסני עצים או אצל וולף בבית חרושת לבירה או סודה. החלשים יותר בגופם דאגו להכנת האוכל, לסדר ולנקיון, לכביסה ולצרכים גשמיים אחרים, ואלה שלא היה בכוחם לעשות עבודה כלשהי הקדישו את זמנם ללימודי קודש. כולם קבלו את החלוקה בהבנה ובסיפוק.

בערב השתתפו כולם יחד בשעורי תלמוד, הלכה ויהדות. פועלי אגודת ישראל יסדו במשך הזמן קרן ושמה „קרן הישוב". הכספים נאספו בהזדמנויות שונות; למשל, זוכרת אני, את הצגת „מכירת יוסף" והצגות אחרות, אשר שלהבו את הציבור הרחב שתרם ביד נדיבה. הכסף הועבר ישירות לא"י ובעזרתו הוקמו קיבוצים ומושבים של פועלי אגודת ישראל בארץ. באותה עת נפתח גם בווליצ'קה סניף של בנות אגודת ישראל

„בית יעקב", בו התאספו בנות מבתים חרדים, ולהן היתה מורה ללימודי קודש. גם אלה הכינו הצגות לקראת פורים וחנוכה והכסף שנאסף צורף ל„קרן הישוב" ונשלח לארץ ישראל.

ערב השואה בשנת 1938 הופסקה פעולת ההכשרה. חניכי פועלי אגודת ישראל הגיעו ארצה בדרכים שונות. חלק הגיע בעזרת סרטיפיקטים וחלק אחר כמו נחמן סובל הגיע בעליה בלתי ליגלית. בארץ הצטרפו חלקם למושבים, הקימו משפחות דתיות מסורות לארץ שהגשימו את מטרתם לבנות ולהיבנות בה.

ימים של זוועות וחורבן

מרים סקורה מבית ווימר

היתה עיר וראו איננה עוד

עירי עיירתי ווליצ׳קה! ברטט קדושה, בדחילו ורחימו, אני שבה אליך כפי שהיית פעם — וליצ׳קה השוקקת חיים, מלאה חדוה וגיל. אהבתי אותך בכל נימי לבי ונפשי ואם עזבתי אותך לפעמים ליום־יומיים נתמלאתי געגועים אליך. בך את אור העולם בפעם הראשונה ראיתי, אויר העולם בפעם הראשונה נשמתי! הוי כמה יפה היית אפילו בעצבותך! כן, היו בך לפעמים גם ימים עגומים, אף על פי כן לא סר חינך ויופייך, רק אליך היתה תשוקתי. הכיסופים כירסמו בי על כל צעד ושעל.

רואה אני בעיני רוחי את לילי שבת, בכל החלונות נוצצים הנרות, בין רגע הפכה כל אשה פשוטה לאשת מלך, כל האויר היה מלא נוגה ואור וריח ניחוח של מאכלי שבת שמילאו את הבית; ואחר־כך הטיולים, הטיולים של הנוער: שמחה, צחוק וגיל היה על פני כולם.

אבל כל זה שייך כבר לוליצ׳קה של מעלה; וכי מה לנו עכשיו בווליצ׳קה של מטה? יכולים אנחנו להגיד רק מה שאומרים בליל הסדר, כאשר פותחים את הדלת: ישפוך ה׳ את זעמו עליהם וישמידם מתחת לשמי ה׳, יען כי שמחו לאיד כאשר האדמה כיסתה את דמם של בניה־בוניה...

יותר מכל יורדות עיני דמעה, כאשר אני נזכרת ברגעי השיחה האחרונה עם בני יחידי בן חמש וחצי, שהיה ילד ער ופיקח: „תראי אמא׳לה — הראה באצבעו על כלב שעבר — לכלב זה יותר טוב מאשר לנו, הוא לא צריך לחפש מקום איפה להסתתר...״ שיחה זו תלווה אותי עדי קבר...

היתה עיר, עיר ואם בישראל ששמה היה וליצ׳קה, והיא איננה עוד.

מיכאל צלנר

פשעי הנאצים בוויליצ׳קה

רדיפת יהודי וויליצ׳קה ורציחתם החלה מן היום הראשון בה דרכו קלגסי צבא גרמניה בעירנו. מיד עם בואם העירה היתה שאלתם הראשונה: איפה הם היהודים? את הגברים המעטים שמצאו בעיר (רובם נמלטו מן העיר ביום פרוץ המלחמה), גייסו מיד לניקוי הככר. תוך איום במוות ביריה אולצו לטאטא את הככר בידים, ולאסוף לתוך כיסיהם את גללי הסוסים. כזאת היתה הופעתם של הגרמנים...

ב־12 בספטמבר 1939 הגיעה לעיירתנו פלוגת חיילים גרמנים במדים שחורים, ועליהם תווי גולגלות מתים. הם פנו מיד לעיריה לשם קבלת רשימת התושבים היהודים. בראש הפלוגה עמד פולני, פקיד העיריה מזורובסקי, בן 30, שעבד שם כשליח לפני המלחמה, ולמעשה השתייך לשרות הריגול הגרמני. עם הרשימה בידם פשטו על בתי יהודים בחיפוש אחר הגברים, ואמנם צדו 32 גברים, הביאום לככר העיר, העמידום בשורה אחת ופקדו עליהם לשים את ידיהם מתחת לראשם. במשאיות שהגיעו הובילו את הקרבנות אל מחוץ לעיר, שם נצטוו לרדת ולהסתדר בשמיניות. ואז ירו בהם הרוצחים שורה אחר שורה עד אחד. את החללים השאירו במקום הטבח, כי אצה להם הדרך ליימנובה לבצע שם באותו יום טבח דומה. למראה הפגיעות שנראו בגופותיהם של אחדים, ניתן לשער כי היו כאלה שגילו התנגדות כלפי הרוצחים. מאחר שהגברים, כאמור, נעדרו מן העיר, נאלצו הנשים לקבור את מתיהן. עד היום נחים 32 הנרצחים בחלקת קבר מיוחדת שבבית העלמין.

ואלה ל״ב הקרבנות הראשונים, הי״ד, אשר נרצחו ע״י הנאצים ב־12 בספטמבר 1939:

אורבך ובנו
ארמר יעקב ובנו יוסף
בוכשטל
ביור שמואל, חתנו של הנדלר
בלומנפלד שמילקה ובנו הרשל
גולדברג אברהם ובנו משה

ולדמן יעקב הירש ובנו נפתלי
וישניצקי פישל
וימר משה
מלצר אברהם
פורמבה יוסף
פלק מאיר ובנו יוסף

גרבר יצחק, חתנו של בלומנפלד	פישר משה
גרוס יעקב ובנו שמואל	קורנהאוזר לייביש
דנציג שמואל	קריגר אהרון
הנדלר פנחס ובנו אברהם	קאנר משה יעקב
הלר אברהם	שטרן ובנו

ועוד אחד הקדושים, אשר שמו אינו זכור לשרידי העיר.

הגברים שנמלטו מן העיר בפרוץ המלחמה, פחדו לשוב אליה. בינתיים מונה הגרמני פרנזל לראש עיריה חדש. אף הוא בבואו חזר על השאלה: היהודים היכן הם? ובאין ברירה קרא אליו את הנשים ופקד עליהן לארגן ועד קהילה חדש, ובאותו מעמד הטיל עליהן מס גבוה של 8000 זלוטי. בעמל רב עלה בידן לאסוף את הסכום הגדול הזה ולהמציאו לראש העיריה.

כעבור שלושה חדשים שבו היהודים בהדרגה לווילִיצ׳קה. הם חששו לשתף פעולה עם הנשים בועד הקהילה. עד מהרה גויסו לעבודות קשות מבלי לקבל שכר. אז גם התחילה פרשת שוד וביזה בבתי יהודים. חיילים גרמנים בודדים התפרצו לבתי יהודים ושדדו מכל הבא ליד; ז׳נדרמים גרמנים דרשו מאת הקהילה היהודית לספק להם לבני־מיטה, כלי־בישול ומערכות־שולחן. למלוי דרישותיהם נדרש מאמץ עילאי, אך כולם עשו זאת בתקוה שמעתה ירפו המענים מנגישותיהם, אלא שטעו. דרישות הגרמנים הלכו וגדלו מיום ליום ללא יכולת למלאן. ואז קרה לא אחת שראש העיר פרנזל מלווה על ידי מזורובסקי יצא במשאית לבתי האמידים, רוקן שם את הדירות היפות ביותר, והורה להעביר את הפריטים המשובחים לביתו שבגרמניה.

בשנת 1940 חל לכאורה שינוי לטובה. את ראש העיר פרנזל החליף קצין ס.א. רוסיג מדרזדן, שהיה אינטליגנטי יותר מקודמו. לאחר שהכיר את תנאי המקום, ולאחר שקיבל יהלומים ומתנות יקרות אחרות, הבטיח כי לא יאונה כל רע ליהודי העיר. עם זאת לא יכול היה או לא רצה להתעלם מהוראות מושל המחוז בדבר הגבלת חופש התנועה של יהודי ויליצ׳קה, ועל כן היו רחובות מסוימים אסורים בכניסה ליהודים. באותם הימים הופיע צו חדש מצד השרות המיוחד (Sonderdienst) הדורש מכל יהודי להשתחוות בפני כל גרמני אותו הוא פוגש ברחוב, ואוי לו לזה

שהתעלם מצו זה, או לזה שלא ענד את הסרט עם מגן־דוד כחוק. מכות ועינויים היו מנת חלקם של העבריינים.

בסוף שנת 1941 נעקרו כמה אלפים מקראקוב והסביבה והובאו לוויליצ׳קה. מצב היהודים הורע מיום ליום. כ־4000 יהודים הועברו לעבודת פרך בסלילת כביש ראשי מוויליצ׳קה לבוכניה. בכל מקום יכולת להבחין במצוקת־רעב, עוני וייאוש. המזון היחידי שקיבלו היהודים היה מנת הלחם הזעומה. לעזוב את העיר אסור היה בתכלית, ואוי לו למי שנתפש ביציאה מן העיר בלי רשיון בידו. בכדי להסיח את דעת הקהל היהודית ממזימותיהם האמיתיות, הורו הנאצים לועד הקהילה, שהיה עתה מורכב מגברים ונשים, לשקם את בית המרחץ העירוני, בהוצאה עצומה של עשרות אלפי זלוטי.

ראש העיריה החדש רוסיג, שדרש תשלום מלא בתכשיטים בעד כל פעולה ופעולה שעשה, הציע בשנת 1942 להקים סדנאות־עבודה בשם „בתי מלאכה עירוניים", ואלה אמנם הוקמו במהירות הבזק על ידי מהנדסים יהודים, שהעסיקו גם כ־700 פועלים ופועלות יהודים. היהודים היו להוטים להיקלט בבתי־המלאכה בתקוה שבדרך זו יינצלו ממוות בטוח הצפוי להם. עם זה נעשו החיים קשים יותר ויותר. עבירה קלה ביותר גררה אחריה עונשים כבדים.

ביולי 42 התקדרו שמי היהודים בעיר בעננים כבדים. בוויליצ׳קה נמצאו אז 8000 יהודים והגרמנים הטילו על הקהילה היהודית, שבראשה עמד ד"ר שטיינברג מקראקוב, מס בסך חצי מליון זלוטי. את הסכום הזה חייבים היו למסור תוך 14 יום. יאוש רב תקף את הישוב כולו לא רק בשל המס הגבוה. מן הנסיון של ערים אחרות ידעו כי הטלת מס קדמה תמיד לגירוש למקום בלתי ידוע, והמס הובן ככיסוי בעד הוצאות ה„העברה", או „בעד מסמרים לארונות המתים"... במאמץ על־אנושי עלה בידי הקהילה לאסוף את הסכום העצום, בעיקר מאמידים, ולהגישו במועד הקבוע, היינו ב־1 לאוגוסט 1942.

באמתלה כי הנה עומדים להקים גיטו חדש בוויליצ׳קה, נודע בועד הקהילה באותו יום כי היהודים תושבי דאבצ׳יץ, גדוב, ניפולומיץ, ביז׳אנוב וכפרי הסביבה, חויבו לפי פקודת מושל המחוז ד"ר הולר, לעזוב את מקום מגוריהם הקבועים ולבוא לוויליצ׳קה לא יאוחר מה־20 לאוגוסט.

הם היו רשאים להביא אתם את כל רכושם במטלטלין. כאשר נשאל ראש העיריה רוסיג האם נכון שיקימו גיטו בעיר? ענה: אמת ויציב, ובאהבת הבצע שלו הקדים והבטיח את עזרתו בכוון זה, וכמובן שבא תכף על גמולו מראש ביד רחבה.

ב־15 באוגוסט הגיע פקיד גסטפו גבוה בשם קונדה, והביא עמו פקודה בעל פה להקים בווליצ׳קה בית־חולים מודרני עם ציוד סניטרי משוכלל שיוכל לאשפז 250 חולים, וזאת תוך 8 ימים. לשם כך הופעלו כל הגורמים בעיר, וועד הקהילה נאלץ להפעיל את המשטרה היהודית כדי להשליך לרחוב כ־10—20 משפחות על מנת לפנות מקום לבית־החולים הנדרש. המתיחות והפחד מגירוש פגו במקצת לאחר ביצוע משימה קשה זו. היהודים הישלו את עצמם בתקוה שעתה, אם דרשו השלטונות להקים בית־חולים לא ייתכן כבר גירוש. אך עוד מעט ויובהר ליהודי ווליצ׳קה כי הרוצחים טמנו להם פח ומלכודת, ותכנית שטנית זו לא באה אלא כדי להטעותם ולהרדים את עירנותם, יחד עם התכנית המרושעת הנוספת בה רצו הגרמנים לרכז את החולים במקום אחד בכדי להקל על עצמם את מלאכת ההשמדה.

ב־23 לאוגוסט הודיעה הז׳נדרמריה הגרמנית טלפונית לועד כי מעתה ואילך יתייחס הגסטפו ליהודים כאל אנשים שמחוץ לחוק, והם משועבדים כליל לפקודות הגסטפו.

ב־25 לאוגוסט הוקפה העיר במאות שוטרים מסוגים שונים, כדי לשמור שאיש לא יסתנן מן העיר החוצה, והמעטים שניסו להימלט ונלכדו — נורו למוות.

ב־26 לאוגוסט נתפשטה במהרה הידיעה בעיר כי בתחנת הרכבת עומדות כבר רכבות המכונות „יודנצוג", המוכנות להסיע את המגורשים ליעד בלתי ידוע. אין לשער את עוצמת החרדה והיאוש שפשט בין היהודים, הגרמנים ניצלו גם את המבוכה והבהלה הזאת והטילו שנית מס כבד בסך 150000 זלוטי, כדי להגדיל את הבהלה ולהחריפה. המס שהוטל לא זה בלבד שנועד לסחיטה נוספת של הון יהודי, אלא, ובעיקר, נתכוון לזרוע מרירות ולמתוח עוד יותר את עצביהם של המבוהלים. ולא די בכך: בערבו של אותו יום (26 לאוגוסט) פנתה הז׳נדרמריה הגרמנית לוועד הקהילה בדרישה להמציא לה מיד 10 ק״ג קפה, 2 ק״ג תה ועוד מצרכי מותרות אחרים,

והיהודים אחוזי פחד־מוות עשו הכל כדי למלא אחר כל הדרישות הללו.
באותו יום בשעה 7 בערב כאשר יהודי ויליצ׳קה נמצאו כבר במצב שלאחר יאוש בציפיה לגורלם, פקדה הגסטפו כי על כל היהודים — כ־8000 איש — להתייצב למחרת היום בככר שליד תחנת הרכבת, ומי שלא יתייצב או יאחר יתחייב בנפשו.

Do wszystkich Żydów!

1) W Wieliczce rozpoczyna się dzisiaj wysiedlanie Żydów.

2) Wysiedleniu nie podlegają Żydzi z żonami i dziećmi, których paszporty żydowskie, względnie zaświadczenia pracy, zostały skontrolowane i ostemplowane.

3) Szpital żydowski istnieć będzie nadal. Chorzy znajdujący się w szpitalu nie będą przesiedleniem objęci. Przyjmowanie dalszych chorych nie jest dozwolone.

4) Każdy żydowski przesiedleniec może zabrać ze sobą 10 kg bagażu (łącznie z gotówką, przedmiotami wartościowemi i żywnością na 4—5 dni.

5) Punktem zbornym transportu jest rynek górny Rada żydowska i Członkowie żydowskiej straży porządkowej dołożą starań, by wszyscy żydowscy mieszkańcy miasta dnia 27. 8. 1942. o godzinie 7 rano byli gotowi do wymarszu. Nie odnosi się to do żydowskich mieszkańców, których paszporty żydowskie, względnie zaświadczenia pracy zostały przez policję bezpieczeństwa skontrolowane i ostemplowane.

6) Każdy Żyd, który przedsięweźmie działanie zmierzające przeciwko zarządzeniom przesiedleńczym będzie rozstrzelony.

7) Każda żydowska osoba, która udzieli pomocy przy działaniach zmierzających do obejścia zarządzeń przesiedleńczych będzie rozstrzelona.

8) Każdy Żyd, który usiłuje jakiekolwiek przedmioty (przedmioty wartościowe, meble, odzież i t. p.) Żydom lub Polakom sprzedać będzie rozstrzelony.

Krakau, dnia 26. 8. 1942

Dowódca SS i Policji
w dystrykcie Krakau.

כרוז הס.ס. על הגירוש הסופי של יהודי העיר.

ה־27 לאוגוסט, הוא היום הטרגי ביותר ליהודי וויליצ׳קה, בשעה 5 בבוקר, התאספו היהודים מכל פנות העיר במקום המיועד, מוקפים ע״י שוטרים. המסתתרים והמאחרים, כ־500 במספר, שנמצאו — נורו במקום. עם מטען קל בידם ועם סכום עד 20 זלוטי עמדו ההמונים הנאספים, מצפים לפקודות הבאות. החלה הסלקציה. בתחילה הוציאו הנאצים מן השורות את הזקנים, הנכים, התשושים, והחולים, כ־700 איש. אלה נפלו לתוך הבורות־הקברים הגדולים שנחפרו מראש על ידי ה־Baudienst (שרות הבניה). את בגדיהם הביאו לעיר ואחסנו אותם בבית־הספר העממי. הסלקציה נמשכה ומתוך הקהל הוצאו 700 צעירים בריאים, כשרים לעבודה, אותם שלחו לעבודות כפיה בסטלובה־וולה או לפלשוב, ואת היתר, רוב רובו של ההמון, דחסו לקרונות הרכבת, 150 איש לקרון ושלחום לבלזץ. אחוז גדול מאלה נפחו את נשמתם בדרך מצמאון וממחנק. המלווים הגרמנים לא הירשו להגיש לצמאים אף טפת מים אחת. ואלה שהגיעו לבלזץ בעודם בחיים מתו בתאי הגזים.

מכל המחנה העצום של יהודי וויליצ׳קה שהושמד בתאי הגזים ניצל רק איש אחד רודולף רדר, שהיה עד־ראיה לרצח המוני זה. זכר המאורע המחריד הזה מופיע בספר תחת השם **בלזץ** שיצא לאור על ידי הועד ההיסטורי היהודי בקראקוב.

במשך חדשים אחדים לאחר רצח יהודי וויליצ׳קה, עדיין נמשכו החיפו־שים אחר היהודים ומהם נלכדו מאות יהודים מסתתרים בעיר ובסביבה. אלה נורו במקום הימצאם או הובאו לבית־הקברות ושם עונו לפני חיסולם.

רבים הם קברי־ההמונים בבית־החיים היהודי המעידים על רציחות של אנשים חפים מפשע. מיכל הלקוף, משגיח בית העלמין, החי כעת בוויליצ׳קה, יודע להעיד על אכזריות ברברית של הגרמנים, כי הוא האיש שקבר את הקרבנות לפי צו הז׳נדרמריה הגרמנית. מספר הקרבנות מ־27 לאוגוסט עד סוף שנת 1942 הגיע עד למעלה מאלף. ביערות ניפולומיץ נמצאים קברי המונים מוויליצ׳קה, 700 במספר.

החתום מטה היה עד לפשעי הנאצים עד לתאריך 28 לאוגוסט 1942, יום הגירוש הכללי.

וויליצ׳קה, 5 לאוגוסט 1946

(עדות זו בשלחה אלינו ע״י סנק קיכלר מקראקוב; תרגם מפולנית מ. י.)

לנה קיכלר

וילִיצ'קה — עיר בלי גברים

(בתקופה בין 1 לספטמבר עד סוף נובמבר 1939)

בראשון בספטמבר 1939, מיד עם פרוץ המלחמה ברחנו, אני ובעלי מביילסקו Bielsko, אשר בשלזיה, לבית הורי בווילִיצ'קה. אנו השלינו עדיין את עצמנו שהיטלר רוצה רק להחזיר לעצמו את דנציג Danzig ואת שלזיה, ולא ילך הלאה. כל הלילה שבין ה־1 ל־2 בספטמבר הסתתרנו במרתף, אשר בעלי יחד עם דיירי הבית הפכו למקלט. בבוקר נמשכה ההפצצה ואנו שמענו שהגרמנים מתקדמים במהירות הבזק לתוך שטחי פולניה ואין מי שיעצור בעדם. ברור היה שעלינו לברוח הלאה לכיוון מזרח, ומהר ככל האפשר. ואמנם כולם ארזו בקדחתנות את מטלטליהם ויצאנו לברוח מפני הגרמנים, אם כי קיים היה ספק אם אנו, בהליכה ברגל, יכולים להיות מהירים יותר מהגרמנים המתקדמים בטנקים. ובכל זאת כולם קמו וברחו. ארבעת אחי ארזו אף הם ויצאו לדרך. ילקוט־גב דל ונעליים קלות, זה כל מה שהיה להם. הם מוכרחים היו להיעלם, כי שניים מהם נחשדו בקומוניזם והשאר נתונים למעקב משטרתי. גם שתי אחיותי פלה ואסתר החליטו לברוח. ואז הטרידה אותנו הדילמה מה יהיה על אבינו? אבא היה אלמן, אמי נפטרה 5 חדשים לפני המלחמה. הוא סבל מדלקת פרקים כרונית ורגליו ולבו חלשים מאוד. אני ובעלי מחליטים לקחת עמנו את אבא. והנה מתחיל נתיב הנדודים והיסורים. בהתחלה נסענו בעגלה רתומה לסוס. אבל הגרמנים מפציצים את הפליטים הבורחים. כל רגע מתפוצצת פצצה, תמרות עשן, צעקות של אנשים, פצועים ומתים, סוסים קורסים תחתם, גוויות אנשים ובהמות בדרך. אנשים מסתתרים בשוחות, עוזבים את נתיבי הכבישים והולכים דרך שדות. בעל־העגלה שלנו מסרב להמשיך לנסוע, וכל סכום שהצענו לו לא עוזר. באין ברירה מתחילים ללכת ברגל, מתפטרים מהמזוודות. בכל רגע אבא נעמד, נושם בכבדות ושם ידו על הלב. הוא אינו יכול ללכת הלאה. באנו לאיזו דרך שוממה בין צוקים. כאן אני זוכרת שנעצרנו. אבא אומר תפילה, טועם פת שחרית (כל הלילה הלכנו) מתיישב על אבן ונועץ בנו מבט. — אני מרגישה מה הוא עומד להגיד לי. אני רואה

שכוחותיו כלו ולבי מתכווץ בקרבי. „בתי — הוא אומר לי — אני לא יכול ללכת יותר. יהיה מה שיהיה, נחזור הביתה". אני מתיעצת עם בעלי. פניו חמורים, והוא תקיף בדעתו — אני לא אחכה כאן עד שהגרמנים יתפסו אותי — הוא אומר — אני בורח הלאה, מזרחה. ואת תחליטי בעצמך עם מי אַת הולכת, אתי או עם אביך. אני המומה. קרועה לשניים. מעולם לא הייתי במצב כזה. אינני מסוגלת לחשוב. הכאב הולם בי כבפטיש, חודר עמוק ללבי. אני מסתכלת בעיניו האומללות של אבא, בפניו הנפולים, ברגליו הכושלות ואני מתחילה לבכות.

בכוחות האחרונים אנו מגיעים לאיזו עיירה על יד הוויסלה Wisla (נדמה לי סולץ Solec שמה) ומתעכבים בה. מכאן לא ברחו הרבה יהודים. אבא הולך לבית־הכנסת, נפגש עם יהודים ומתעודד. אנו מתעכבים ונחים באיזה בית יהודי. בעלי, החלטתו נחושה, השכם בבוקר הוא קם והולך. הוא אינו מאמין לגרמנים. חייו יקרים לו מהכל... ואני בוכה כל הלילה ומתלבטת. בעלי מייעץ לי להשאיר את אבא אצל משפחה יהודית בעיירה וללכת אתו. אם לא אלך אתו — הוא אומר — אני בוחרת במוות. לפנות בוקר קמים שני הגברים ומסתכלים בי. אני רואה בעיני אבא שתי דמעות גדולות ומבט של ילד קטן חסר־אונים. אבא שלי... אני סוגרת עינים וניגשת לאבא, מחבקת אותו, בוכה על צווארו, אינני רוצה לפקוח את עיני עד שבעלי ילך לו, וככה נפרדנו.

בדרכים לא דרכים הלכנו בחזרה הביתה לווילִיצ׳קה, אנו כבר בקראקוב בשוק העגלות, בסוף רח׳ קרקובסקה, אבא יושב בעגלה מלאת קש ואני עומדת לטפס עליה, כדי להגיע לווילִיצ׳קה (כי ליהודים כבר אסור לנסוע ברכבת!). פתאום קוראת אלי אשה זקנה, בלתי מוכרת, בקול מלא חרדה „אל תסעו לווילִיצ׳קה! שם קרה משהו איום". רציתי לשאול לפרטים, אבל היא נעלמה, ואיש לא ידע להסביר לי דבר... עזרתי לאבא לרדת מהעגלה, והלכנו לחפש בשבילו מקום מקלט בקראקוב. מצאתי בשבילו מקום אצל משפחה יהודית בקומה החמישית, אשר ברחוב סטרוויסלנה, חשבתי בלבי „אולי יתעצלו אנשי הגסטפו לעלות עד לקומה החמישית. נוח להם לקחת יהודים ל„עבודה" (שלא חזרו ממנה!) מהקומות הנמוכות. — אינני זוכרת איפה התגוררתי אנכי בקראקוב באותם ימים, אבל אני זוכרת שהייתי במתח רב, רציתי לדעת מה בדיוק קרה בווילִיצ׳קה, מה קרה

לאחי ולאחיותי, למשרתת הזקנה שלנו זושיה ומה מצב הדירה והחנות שלנו. האם נשאר לנו משהו? נסעתי לווליצ׳קה. וכאן נודע לי כי ביום 12.9.39 הופיע בווליצ׳קה קומנדו של הגסטפו (בבגדים שחורים עם סימנים של גולגולת מתים על הצווארון) ועם מדריך פולני בראשם הלכו מבית יהודי אחד למשנהו והוציאו את כל הגברים היהודים. היו ביניהם יהודים אשר רק חזרו מהנדודים וטבלו את רגליהם הנפוחות בקערת מים. הם לקחו עמם 32 איש, הובילו אותם אל מחוץ לעיר, לרוז׳נובה וירו בהם. אחד מהם, בחור צעיר שאת שמו שכחתי קפץ מהמשאית וברח, והוא חי כעת בישראל. באותו יום נרצחו כל 31 הגברים. זה היה הפוגרום הראשון במלחמת העולם השניה בפולין. הנשים היו צריכות לקבור את מתיהן ולומר תפלה לזכרם. אשה אחת היתה צריכה לחפור קברים ל־3 גוויות יקיריה. אז נמלטו כל הגברים ומאז הפכה ויליצ׳קה לעיר של נשים.

צבאות גרמנים (ה־Wehrhaft) עברו את ויליצ׳קה והתחלפו בגדודים אחרים, הם חיפשו גברים יהודים לעבודה, וכאשר לא מצאו אף אחד, שאלו אותנו, הנשים: איפה הגברים שלכם? פחדנו להגיד להם את האמת. לבסוף בא קומנדנט צבאי לויליצ׳קה, ששלח אף הוא את אנשיו לחפש יהודים. אלה הוציאו מהמחבוא 5 גברים, רובם נכים וביניהם בני משפחת גמינדר. הושיבו אותם בכלא שבעיריה ואיש לא ידע מה יעשו בהם, בלילה פרצו האסירים את דלת העץ וברחו. למחרת ציוה הקומנדנט הגרמני של העיר לשלוח אליו משלחת נשים, להתייצב לפניו, מפחד לא העיזה אף אשה ללכת. באין ברירה הלכתי אני... הקומנדנט הגרמני אמר לי, שהוא מותיר לנו 3 ימים להחזרת האסירים, ואם עד אז לא נחזיר אותם מנוי וגמור אתו להשמיד את כל האוכלוסיה היהודית בווליצ׳קה על נשותיה וילדיה, גורלכם יהיה, כגורל הגברים! — גמר הקומנדנט וציווה עלי, להתייצב בפניו שוב כעבור שלושת הימים. חזרתי הביתה, בו גרתי לבדי עם המשרתת הפולניה ואחותי פלה. (כל 4 אחי ואחותי אסתר לא חזרו הביתה ואבא היה במחבוא בקראקוב). אספתי מספר נשים, כפי שיכולתי, ומסרתי להן על איומיו של המפקד הגרמני. קמה בהלה גדולה ובכי... לא רציתי בזה. הרגעתי אותן, אמרתי להן: „יש לנו 3 ימים זמן. נחכה ונראה. אולי מישהו מהנמלטים יימצא... הנכון הוא שאני לא מאמינה בכך. הם בוודאי כבר בדרך לנהר בוג Bug, וודאי יברחו למזרח פולין שהיא

בכיבושה של ברית־המועצות. אף אחד אינו מוכן לחזור למוות בטוח. אם לא יחזרו בערב היום המיועד — אני מייעצת לכן לארוז את מטלטליכן ולברוח מוויליצ׳קה. לעזוב הכל״. כמובן שהנמלטים לא נמצאו ובשעה 3 לפנות בוקר יצאה קבוצה של נשים עם ילדיהן בדרך מוויליצ׳קה לקראקוב. כל אחת נשאה חבילות עם החפצים היקרים להן, כל אחת מררה בבכי. אני זוכרת את גב׳ שטיל שכנתנו, הולכת בשורה הראשונה עם ילקוט על הגב ובו פמוטי־שבת, מתוך רצון להצילם מהשואה, כמו אבותינו בזמן חורבן ירושלים, והיא שואלת אותי: „הגידי לי מה יהיה אתנו ? מה יהיה ?״ ולי אין תשובה.

הנשים ברחו ואני חייבת הייתי להישאר בוויליצ׳קה, להתייצב לפני הקומנדנט (כפי שפקד עלי) ולהשיב לו שהאסירים לא נמצאו. אחותי פלה ניסתה לדבר על לבי, ולמנוע ממני ללכת בשליחות זו. אינני יודעת, אינני יכולה להסביר לעצמי עד היום למה התעקשתי. נשארתי לבדי בעיר והלכתי. כל הסבריה ונימוקיה של אחותי לא הועילו. בסוף נתנה לי ילקוט, שמיכה וככר לחם גדול, באמרה: „אם יעשו אתך חסד ולא יהרגוך מיד אלא רק יאסרו אותך, שיהיה לך לפחות מה לאכול״.

אני זוכרת כיצד ישבתי (וילקוט על גבי) בחדר ההמתנה הגדול בעיריה מצפה לראיון עם הקומנדנט. את שמי מסרתי מיד עם כניסתי. כעת היה עלי להמתין עד שילכו כל הלקוחות. אחד אחד נכנסו האנשים לחדר המפקד ויצאו ממנו, נשארו רק ממתינים מעטים. אותי עדיין לא קראו. ישבתי בפינה די חשוכה, כדי לא למשוך אלי תשומת לב. ברגע מסוים, כאשר התחיל החדר להתרוקן עלתה בדעתי מחשבה: — למה אני מחכה בעצם ? האם אני רוצה דוקא ליפול בידיהם ? את שלי עשיתי, התייצבתי, הוא רשם את שמי. עמדתי בהבטחתי. עכשיו כבר 12 בצהרים ולא קראו לי. אם כן אני מסתלקת מהמקום, לא צריך להתגרות במוות. בזהירות גדולה, גדולה, כשאני עוברת דרך פרוזדור חשוך התחמקתי וברחתי גם אני לקראקוב.

אינני זוכרת, אך עברו ימים או שבועות מאז ברחו הנשים מוויליצ׳קה והיות ולא היה להן מקום לגור ומה לאכול, כרסמה בהן הדאגה למגוריהן, לחנויותיהן בוויליצ׳קה, ולאט לאט החלו לחזור לוויליצ׳קה וגם אני ביניהן, אבל ללא גברים.

ענין בריחת האסירים נשכח ואפילו החלו להגיע ידיעות שהם יושבים במקום בטוח מעבר לבוג, בצד הרוסי. בינתיים הוצאו כל מיני הוראות ופקודות של השלטונות הגרמנים המיועדות ליהודים. הואיל ויהודים לא היו עדיין בעיר, דרשו שוב שתתייצב לפני השלטונות הגרמניים משלחת של נשים. הנשים פנו שוב אלי, אמרתי להן „אני לא מהווה משלחת, נחוצה לפחות עוד אשה, אבל אף אחת לא רצתה להתלוות אלי. בסוף פניתי לבת גילי וחברתי מביה"ס בלקה ליכט ושאלתי אותה אם היא מוכנה לבוא אתי. היא הסכימה; חשבתי בליבי — הרושם החיצוני הטוב שלה יכול לעזור לענין היהודים. אני זוכרת את קבלת הפנים של הקצין הגרמני הממונה על העיר, וצחוקו הלגלגני כאשר אמר לנו: „זה מענין מאוד, שלא נשאר אף יהודי בעיר. נצטרך להקים קהילה יהודית מורכבת מנשים בלבד, הדבר ימצא חן בברלין".

זמן קצר לאחר הביקור הזה נודע לי שבעלי הגיע ללבוב שבצד הרוסי ומבקש ממני להצטרף אליו, כלומר שעלי לעבור את הבוג; בעיר היה שקט יחסי. החנויות של היהודים נפתחו שוב. גם אבא חזר הביתה כשהוא חלש מאוד ושכב במיטה, פלה אחותי והמשרתת טיפלו בו בדאגה ובמסירות. חשבתי בלבי כי שוב אינני נחוצה למשפחתי ולעירי. בליל נובמבר אחד של שנת 1939 עברתי את הגבול שעל נהר בוג והצטרפתי לבעלי ולאחי שהיו בלבוב.

הוועדה ההיסטורית בבאד רייכנהל
סניף הוועדה ההיסטורית שבמינכן

גביית עדות מיעקב טילס, צריף 5/1. נערכה על ידי יחיאל ויינמן ב־28.2.47

מוצג היסטורי

נולדתי ב־15.11.99 בוויליצ'קה שליד קראקוב. עיירה זו מנתה לפני מלחמת העולם השניה ב־1700 יהודים. עם פרוץ המלחמה החלו הגרמנים לגרש יהודים רבים מן הסביבה ולדחסם לתוך עיירתנו. עד מהרה גדלה

האוכלוסיה היהודית בעיירתנו ועמדה לבסוף על 12000 נפש. בראשית המלחמה גרתי בוויליצ׳קה יחד עם אשתי, שתי בנותי ובן אחד.

ב־28.8.39 (3 ימים לפני פרוץ המלחמה) נקראתי לשרת בצבא הפולני, והיה עלי להתייצב תוך שעתיים בגדוד ה־20 של חיל הרגלים. וכך עשיתי. מיד עם הגיוס הלכתי עם הצבא הפולני עד סנדומיירז׳. ב־18.9.39 בהיותנו ביער הותקפנו קשות ע״י חילות הנאצים ונחלנו תבוסה מהירה. מפחד שלא אפול בשבי הנאצים פשטתי מעלי את מדי הצבא שהחלפתים בבגדים אזרחיים, ובלבוש אזרחי זה התחמקתי וחזרתי ברגל הביתה למשפחתי. לא אחת נתקלתי במשמרות הגרמנים שהחלו לחקרני אם יהודי אנכי ואמרו להורגני, ופעם במפגש כזה חשבתי שהנה בא קצי, אלא שבאותו רגע נראו מרחוק פליטים יהודים צועדים בלבוש מסורתי, קרבים ובאים וכבודה רבה איתם. הניחו אותי לנפשי ונטפלו אליהם, ואני המשכתי בדרכי הביתה.

היה זה יום לפני ערב ראש השנה ת״ש, ואני הייתי אז אך 3 קילומטרים מביתי. במקרה פגשני מכר פולני שהזהירני שלא אכנס לוויליצ׳קה כי שם יורים הנאצים ביהודים רבים. שמעת בקולו וכיוונתי צעדי לקראקוב. בקראקוב הסתתרתי יומיים בבית פולני. הלשינו עלי ביום השלישי ונפלתי בידי הגסטפו. הם היכוני מכות רצח, ומסרוני לידי המשטרה הפולנית. לאחר חקירה ממושכת שחררוני ושוב הייתי בדרכי הביתה. הגעתי בערב יו״כ ולא מצאתי בביתי אף נפש חיה, כי מרוב פחד ברחו כולם. ורק לאחר חג הסוכות שבו אף הם הביתה והמשפחה שוב התאחדה לפי שעה. מצב זה נמשך עד דצמבר 1939. בסוף אותו חודש יצאה גזרה המטילה על כל יהודי לשאת טלאי־קלון בדמות סרט לבן ברוחב 10 ס״מ ועליו מגן־דוד כחול. העובר על החוק אחת דינו — למות.

והגזרות באו חדשות לבקרים. ב־1.1.40 מינה ראש המפקדה הגרמנית את ברוניסלאווא פרידמן לראש הועד היהודי והשאיר בידה את בחירת הועד. הועד הזה היה המקשר בין היהודים לשלטון הגרמני. תפקידו הראשי היה להמציא לשלטונות את מכסות הפועלים לעבודות הרבות והשונות: סלילת כבישים, בנין צריפים, מפעל המים, ביוב, וכדומה. בשעת עבודות הפרך היו הנאצים מכים ומענים את היהודים במקומות העבודה וערב ערב היו חוזרים כשהם פצועים ושבורים, לי שיחק המזל להסתתר כמה ימים אצל מכר פולני בכפר, אך ביום הששי נודע לי כי גייסו

את אשתי במקומי לסלילת כבישים. לא היתה לי ברירה אלא להתייצב לעבודה. על כך נענשתי ב־25 מלקות ואשתי ב־10 ואח״כ שוחררה. בזה לא אמרו די, כי העבידו אותי בעבודות הקשות ביותר תחת פיקוח מיוחד. כך עבדתי 3 חדשים. ב־25.11.40 לכדו אותי הנאצים יחד עם 200 איש, והעבירו אותנו לפוסטקוב ליד דמביץ, לעבודה קשה ביותר בהקמת קסרקטינים. לאחר 10 ימי עבודת פרך עלה בידי בעזרת הועד היהודי המקומי ותמורת כסף רב להתחמק חרש מן הגהינום הזה ולהימלט. סיכנתי את חיי בנסיעה ברכבת הביתה בלי שיהיה בידי רשיון, ואכן הגעתי הביתה בשלום; אלא שעתה הועמדתי בפני דילמה קשה, כי הישארותי בבית היוותה סכנה גדולה לי ולמשפחתי. וכך הייתי נע ונד, תוך פחד מוות מתמיד, במשך 5 חדשים.

שינוי ניכר לטובה חל באוגוסט 1941. ביוזמת הועד היהודי בויליצ׳קה הסכים המפקד הגרמני ה־ס.א. מאן ראסיג להקים בתי מלאכה לחייטות, נגרות, מסגרות וענפי עבודה אחרים. בעבודות הללו הועסקו 1500 איש ואשה. אני נתמניתי למנהל טכני של כל המחלקות האלה. נוסף לכך הייתי מדריך לענף הנייר. הועד היהודי היה משלם לנו זלוטי אחד בעד כל שעת עבודה. הכסף בא מגביית מסים מכל יהודי העיר. הועד היה נוהג לתת דמי „לא יחרץ״ למנהל משרד העבודה פוכלוטקא וגם למפקד העיר ראסיג, כדי שלא יציקו ליהודים. גיטו יהודי לא היה בויליצ׳קה. התנועה בעיר היתה חפשית, ואפשר היה למצוא בה גם כאלה שעסקו מעט במסחר. ההגבלה היחידה היתה האיסור החמור שלא לצאת החוצה בימי החמישי, הוא יום השוק, עד השעה 11 לפני הצהרים. מצב נסבל זה נמשך עד היום המר והגורלי יום 28.8.42.

ביום זה (28.8.42) בא הסוף המר על כל יהודי ויליצ׳קה. מטעם הגסטפו ניתנה פקודה לעשות את העיר „יודנריין״. ביום זה ב־7 בבוקר נצטוו כל האנשים, נשים וטף, להתייצב במקום אחד מחוץ לעיר, שם נמצאה המנסרה. וביום זה בשעה היעודה התייצבו הכל, כ־12000 נפש. תחילה הוצבו בטורים, 1000 איש בכל טור. אותה שעה הופיעה ועדה גרמנית מיוחדת וניגשה מיד למלאכה, מלאכת הרצח ההמוני. זו הוציאה תחילה את כל הזקנים והחלשים, כ־2000 נפש (אף הורי היו ביניהם), ומיד העמיסו אותם על משאיות והסיעום ליער בניפולומיץ. שם כרו

תחילה בור גדול, ואח"כ ירו בהם עד אחד, והאומללים נפלו ישר לתוך הקבר הגדול הזה. על קבר אחים ענקי זה עומדת כיום מצבה גדולה לזכרם.

מתוך יתר 9000 הנפשות הפרידה הועדה 600 איש אותם מצאה בריאים וחזקים המסוגלים לעבודה (ואף אני הייתי ביניהם, אולי משום שהצלחתי לצבוע את שערותי בצבע שחור...). אותם 600 איש חייבים היו לעמוד ולהתבונן באין־אונים בענויי האלפים הנשארים. את האומללים הללו העלו לתוך קרונות הרכבת, 150 איש לכל קרון, דחסו אותם איש על רעהו כדגים מלוחים. החום בחוץ היה רב, הצמאון גדול והמחנק ללא נשוא. אסור היה להגיש לאיש אף טיפת מים לרוות הצמאון. ולא די בכך: הנאצים פיזרו תחילה אבקת־סיד בתוך הקרונות להחיש את שרפת הקורבנות בדרך. עם נעילת הקרונות על בריחים בצורה הרמטית נסתם כמעט כליל מקור האויר הצח. החום גבר יותר ויותר, דבר שהגביר את הצמאון והיובש. הקרבנות היו מוטלים כערמות זה על גבי זה, בלי יכולת לנוע ולנשום. במקום שעמדו או שכבו, שם גם עשו את צרכיהם והצחנה היתה מחניקה. כל זה החיש את קיצם. בשיטה מרושעת ורצחנית זו הובילו את הקרבנות למחנה המוות בלזץ. אף שתי בנותי היו בקרונות הללו. רבים, רבים מאוד מתו בדרך עוד בטרם הגיעו ליעדם.

אנו, 600 הנבחרים, שבנו העירה והוכנסנו לתקופת־מה לצריפים. לא היו אלה ימי מנוחה, כי אם של חרדה לבאות. הרוצחים הגרמנים בשיתוף עם הפולנים פשטו על העיר לחפש יהודים מסתתרים. ואוי היה לאלה שנתגלו. הם נורו למוות במקום. תכופות הגיעו אלינו הדי יריות ואנו ידענו יפה את פשרן. יום־יום הוציאו אותנו מן הצריפים. 400 איש נשלחו לסטאלאוא וולה (Stalowa Wola) לעבוד בבית־חרושת, ואת 200 הנותרים שלחו לפלשוב ליד קראקוב, לעבוד בביח"ר לכבלים.

אנכי נמלטתי מן המחנה לכפר בוגוצ'יצה (Bogucice) והסתתרתי שם אצל מכר פולני במשך 5 ימים. ביום הששי התקרבה למקום מחבואי מכונית ובתוכה 4 גרמנים. עד מהרה מצאו אותי בעליית הגג; זרקו אותי מלמעלה לרחוב ונחבלתי קשה. הנאצים העמידוני אל הקיר ושאלו אותי אם לירות בי? עניתי להם: דעו לכם כי אני הנני טכנאי מכונות מעולה ועשוי להביא לכם תועלת רבה; הם הושיבו אותי במכוניתם ומסרוני למשטרה, כדי שהיא תחרוץ את גורלי. בסופו של דבר החזירוני לעבודה

בפלשוב. ב־15.9.42 התחלתי לעבוד, והיתה זאת עבודה קשה וגם אחראית מאוד. המנהל מינה אותי לאחראי לכל המתרחש בביהח״ר. אילו, למשל, מצאו שם פועל מעשן סיגריה הייתי אני מתחייב בנפשי. גרנו אז בגיטו פודגוז׳ה־קראקוב, ובגיטו היו 40000 יהודים. יום־יום יצאנו לפלשוב לעבודה. לעומת עבודת הפרך היתה התזונה, שסיפק הועד היהודי של הגיטו, דלה ועלובה מאוד. סבלנו קשות מרעב, קור וזוהמה. מצב איום זה נמשך עד מרס 1943. ואז, אז החליטו לחסל כליל את יהודי גיטו קראקוב. הזקנים, החולים והחלשים הובאו לכיכר זגודא (Zgoda) ושם נורו כולם למוות. הנותרים הועברו לפודגוז׳ה ליד בית העלמין החדש, לקסרקטינים שהוקמו זה עתה, כשעבודת הכפיה בפלשוב הוחמרה ביותר. מפקד המחנה גט (Gett) פיקח יום־יום על העבודה במחנה בליווית כלב־ציד. הוא נהג לעבור בין שורות הפועלים ושיסה בהם את כלבו כאוות נפשו, הכלב התנפל על טרפו באכזריות יתירה, קרע חתיכות מבשרם החי של המעונים, והמפקד סיים— כרגיל — את התקפת כלבו ברצח קרבנו ביריה. כאלה היו התנאים בהם חיינו ועבדנו בימים ההם, עד 10.10.44. היהודים הלכו ופחתו מיום ליום, מי ברעב, מי בקור, מי במחלות מדבקות או בפגעים אחרים, ואם נמצאו יהודים שעל אף התנאים הבלתי אנושיים, היו להם הכח וההעזה להישאר בחיים, בא המפקד המרצח ובידיו הוא היה מסיים את המלאכה. כאמור, נמשך הרצח ההמוני הזה עד שנפוצה השמועה על התקרבות הרוסים לקראקוב (19.10.44). אז העבירו אותנו בקרונות חתומים לעיר הגרמנית שכביץ (Schachwitz) ליד דרזדן, כדי לעבוד שם בבית־חרושת לטנקים. עבודה זו היתה המפרכת ביותר ויום העבודה ארך 12 שעות. כלכלתנו לעומת זה היתה ירודה ביותר: 350 גרם לחם ליום בתוספת איזה מרק עשבים. רצוצים היינו ללא כוח לסבול עוד. בנוסף לכך היינו ערומים ויחפים, בלי לבנים, בלי לבוש ובלי נעלים. מ־1000 איש שבאו לשכביץ ב־10.10.44 נותרו לאחר חצי שנה (ב־27.4.45) בחיים 200 בלבד, ואת ה־200 הללו העלו על משאית להביאם למרכז ההשמדה בטרזינשטאט (Theresienstadt). למרכז־חיסול זה הובאו כל הפועלים הבריאים שעבדו בבתי־החרושת הרבים או בבנין, לאחר שאפסו כוחותיהם בעבודות הפרך השונות במשך השנים.

בטרזינשטאט לא עבדנו עוד. שם דחסו אותנו לצריפים עד אפס מקום.

היו שם כ־35000 איש ואשה במצב של אפיסת כוחות מוחלטת שחיכו תוך אפטיה למוות הגואל. רבים היו נפוחי רעב, והיו כאלה שלא יכלו לעכל עוד אוכל כלשהו. כאשר בלעו איזה מאכל פלטוהו מיד אם בהקאה או בשלשול. את צרכיהם עשו האנשים על משכבם מחוסר כח לקום. יום־יום הוצאו ערמות של גופות המתים. אף אני הייתי במצב דומה מבלי יכולת לקום על רגלי ולעמוד, כולי עור ועצמות. שכבתי, אפוא, כמת נתקף רקבון בגופי מהזוהמה והטחב שבתאי, ובשל הצחנה קשה היה להתקרב אלי. החום בער בגופי ולא נמצא איש שיגיש לי מעט מים. במקרה היתה ברשותי פחית משימורים, הטלתי את מימי לתוכה ושתיתי אותם.

מצב זה של פרפור בין החיים והמוות נמשך עד ה־8 במאי 1945, הוא יום בוא השחרור. בערב האחרון (7.5.45), העבירו אותי כבר לחדר המתים כפגר מת. והיה זה אך יד המקרה שנשארתי בחיים. למחרת, ביום השחרור, כאשר יצאו רבים ממחבואיהם, פגשה אשתי, שנמצאה אף היא בטרזינשטאט, ואשר אני חשבתי כי היא בין המתים, במכר אחד שסיפר לה שאף אנוכי שוהה כאן. היא החלה מיד לרוץ ולחפש אותי, ולבסוף מצאה אותי מוטל גוסס בין המתים. בשארית כוחותיה סחבה אותי החוצה, והחלה רוחצת אותי, מנקה ועושה כל שביכולתה להשיבני לחיים. השכיבו אותי במיטה וקבלתי שם טיפול רפואי. ב־6.8.45 הועברתי לקראקוב ושהיתי בבית־החולים חדשים אחדים עד ששבתי לאיתני ויכולתי לעמוד שוב על רגלי. וכך ניצלתי אני ואשתי ובני היחידי מן המוות.

(עדות זו קבלנו מ„יד ושם"; תרגם מיידיש מ. י.)

חתום: יעקב טילם

זליג גולדשטיין

על אחד מחסידי אומות העולם

בשובי לאתר המלחמה לוויליצ׳קה שמעתי מפי פולנים שהכרתים עוד לפני כן — ועדותם נאמנה עלי — את הדברים הבאים: במכרות המלח עבד פסל אחד (אשר פיסל בגושי המלח את הפסלים והקשוטים השונים המצויים שם לרוב) ושמו וויצ׳ך סקאלינסקי Wojciech Skalinsky. בימי הכיבוש הגרמני החביא

סקאלינסקי במעבה המכרות כ־18 יהודים ודאג לכל צרכיהם.

באחד הימים הלשינו עליו ועל מעשיו בפני השלטונות הנאציים ואלה מיהרו למצוא את כל החבורה המסתתרת והוציאום להורג יחד עם מצילם. יהא שמו חרות בין הפולנים המעטים שחרפו נפשם להצלת בני עמנו בימי השואה.

מנשה הולנדר

החיסול הסופי של יהודי ויליצ׳קה

יהודי ויליצ׳קה היו הראשונים שנידונו לגירוש מוחלט והעיר הפכה להיות „יודנריין" ב־28 לאוגוסט 1942. מי שעיניו היו בראשו יכול היה לחוש את הסכנה שריחפה על כל ריכוזי היהודים שבאזור קראקוב, בפרט לאחר חיסולו החלקי של גיטו קראקוב ביוני 1942. אף על פי כן לא שיער איש שצפויה סכנה של גירוש טוטלי. אם להסתמך על דגם חיסולו החלקי של גיטו קראקוב וישובים אחרים, הרי שם גירשו אך זקנים, מובטלים, ואפילו פועלים מועסקים, אלא שעיסוקם של הללו לא היה חיוני כל כך למאמץ המלחמה. הוה אומר, כי ליהודים שהיו חיוניים למנגנון המלחמה הגרמני, היו סיכויים גדולים להינצל מן הגירוש והמוות.

מתוך מודעות זו השתדלו יהודי הערים והעיירות שבאזור להשתלב במרץ במערכת העובדים הפרודוקטיביים הנחוצים למאמץ המלחמה, ואף הרחיבו את מעגל העובדים בהכלילם בו גם את המובטלים, כדי להרבות את מספר הניצולים. לצורך זה הוקמו, במאמצים רבים ובהשקעות הון גדולות, סדנאות עבודה משוכללות מצוידות במכונות חדישות ביותר. אף בויליצ׳קה קמו בתי מלאכה למופת בשם „בתי מלאכה עירוניים", וכל יהודי התאמץ להתקבל לעבודה שתגן עליו מפני הגירוש. בעד אישור למקום עבודה כזה (Einsatz) היו משלמים בשארית כספם, ובלבד להבטיח את מעמדם כאלמנט פרודוקטיבי.

מאמץ מלחמתי זה מצד היהודים נתקבל כנראה ברצון ע"י הנאצים, לאו דוקא בשל חלקם בסיוע לנצחון. הנאצים ראו בפעלתנות זו הסחת דעתם של היהודים מסכנת המוות הצפויה להם במהרה, כי היתה החלטתם

כבר אז נחושה להשמיד את היהודים, ובכדי להקל על עצמם את מלאכת ההשמדה ולבצע את תכניתם השטנית תכננו לרכז את היהודים באזור ולדחסם למקום אחד, והמקום שנבחר לשם כך היתה ויליצ׳קה. לקהילה זו בת 1700 נפש דחסו עתה 12000 איש. יתר על כן: ימים ספורים לפני הגירוש הטוטלי נפתח, בעצת המרצחים „האדיבה", בית־חולים יהודי. היה זה רעיון זדוני להביא לריכוז יהודי נוסף וקל להשמדה. לפי שעה נתן בית־החולים מקום־עבודה למספר רופאים ואחיות, והעיקר — מקלט ומגן לחולים המובטלים שאושפזו בו, מעין „איינזאץ" חדש נוסף. אף פה שילמו אנשים סכומים גדולים כדי לזכות להתקבל לבית־החולים, כמגן מפני גירוש.

ביולי 1942, חודש לפני הגירוש הסופי, אחזה חרדה ביהודי ויליצ׳קה. פתאום הטילו המרצחים מס על יהודי העיר, תחילה בגובה 100,000 זלוטי, וכעבור ימים ספורים הוגדל המס לחצי מיליון זלוטי. בכך גילו הנאצים טפח מתכניתם השטנית, כי כך נהגו לפני כל גירוש. הטילו תחילה מס על היהודים על־מנת שהם עצמם יכסו את הוצאות ה„העברה" (קרי: גירוש יהודים לתאי הגאזים והקרמטוריום שבבלזץ וטרבלינקי). הנימוק: העברה מישוב לישוב עולה בכסף... והמקום האחר, כפי שהוברר אח"כ היה הפעם מחנה ההשמדה. גניבת דעת מרושעת ואכזרית כזו לא ידעה האנושות מעודה. המס שולם במלואו. היהודים מסרו את שארית כספם ונאנחו אנחת רווחה, בקוותם שהודות לכך תהיה ההעברה נוחה יותר... באותם הימים, כאמור, ריכזו הנאצים את כל היהודים מישובים סמוכים עם כל הכבודה שברשותם, ויהודי העיר נצטוו לקלוט את הבאים.

הגיע יום ה־27 לאוגוסט 42. בצהרי אותו יום הופיעו פתאום כרוזים הפוקדים על כל יהודי ויליצ׳קה, אנשים, נשים וטף, נער וזקן, להתאסף למחרת היום (28 לאוגוסט 1942) בשעה 7 בבוקר בשדה שליד תחנת הרכבת, והממרה יומת. מכלל זה יצא רק קומץ קטן של מאושרים עם משפחותיהם (כ־280 איש), בעלי תעודה עם החותמת „גסטפו", שנחשבו למומחים ועתידים היו להישלח לבתי המלאכה שבבוכניה. פאניקה אחזה את הציבור כולו. הייתכן שכל הסידורים לעבודה פרודוקטיבית היו אך אחיזת עינים — והגירוש המוחלט והסופי הוא־הוא המציאות האמתית? זה שבוע ימים שהעיר הוקפה על ידי שוטרים גרמנים ופולנים עושי רצונם ששמרו על מבואות העיר.

והנה בא יום ה־28 לאוגוסט, יום הפורענות. בשעה 7 בבוקר החל הגירוש של יהודי העיר לאלפיהם, אנשים נשים וטף, צעירים וזקנים — כולם טרף לתאי הגאזים. ומענין: אין צעקה ונהי, אין מתחנן לנפשו, אין מבקש דבר. שותק ההמון כמאובן. ביאוש ובדממה הוא צועד לקראת יעדו המחריד. וייתכן שזיק של תקוה קלושה מהבהב עדיין במוחם, שמא בכל זאת אין זה הסוף המר; שמא בכל זאת הם מועברים למקום עבודה אחר... ההמון הרב נלחץ ונדחק. אמהות מחזיקות בילדיהן בפרפורי־עוית, וארשת איומה של חזות קשה מצטיירת על כל פנים. השטח מוקף שוטרים גרמנים ופולנים, ולידם מכונות יריה. מפקדי ס.ס. הראשיים קונדה, היינריך ואחרים, מתנועעים בעצלתיים, ובשחצנות, בין השורות, מרוצים מעצמם, בוטחים בכוחם כיאה לבני הגזע העליון הממלא שליחות היסטורית...

החל הסיווג, הסלקציה. תחלה הופרדו הגברים מן הנשים. את הילדים השאירו אצל אמותיהם. באמירת שלום זה לזה נפרדו הנשים מבעליהן, אמהות מבניהן, אחיות מאחיהן. בכי חרישי נשמע, אנחות ודברי עידוד: אולי ירחם השם ונתראה שוב... אותה שעה נשמעו צעקות, מכות, בעיטות וגידופים של הס.ס. המפסיקים בגסות את מהלך הפרידה. הם ממהרים, עם האדונים. הכל חייב להתבצע בדייקנות גרמנית. לבסוף סווג כל המחנה הרב הזה. הצעירים המוכשרים לעבודה הוצבו לחוד, והזקנים והחלשים עלו למשאיות, נזרקו ממש כהעמס זבל. זרקו אותם זה על גבי זה על אף זעקות־הכאב שפלחו את האויר. לעיני כל ההמון אספו את כל האמהות, האבות והילדים כדי לרצחם בירִיה ביערות ניפולומיץ, כאלף איש ואשה מצאו שם את מותם ביום זה. היתר, רוב רובו של המחנה הנשאר, הובהל לקרונות הרכבת שהוליכה לתאי הגאזים בבלזץ.

באותו יום חוסל גם בית־החולים. מוסד זה, שאמור היה לשמש מחסה לחולים, הפך לקבר המוני. כחיות פרא פרצו הס.ס. ופולנים לבית־החולים, העמיסו את הפרסונל על משאיות ובשעת מעשה המיתו את כל החולים במקום. הדי היריות וזעקות הנרצחים נתמזגו יחד לשוועה מחרידה.

בו בזמן החל גם הציד ברחובות ובבתים אחרי המסתתרים שלא נענו לפקודה להתאסף מחוץ לעיר, ואכן נשמעו יריות שירו על החבויים בבתים ובבונקרים. אלה נורו במקום, וגוויותיהם השלכו אל הרחוב. היה זה תפקיד המנקות את הרחובות לאסוף בעגלות את הגוויות שהיו עדיין חמות,

של גברים ונשים צעירים וילדים. בבית העלמין רבה היתה העבודה, שם חפרו בורות גדולים לקברי ההמונים המעונים.

באותו יום נשארו „המאושרים", אלה שניצלו מן הגירוש, עומדים ליד משרדי הקהילה, עומדים וממתינים יחד עם משפחותיהם (כ־280 נפש) למשאיות האמורות להגיע ולהסיעם לסדנאות שבבוכניה. אבל אהה! גורל המאושרים הללו לא היה שונה מגורל יתר אחיהם. אחר הצהרים באה פתאום פקודה המודיעה שבעקבות מעשה חבלה בסדנא שבבוכניה (שם פרצה שריפה), תצטרף קבוצה זו למשלוח אחר מסקוינה... שתי הקבוצות הללו, כפי שהתברר, יעדן היה אחד — תאי הגזים שבבלזץ. תוך מכות בלתי פוסקות באלות הבריחו הס.ס. את 280 האנשים אל הככר שלפני בית־הספר. שם העלום למשאיות בלווי משטרה פולנית והובאו לסקוינה, ומשם יחד עם הקבוצה האחרת נשלחו לבלזץ... מכל המשלוח הזה נצלו אך 3 יהודים מסקוינה: שני האחים ריזמן מקראקוב, אריה וזאב, ואנוכי, שנמלטתי ברגע האחרון עם ילד בן 3, הודות לעזרה מבחוץ.

(עדות זו נמסרה ב„יד ושם" בירושלים. תרגם מפולנית מ. י.)

דוצנט, ד״ר מ. סקולימובסקי
ויליצ׳קה
מנהל הסנטוריום האלרגולוגי
„קינגה" בויליצ׳קה *

הכחדת בית־החולים היהודי בויליצ׳קה ב־1942

(פורסם בויליצ׳קה ב־1966, בקובץ הרפואי Przeglad Lekarski שנה XXII, סריה II, מס׳ 1, עמוד 101 ואילך)

ההכחדה הטוטאלית של החולים, הרופאים והאחיות בבית־החולים היהודי בויליצ׳קה ב־26.8.42, היא בלתי ידועה ברבים, ואין ספק שזו הפרשה הקודרת ביותר בתקופת הכיבוש ההיטלראי בפולין. אם כי רציחות המוניות של חולים, על ידי ההיטלראים, לא היו אז נדירות כלל וכלל, הרי עצם העובדה של הקמת בית־חולים, אך ורק כדי למשוך לתוכו בערמה חולים,

* כותב הסקירה הוא פולני.

רופאים ואחיות במספר המקסימלי כדי להונותם ולחסלם מיד לאחר מכן — תרמית זו מהווה שיא ההתנוונות וההתבהמות של בני אדם בימינו, בתקופה המתיימרת לעמוד במרום התרבות וההומאניזם.

שיחזור, ולוא בקירוב, של הרגעים בהם התנסו החולים והצוות הרפואי ביום שרב של חודש אוגוסט לפני 20 שנה ומעלה, ערב „גירוש היהודים מווליצ׳קה״, קרי: חיסולם המוחלט — אינו כעת מן הדברים הקלים, כפי שייראה אולי ממבט ראשון. המספר הזעום של אנשים שהיו עדי ראיה מקריים להתרחשויות עקובות מדם; חוסר תיעוד כלשהו בנידון; טשטוש חוויות העדים שהתחלחלו ממראה עיניהם ברגעים הבודדים של אוירת אימים ופחד; הוסף לכך את מרחק הזמן שחלף מאז ההתרחשות — כל אלה מצווים עלינו לנהוג בזהירות רבה בנסותנו לשחזר את האירועים הטרגיים והערכתם בפרספקטיבה של הזמן. בתאור המצוטט כאן יש לטפל, אפוא, באורח זמני כבמסמך בלתי שלם. המשך החקירות ההיסטוריות תאפשרנה לנו, ללא ספק, להוסיף פרטים שישלימו סופית את מחזה הפשע.

התאור שלפנינו מבוסס על קטע מאומן אותו כתבה בשעתו בימי הכיבוש פולניה, פעילה במפלגה הסוציאליסטית, שנפטרה לא מזמן, הגב׳ מריה ביורקובה (1883—1962), הכולל את התקופה שבין ה־20 ל־31 באוגוסט 1942, פרק שכונה על ידה: „גירוש היהודים מווליצ׳קה״.

בעלת היומן, שהיתה טרודה מאוד במעשיה במפעל הסיוע ליהודים, שאבה גם תכופות הרבה מהנתונים שבידיה הישר מדיירה, סגן יו״ר הקהלה בווליצ׳קה, הד״ר זיגמונט לנדוי וכן מידידו ד״ר בלייבוים. אם כי הקטע השמור ביומן זה הוא עד עתה הדיווח המקיף ביותר באשר לנסיבות ולתהליך השמדתו של בית־החולים, הרי בכל זאת — לאור בדיקת החומר — לא כל הפרטים המצויים בו בהירים וודאים בתכלית.

מסמך נוסף שהוא בעל איכות פחותה מהנ״ל, עקב צמצום הפרטים שבו, ניתן לראות בתעודה אחרת שנשתמרה אף היא, בשם: „תאור פשעי הגרמנים לגבי יהודי ווליצ׳קה בתקופה שבין 6 בספטמבר 1939 עד סוף 1942״, שנכתבה ב־5 לאוגוסט 1946 בידי יהודי מווליצ׳קה בשם מיכאל צלנר (1889—1959), שהצליח להסתתר בשעת הכחדת היהודים על ידי ההיטלראים.

להשלמת המקורות שבכתב הנזכרים לעיל, אספתי, בנוסף לזכרונותי

האישיים, ידיעות מיוסף סאמוגיה שחי בוויליצ׳קה, והיה עד ראיה לחיסול בית־החולים, האיש עסוק עתה בקואופרטיב Promien (קרן אור) ובימי הכיבוש התגורר בשכנות קרובה מאוד לבית־החולים; וכן מצציליה סובל (בת 55) אחות בית־החולים שניצלה ממוות, והיא חיה כעת בוויליצ׳קה. נוסף לכך נעזרתי בתאורי ידיעות שליקטתי מרופאי וויליצ׳קה: ד״ר מריה וויאנזובניצקה, ד״ר מריאנה טברדושה, ומעסקן צבורי ידוע יאן גז׳יבאץ׳, כיום אח בסנאטוריום אלרגולוגי „קינגה" בוויליצ׳קה.

יש להצטער על שאין בידינו תעודה מוסמכת ואמינה בנידון, אותה נוכל למסור, כגון של אחד מרופאי הצוות של בית־החולים בעת ההשמדה. לרוע המזל אין אף רופא אחד, כפי שניתן לשער — מבין רופאי בית־החולים האמור — שניצל מן המוות, כך שהתקוה להשיג ידיעה מהימנה מלאה על הנסיבות הישירות שנתלוו להכחדה — היא כעת קלושה ביותר.

בשל השמועות שרווחו על תכנית לסגירת יהודי קראקוב בגיטו, וכתוצאה של השתדלות נמרצת אצל פרנק, המושל הכלל של הגנרל גוברנמנט וזאת בעזרת שי הולם, קיבלו כ־5000 יהודים רשות להעתיק את מקום מגוריהם מקראקוב ולעבור לוויליצ׳קה. למכסה קבועה זו באו עוד 400 נפש, והזרימה לוויליצ׳קה הלכה וגברה עוד יותר עד שהגיעה בסוף 1941 ל־8000 נפש. ראוי לציין שלוויליצ׳קה הגיעה על פי הרוב האינטליגנציה היהודית, ובייחוד רופאים ועורכי דין נודעים. נדידת המונים זו דווקא לוויליצ׳קה היתה מבוססת כנראה, על הסיכוי הגדול יותר של הישארות בחיים, אותו ראו האנשים האלה בהסתמכם על גורמים טבעיים אחדים של המקום, כגון: מכרות המלח; השכנות הקרובה של הרים ויערות שבסביבה, שבהם אפשר להסתתר ועל האפשרות ליציאה לגרמניה בתור פולנים, ואולי אף להימלט משם להונגריה.

באוגוסט 1942 החלו הנאצים במטה הכללי של המחוז בהכנות אינטנ־סיביות לחיסול היהודים. כתוצאה מצווים משטרתיים החל לאחר ה־20 באוגוסט ריכוז יהודים בוויליצ׳קה מעיירות ומכפרים שבסביבה, כמו ניפולומיץ, דאבצ׳יץ, גדוב, וביז׳נוב. וכך גדלה האוכלוסיה עתה עד לכ־11000 נפש. ב־15 באוגוסט נמסרה לועד הקהילה בוויליצ׳קה פקודה בעל־פה מאת פקיד נאצי לעניני יהודים שהגיע מקראקוב, ה־ס.ס. קונדה, שלאחר מכן היה התליין של החולים, הרופאים, וצוות בית־החולים שבגיטו

קראקוב; בפקודה זו נאמר כי על ועד הקהילה לארגן בית־חולים בעיר ל־250 מטות עם ציוד חדיש וכל הנוחיות וכל זאת תוך 8 ימים.

בהתלהבות רבה ניגש הציבור היהודי לביצוע הפקודה... בפתיחת בית־חולים בעיר ראה הציבור אפשרות לייצוב ממושך של המצב המעורער, וסימן בולט לבטחון, בפרט שפתיחת בית־חולים בעיר באה לאחר השתדלות שקדנית של הועד היהודי, מאמץ שנתלווה במתן שי יקר מאוד למפקד העיר רוסיג מדרזדן. אין זה מן הנמנע כי התכנית לפתיחת בית־חולים באה מלכתחלה ביודעין ומתוך שיקול למנוע ע״י כך את ליבוי יצר ההגנה שעשויים היו לעורר הרופאים הנודעים מקראקוב.

לצורך שיכונו של בית־החולים נבחרו בנין בית־הספר („החדר״) ובנין „הכנסת אורחים״ (לעניים) שנמצאו ברחוב שפונר. לפינוי הדיירים שבבנינים נעזר הועד במשטרה היהודית שהיתה בשרות בועד, והיא שהשליכה את הדיירים לרחוב, פשוטו כמשמעו, עקב המספר העצום של האוכלוסין בעיר והצפיפות האיומה ששררה בה. חיש מהר שיפצו את הבנינים, התאימו את החדרים לתפקידם החדש, וציידו אותם במכשירים חדשים כיאות לבית־חולים מודרני.

עתה חיכו הכל בקוצר רוח לרשיון לפתיחת בית־החולים ולקבלת חולים. נפוצו שמועות שהנאצים רוצחים ילדים למטה מגיל 10 וזקנים, וכי המבוגרים מגורשים ליעדים בלתי ידועים, בלי להותיר עקבות כלשהם. לכן נמצאו רבים, אף בריאים, שקיוו כי יתקבלו לבית־החולים אם בתור חולים או כעובדים. לפי הדעה הרווחת היו הכל בטוחים כי בית־החולים ייהפך לנוה נכסף של מנוחה ובטחון. לאמונה זו סייעה הסברה המקובלת שלפי החוק הבין־לאומי, והנוהג המקובל והכתוב, היה בית־חולים תמיד, אף בעת מלחמה, נחשב כמוסד של חסד, רחמים והומאניזם, מחסה ומקלט מוגן על ידי כל עמי התרבות.

בין כה וכה, בהשפעת ידיעות שנשמעו מתחנות־רדיו נסתרות, החלו היהודים רבים במיוחד מן העשירים והמתקדמים, להימלט בהמוניהם ליערות הגדולים המשתרעים דרומה לוויליצ׳קה. רבים מהנמלטים שילמו על כך בחייהם. העניים, על פי הרוב, ציפו תוך מצב רוח ירוד לאשר יעשה להם הגורל, עמדה שהתאימה ככלות הכל, גם להמלצת הרבנות המקומית. מבין העניים באו גם מרבית החולים בבית־החולים שהוקם.

לאחר שהחלטת הועדה הגרמנית שבראשה עמד הפקיד המיוחד לעניני היהודים, היינריך, קבעה כי בית־החולים ממלא אחר הדרישות הסניטריות הבסיסיות — נפתח בית־החולים ב־24 לאוגוסט בשעות אחר־הצהרים. אחת החולות הראשונות מבין החולים שצבאו על פתח בית־החולים, היתה אמו של ד״ר לנדוי הנזכר לעיל, בת 94, ונכדתה המשותקת מריה לוסטיג. כל מי שנתקבל לבית־החולים שילם סכום מסוים כדמי כניסה, ורשות נתנה להם להחזיק בידם סכום כסף ורכוש סביר בתכשיטים. 113 חולים נתקבלו לבית־החולים.

ב־25 לאוגוסט הגיעו שני אוטובוסים מלאים אנשי גסטפו לבנין הז׳נדרמריה הגרמנית בשכונת החוילות שבעיר, בלקרקה. הם שוחחו בפולנית בשטף, ובכדי לטשטש עקבות ולהביך עדויות אפשריות, היו מחופשים במדי הוורמאכט ובתלבושת כחולה של המשטרה הפולנית. היתה זאת משלחת מורכבת מ־ס.ס. מאומנים במיוחד. הז׳נדרמריה הגרמנית מילאה הפעם תפקיד משני, בשעה שבראש הפעולה כולה עמד מפקד המשמר הויליצ׳קאי ואגנר.

למחרתו ב־26 לאוגוסט נפוצה במהירות הבזק הידיעה שלהבא לא יהיה בויליצ׳קה לא גיטו, לא בית־חולים, אף לא סדנאות עבודה, וכי כל היהודים יוצאו מן העיר. באותו יום בשעה 10 בבוקר נתקבלו עדיין חולים נוספים, ובדיוק בצהרים, לאחר שלושת ימי שרות, נסגר בית־החולים. הז׳נדרמריה הגרמנית הודיעה טלפונית לועד הקהילה כי היהודים הוצאו מחוץ לחוק, והם נתונים מעתה לפקודת הגסטפו בלבד.

בצהרים הגיעו שתי משאיות פתוחות אל פתח בית־החולים עם צוות של 10—20 חברי „בוידיניסט״ (שרות הבניה) שתויים. לאחר שחסמו את הרחוב בשרשרת אנשי ס.ס. נצטוו החולים להיכנס למשאיות, דבר שחלק מהם עשה לאחר מאמץ רב. כדי להרדים את עירנותם הפיצו שמועה שעומדים להעבירם לבית־החולים שבגיטו קראקוב. היו כאלה ששמחו לידיעה. משאית אחת עמוסה חולים נסעה לדרכה, אלא שבמקום מערבה לקראקוב, פנתה בכוון הפוך — לניפולומיץ. המשאית השניה, אף היא עם חולים, נתעכבה לפי שעה ליד בית־החולים והחולים היו חשופים לקרני השמש הלוהטות במשך כשעתיים ביום שרב מחניק ולח, מחכים לשובה של המשאית הריקה. אז נצטוו החולים לעבור במהירות מהמשאית

השניה לראשונה. וכאשר החולים שנחלשו מאוד לא הצליחו למלא את הפקודה השליכו אותם ה־ס.ס. בברוטליות לתוך המשאית הריקה, שהתמלאה בגופות מרוסקות ובאנשים חנוקים והיא יצאה במהירות לעבר ניפולומיץ.

מלאי זעם נגד יחס אכזרי כזה לחולים התאספו הרופאים והאחיות באותו יום, בשעות אחר־הצהרים, באולם ועד הקהילה שברחוב סרף 11, והביעו שם את מחאתם הנמרצת. פתאום הוקף בנין הקהילה על ידי אנשי הגסטפו. לאחר שהבחינו הגרמנים שלא כל הרופאים והאחיות שברשימה היו נוכחים באספה, שלחו מיד רצים יהודים להבהיל את הנעדרים לאולם; אחדים לא הופיעו. עד מהרה התקרבה לבנין מכונית משטרה סגורה, וכל המשתתפים באספת המחאה הוסעו אף הם ליער ניפולומיץ...

בערב נזדעזעה העיר לידיעה הסודית המחרידה כי כל החולים, הרופאים והאחיות נרצחו ביערות ניפולומיץ ביריה בעורף ונקברו בקברי המונים שהוכנו תחלה בידי „הבוידינסט״.

למחרתו ב־27 לאוגוסט, יום הגירוש הכללי של יהודי ויליצ׳קה, שוב נרצחו באותו יער ניפולומיץ במקום הנקרא „גבעת העזים״, מאות אנשים שהובאו מויליצ׳קה, אנשים שמוצאם מקראקוב, ויליצ׳קה, דאבצ׳יץ, גדוב, מוגילה וניפולומיץ. מספרם של אלה שנורו ביער זה הגיע ל־700.

עד עתה נקבעה זהותם של 86 קרבנות בלבד מתוך 700 הנרצחים, אף הכנת רשימה ארעית של הרופאים והאחיות שנרצחו נתקלת בקשיים גדולים עקב היעדר תעודות כלשהן מן היום הבלתי נשכח, בו הושמד בית־החולים בויליצ׳קה. החקירות שנעשו מאפשרות רק קביעה בלתי מניחה את הדעת, דהיינו שכמה מן הרופאים הידועים בשמם, שישבו דרך קבע בויליצ׳קה, נמנו על צוות בית־החולים, וכי הם נעלמו באותו יום בלי להשאיר עקבות, מכאן ניתן להסיק כי אף הם נרצחו ביער ניפולומיץ. לפיכך, לקרבנות החיסול ההיטלראי שייכים קרוב לוודאי הרופאים הבאים שנמצאו אז בויליצ׳קה:

ד״ר אוטמר ריינר, נולד ב־1895, הוסמך ב־1921, יהודי, רופא פנימי מקראקוב, רופא ילדים בויליצ׳קה.

ד״ר עמליה יורקביץ׳ (מבית רובינשטיין), נולדה ב־1892, הוסמכה ב־1916, מקראקוב.

ד״ר מוריץ שטיינברג, נולד ב־1897, הוסמך ב־1926, רופא כללי

ד"ר ליאון שטיינברג, נולד ב־1902, הוסמך ב־1927, דרמטולוג מקראקוב.
ד"ר ליאון הירש, נולד ב־1899, הוסמך ב־1925, דרמטולוג מקראקוב.
ד"ר מנדל פישר, נולד ב־1894, הוסמך ב־1925, רופא כללי מנובי־ז'מיגרוד, מחוז יאסלו.
ד"ר משה מוריץ זיסר, נולד ב־1892, הוסמך ב־1925, רופא פנימי מקראקוב.
ד"ר דוד גוטליב, נולד ב־1893, הוסמך ב־1904, רופא פנימי מקראקוב.
ד"ר חיים הילפשטיין, נולד ב־1893, הוסמך ב־1921, רופא פנימי מקראקוב.
ד"ר איזידור גוטליב, נולד ב־1905, הוסמך ב־1931, רופא כללי מקראקוב.
ד"ר אידא שטרויכן, גניקולוג.
ד"ר פייגל וינברגר, רופאת נשים מוויליצ'קה.

אין זאת רשימה מלאה, אין בה כלל מאנשי הצוות הסניטרי. אין ספק שהמשך החקירה בפרשה זו, שהיא מן האפלות ביותר שבכיבוש הנאצי בוויליצ'קה, יפיץ אור על הנסיבות המחרידות של השמדת בית־החולים שאורגן אך ורק לשם כך שימשוך בנקל לתוכו חולים, רופאים ואחיות כדי להשמידם באכזריות שטנית.

(עדות זו נשלחה אלינו ע"י בן־עירנו סנק קיכלר, המתגורר כיום בקראקוב. תרגם מפולנית מ. י.)

יוסף הרצוג

אל „יד ושם" ירושלים

הנדון: מותו של הרב פרנקל מוויליצ'קה שליד קראקוב, פולין

בין הערים רוזבדוב וסטאלובה־וולה אשר בפולין נמצאת חורשה קטנה, ומסביבה רק חול ודממה. חורשות עצים כאלה יש בפולין די והותר, ולא היה צורך לזכור דוקא את המקום הזה, לולא היה קשור בטרגדיה של כמה מאות יהודים קרבנות הנאצים. וכאן עלי לציין שאין בדעתי לספר על כל הטרגדיות שעברו על היהודים באותו מחנה השמדה (פארניכטונגס־

לאגר), שכן איני יודע אם מישהו הקדימני כבר בסיפורו המעציב על גורל המחנה שהיה קיים אך שבועות מספר. ברצוני לספר על מותו של הרב מויליצ׳קה. ושוב עלי להדגיש שאינני מתכוון למחנה שהתקיים אחר כך בסטאלובה־וולה, אלא לאותו מחנה קטן שהביאו אליו בחודש אוגוסט 1942 כ־1500 יהודים, בעת החיסול הסופי של יהודי ויליצ׳קה וסביבתה. מתוך 1500 יהודים אלה נשארו כיום בחיים בודדים בלבד.

אישית לא היכרתי את הרב פרנקל, וכותב אני על מותו, משום שהייתי עד ראיה לכך. הרב פרנקל ז״ל עונה קשות במשך זמן ממושך ולבסוף מצא את מותו מאחר שחוקי דתו היו קדושים לו יותר מחייו. איני יודע אם מישהו ממשפחתו נשאר בחיים שיזכיר את שמו או ימסרנו ל„יד ושם״. ואולי יש כאלה הרוצים לדעת את יום מותו של הרב הצדיק ולהזכיר את שמו בעת אמירת „קדיש״. משום כך אני כותב את הדברים האלה. ראיתי הרבה קרבנות שנפלו מידם האכזרית של הגרמנים, אבל תמונת הרגע האחרון בחיי הרב עומדת תמיד לפני עיני וקולו מהדהד באזני.

הזכרתי כבר שהמחנה שלנו היה בחורשה שבין רוזבדוב וסטאלובה־וולה. היו בו שני צריפים, כמה עצים, ומסביב חול, ואף לא נפש חיה. במרחק כמה מטרים מאתנו נמצאו קברים ועליהם צלבי־עץ קטנים. בראש השנה תש״ג (1942) חזרנו, כתמיד, מהעבודה למחנה בערב, עייפים ורצוצים מהעבודה הקשה והמכות הרבות שהוכינו, טרם הספקנו להיכנס לצריף, וכבר נשמע צו הגרמנים לצאת ל„אפל״ (מפקד). עמדנו כולנו בלב רועד, כי ידענו שכל מיפקד שכזה פירושו מספר חדש של קרבנות. פתאום בא לחצר מפקד המחנה ועוזריו, ובפנים צוחקות קרא בקול רם: „הער ראבינר פרענקל אויסטרעטן!״. מאחת השורות יצא יהודי שלא היכרתיו עד אותו הרגע, והפושע החל צועק: „הרב פרנקל אינו רוצה לעבוד, הוא מחבל במפעלנו. גם את המרק שלנו אינו רוצה לאכול. הוא אינו מוצא חן בעיניו (מסתבר שהרב פרנקל לא אכל דבר במחנה חוץ מלחם). בגלל החבלה בעבודה יקבל הרב 50 מכות באחוריו״. מיד הביאו שולחן נמוך, השכיבו את הרב עליו, ושני אוקראינים משני הצדדים החזיקו חגורות עור שבקציהן אבזם ברזל, ובאלה הצליפו את הרב. לאחר מכות אחדות איבד הרב את הכרתו. הדם זלף מגופו כמו ממזרקה. הביאו מים ושפכו עליו. ראיתי כיצד סחבו אותו חסר־הכרה אל תוך הצריף.

למחרתו ביקש הרב שישאירו אותו במחנה כי אינו יכול לזוז, אבל הגרמנים לא הסכימו, ושני יהודים נאלצו לסחוב אותו לעבודה. בדרך המשיכו להכותו בקתות הרובים וברגלים. הרב התחנן שיירו בו, והתשובה היתה: „לא, אתה מוכרח לעבוד!". כך נמשך הדבר במשך עשרת הימים הנוראים.

ביום כיפור חזרנו כרגיל מהעבודה. לא נתנו לנו הגרמנים להיכנס לצריפים, וכמו בראש השנה קרא המפקד שוב: „הרב פרנקל לצאת מן השורה". ידענו כי עתה בא המשך לטרגדיה שהחלה בראש השנה. הפושע הורה להביא צלחת מרק וציוה על הרב לאכול ממנו. הרב סירב, והגרמני השתולל מכעס וצעק כי הרב אינו רוצה לעבוד, לכן ימות. אט־אט הוציא אקדחו והקריב את קנהו לראשו של הרב. הדממה שהשתררה נקטעה ע"י קולו של הרב שקרא „שמע ישראל...!" ולאחריו נשמע קול היריה. הרב נפל ללא רוח חיים, רחוק מעירו, בחורשה נידחת, על שעבר שלוש עבירות: א) נולד יהוּדי; ב) היה רב בישראל; ג) לא רצה להתגעל במאכלי הטמאים. מגופו של הרב לא נשאר שריד, אבל גבורתו של הקדוש שהיה מסוגל ברגעיו האחרונים לסרב לגרמנים, ולא נבהל מפניהם, יישאר תמיד בזכרוני...

איני יודע אם קיים ארגון עולי ויליצ'קה בארץ, ואם אפשר למצוא את קרוביו, לכן שולח אני אליכם את הסיפור הזה, בבקשה לטפל בהנצחת שמו של האיש הקדוש.

והנה עדות שניה מפי מאקס מילנר, ויליצ'קאי, שהיה אף הוא באותו מעמד ביום הכיפורים, היום האחרון לחיי הרב פרנקל ז"ל, כפי שמסר זאת לי, ד"ר משה יארבלום, בביתי, ב־1978:

„אני זוכר שבערב יו"כ אסף אותנו הרב פרנקל ואלה היו דבריו: ראו היום עיו"כ, ואנכי מבקש מכם כי הערב נתחיל לצום ונתפלל יחד ואולי בזכות זו ישמרנו ויצילנו ה' מן הצרות. הוא היה היחידי שמחזור היה בידו. בא הערב והרב אמר „כל נדרי" והתפלל אתנו יחד.

למחרת, ביוה"כ, יצאנו כרגיל לעבודה לסטאלובה־וולה (בביח"ר לנשק). העבודה הפעם היתה בפירוק פחם מן הקרונות, ולכל קרון נקבעו שני

אנשים. קרה כך שהרב ואנוכי היינו זוג לעבודה. בקשתי ממנו שיפסיק לעבוד וינוח ואני אשלים גם את חלקו. אבל הוא התנגד לכך בנימוק שאני צעיר עדיין, ולא יוכל להטיל עלי את כל העומס.

לפנות ערב גמרנו וחזרנו לרוזבדוב, וכרגיל היה „אפל" (מפקד) גם הפעם. עוד מעט והלאגר־פירר (מפקד המחנה) שוואמברגר יצא מתוך המעגל כשאקדחו מאחוריו והכריז: Rabiner Frenkel — Austreten כך, צעק פעמיים, והרב לא זז ממקומו. אז פנה אל הרב ראש המשטרה היהודי ד"ר ליעבעסקינד והבטיח לו שלא יקרה לו דבר. הרב, שעמד במקרה על ידי, יצא משורתו ושוואמברגר הכריז: הרב פרענקל מואשם בסבוטג'! ביקש הרב שיחוס על חייו. אך ברגע זה ירה המפקד בראשו פעמיים. הרב הספיק עוד לקרוא „שמע ישראל...!" וכרע תחתיו. אז נתן המפקד פקודה להתפזר, ואת הגוויה ציוה לסלק מן השטח בביטויו הגס: „הלאה עם החלאה הזאת". אז לקחנוהו וקברנוהו על יד עץ בחורשה ליד רוזבדוב.

במלחמה ולאחריה

סידה סרברו

ממעללי הזוועות של הנאצים

הקרבנות הראשונים בויליצ׳קה

במעורפל נזכרת אני בימים הראשונים להשתלטות הנאצים על עיירתנו ויליצ׳קה ב־1939. המעשה הראשון האיום והמחריד היה רצח 32 מקדושי עירנו. הדבר קרה ב־12 בספטמבר 1939, יומיים לפני ראש השנה ת״ש. בו ביום הוציאו הנאצים מבתיהם 32 גברים למרכז הכיכר שבמעלה העיר. תחילה התעללו בהם: גזזו את זקניהם, צוו עליהם להתעטף בטליתותיהם, לכרוע על ברכיהם, להתפלל, לשיר ולרקוד, ובשעת מעשה הצליפו בהם עד זוב דם, לקול זעקתם של המעונים ולתענוגם של הפולנים הצופים במחזה.

אותו זמן עמדתי מוסתרת בדירתנו מאחורי החלון, מבוישת, רועדת מפחד וחסרת אונים להושיע. עד היום, שנים לאחר המחזה המזועזע, מהדהדות באזני שוועות הנאנקים האומללים האלה. סוף־סוף נגמרה „ההצגה״. ראיתי כיצד העמיסו הנאצים את המוכים, הפצועים והמושפלים על אוטו משא, והסיעום לפרבר העיר טשיצה. לא עבר זמן רב והדי יריות בקעו באויר... באו הפולנים והודיעו כי צריך לאסוף את הגוויות ולקברן. יצאו הנשים האבלות והעמיסו את יקיריהן על עגלה רתומה לסוס וקברו אותם בקבר אחים בבית העלמין בקלאסנא. כך התחילה החיה הנאצית את שלטונה בעיירתנו.

חיי יהודי ויליצ׳קה בשנים 1939—1942

מספטמבר 1939 עד אוגוסט 1942 — כלומר שלוש שנים מלאות — היתה ויליצ׳קה תחת השלטון הנאצי. בראשונה עדיין אפשר היה לחיות איכשהו, בתי־המסחר נשארו פתוחים כמקודם, ילדי יהודים הלכו לבית־הספר וכו׳. הכיבוש הנאצי התבטא אז בעיקר בדרישות שהופנו אל

הקהילה היהודית להעמיד לרשותם מכסות של פועלים, ויש שהגרמנים עצמם תפסו פועלים ברחוב ושלחו את הגברים לעבודות קשות ואת הנשים לנקוי הרחובות. רב היה סבלם של העובדים הללו: יום־יום חזרו מעבודות הפרך כשהם מוכים ומושפלים, שבורים בגופם וברוחם.

כאמור, היו החיים קשים, אבל איכשהו בדרך כלשהי ותוך הסתגלות, ניתן היה עוד לסבלם, אך לאט לאט באו גזרות ואיסורים בזה אחר זה ועשו את חיי היהודים ללא נשוא, כגון: פקודה למסור לשלטון את כל דברי הערך, צו לסגור את כל בתי המסחר היהודיים, ושוב גזרה האוסרת על ילדי היהודים ללמוד בבתי־ספר, וגזרה קשה אחרת שעל כל יהודי לענוד את טלאי הקלון וכו׳; וכל המסרב יומת.

החיים נעשו קשים מיום ליום, ורע מכל שנסתתמו מקורות הפרנסה. החלו יהודים מסכנים חייהם בחיפוש דרכים לקיומם. הורי החליטו לעסוק באפיית לחם ובמכירתו, והיה ברור שהדבר היה אסור בתכלית. את הקמח קנו אצל הפולנים עבור מטלטלין ודברי ערך שונים שבסכנת נפשות הצליחו להסתיר. החלק המסוכן בתהליך האפיה היה להעביר את העיסה למאפיה ולהחזיר את הלחם הביתה. את הפעולות הללו עשו הילדים. זוכרת אני שפעם אחת תפסו אותי ה־ס.ס. עם עיסה והעבירוני למשטרה. השתדלתי ללכת בדרך כזו כדי שהיהודים יראו אותי ויודיעו להורי. שמעו הורי והודיעו לועד הקהילה היהודית, וזו שילמה סכום כסף גדול ואני שוחררתי באותו ערב. הורי המשיכו לאפות ואני המשכתי למכור, כי הפה רצה לאכול, ואין לך כוח חזק יותר מן הרעב. גם משפחת גרסטנר, שגרה באחת הדירות שבביתנו, עסקה באפיית לחם, כך שמבחינת „פשעי" היהודים נגד חוקי הנאצים היה ביתנו כולו „טרף". נוסף לשתי המאפיות נמצאו בביתנו 2 בתי־ספר בהסתר. את אחד מהם ניהלה פ. קיכלר שהתמסרה לו בלב ונפש. היא חילקה את הילדים לפי הגיל ולימדה אותם קבוצה אחר קבוצה. הילדים היו מאומנים לבוא ולצאת בסתר וביחידות. אף אני ניהלתי כעין בית מלאכה לתפירה. בעבודתי זו עברו עלי לא פעם ימי חרדה: יום אחד הופיעה אצלי פולניה בחברת שוטר גרמני עם בד לשמלה. תוך פחד ובהלה הסכמתי לקבל עבודה זו. היא שילמה מחיר יפה, ואני הזדרזתי לסיימה בהקדם האפשרי. כל ביקור וביקור שלה היה אות אזעקה לכל דיירי הבית להסתתר, להחביא את כל הסחורות

„האסורות" כי בתפיסתן צפוי מוות לכל הנמצא במקום. בביתנו היתה גם טחנת־יד לקמח. נוסף לכל אלה נמצא בחצרנו שומר פולני מסוכן שמוכן היה להלשין בכל רגע. נאלצנו, אפוא, לפרנסו בכבוד כדי לסתום את פיו.

כיצד ניצלתי מהשואה בוויליצ׳קה

את החיסול הכללי של יהודי וויליצ׳קה תכננו הנאצים בדיקנות רבה. לשם כך אף ארגנו בתי מלאכה שונים בעיר, כדי להסיח את דעת הציבור. בין ה„מאושרים" שנתקבלו לעבודה היתה גם אחותי אסתר עם בעלה. בינתיים קיבצו הגרמנים במשך חדשים את כל היהודים מהעיירות הסמוכות כמו Gdow, Dobczyce, Myslenica ודחסו אותם בוויליצ׳קה־קלאסנא. וכך הצליחו לרכז בעירנו כ־12000 יהודים במטרה להשמידם.

להורי היה ידיד טוב, מהנדס פולני במכרות מלח בוויליצ׳קה, הוא ומשפחתו היו מחסידי אומות העולם. מטרת חייהם באותה עת היתה להציל יהודים רבים ככל האפשר, והם אף אמצו את בת אחותי אסתר, אלא שלצערנו לא נצלה אחותי זו ובתה הקטנה מהשואה. יום אחד הודיעו הנאצים לפועלי בתי המלאכה שהם מצרפים אותם לבית מלאכה גדול יותר שבבוכניה, והם רשאים לקחת אתם את משפחותיהם. אחותי האמינה לדבריהם, אספה גם את בתה הקטנה והלכו יחד, אבל לא לבוכניה אלא להשמדה.

ביום הגרוש הטוטלי (28 לאוגוסט 1942) הסתיר המהנדס החסיד אותי, את הורי, ועוד יהודים, במחסן מלח ישן, עד יעבור זעם. כעבור 3 ימים פקעה סבלנותם של אלה שהיו אתנו ויצאו מן המחבוא. כעבור זמן מועט נשמעו יְריות ופחדנו גבר מרגע לרגע. אחרי כמה ימים הודיע לנו המהנדס שהעיר שקטה, וכי ה־ס.ס. עזבו את המקום. התקרב הרגע הקשה ביותר — רגע של פרדה. החלטנו לצאת את המחבוא כדי להגיע לגיטו קראקוב. הורי הפצירו בי שאלך לבדי, והם ילכו לבדם. בזמן ההוא נהגו הפולנים ללכת רגלי לקראקוב, ואני שחיצוניותי היתה ארית (שער בלונדי, עור פני בהיר, פולנית רהוטה), יכולתי בנקל להתמזג בתוכם. לא כן הורי. הם הלכו דרך כפרים, בשבילים לא מוכרים. מובן שלא ענדתי את הסרט הכחול־לבן, יצאתי יחד עם זוג נוסף, בדרך בה הלכו אנשים

רבים ואיש לא שם אלי לב. ובכל זאת פעם ליבנו בחזקה, כי גם גרמנים לא מעטים נראו בכביש. לכן צעדנו כמעט בריצה. לבסוף הגענו לשערי גיטו־קראקוב. קשה היה להיכנס, ורק במאמצים עלה הדבר בידינו. החיים בגיטו היו קשים עד מאוד: עבודות כפיה קשות, מחסור באוכל, תנאי מגורים קשים, ועל כולם ה„אקציות" — חיסול חלקי של יהודי גיטו קראקוב — דבר שחזר מדי פעם בפעם. בכל „אקציה" שכזו הושמדו אלפים רבים, והגיטו הצטמק יותר ויותר. באחת מה„אקציות" הללו נלקח אבי ז"ל לבלי שוב. עם אמי ז"ל עבדתי יחד במקומות שונים בעבודות כפיה קשות. לאחר טלטולים רבים במחנות שונים הגענו יחד לאושויץ, וכאן הפריד בינינו מנגלה, י"ש, לנצח.

אחרי המלחמה

המלחמה האיומה והאכזרית ביותר בכל הדורות נסתיימה. השרידים הבודדים הרגישו מעין דחף־בראשית לשוב תחילה לעיר מולדתם ולראות מי ומה נשאר מן החורבן הנורא, אם כי לא היו להם מלכתחילה אשליות בנידון. וכך הגענו גם אנחנו לעירנו ווליצ׳קה. שאלת ה„מי נשאר?" התבהרה לנו עד מהרה בהיכנסנו העירה: איש לא נשאר! אף יהודי לא נותר בחיים!

במרכז העיר פגשנו פולנים לבושים היטב, מחכים ללקוחותיהם בפתחי החנויות. גם הרכוש, גם החנויות ואשר בתוכן היו לשלל לפולנים, לאחר שסייעו תחילה לנאצים בהשמדת היהודים. על כאלה רעם הנביא בשעתו: „הרצחת וגם ירשת?". הם קיבלו את האודים המוצלים במבטים עוינים, כשחשש בלבם שמא יחזור מישהו מהבעלים החוקיים של הרכוש הנגזל, ושאלו: „איך נשארתם בחיים?"... לא אחד מהאודים ניגש לבית בו נולד, ממתין ומתבונן... וברגע שנתקל במבט קר וזועם, עזב במהירות את המקום לנצח.

אשר לי, לא אשכח את התמונה הזו: נכנסתי לביתנו בתקוה הקלושה ביותר שמא בכל זאת יארע נס, הדלת תיפתח ומישהו מהמשפחה שנשאר בחיים יצא לקראתנו. לשוא! באחת הדירות פגשתי את החצרן הפולני, מקף, שאסף לעצמו מבחר רהיטים, מהפריטים היפים ביותר שהשתייכו בעבר ליהודי החצר. מצאתי שם את עריסת התינוק של אחייניתי שנרצחה

יחד עם הוריה, גם ארון זכוכית ובתוכו כל כלי הכסף של הורי. העזתי לבקש ממנו לתת לי כוסית אחת למזכרת. אך הוא דחה את בקשתי בכעס, וטען ששילם לגרמנים בעד הכל... היה זה שקר גדול. דמעות חנקו את גרוני וברחתי משם.

מרים שמואל-פרלברגר

במשחק מחבואים עם המוות

(קטעים מיומן) *

הכל היה כבר מוכן: כלי הכתיבה החדשים, הילקוט, סינר בית־הספר החדש והמעומלן... אבל ב־1 בספטמבר כל הדברים האלה נשכחו לפתע. המלחמה! מלה מוזרה, מטילה אימה ומעין כישוף שטני. הלכתי ברחוב עם אבי כשפתאום נשמעו פיצוצים עמומים — כאילו פתח מישהו, בזה אחר זה, בקבוקי סודה. היו אלה קרבות אויר. מטוסים אחדים חגו מעלינו וזה הכל. מסביב נראו ענני עשן קלים, לבנים. פתאום עשה אחד מהם היפוך באויר וכמו ציפור שניצודה, התחיל להסתחרר וליפול. הוא נפל ואחרי זנבו נמשך שובל של ענן שחור. שני האחרים התרחקו בלי להשמיע קול — היו אלה מטוסי הגרמנים. זה היה יומה הראשון של המלחמה וכבר חגו מטוסים גרמניים בשמי עירנו! אינני יודעת ואינני זוכרת איך התרחשו הדברים לאחר מכן. היו שיחות, התיעצויות, שמעתי „לברוח, לברוח!" ופתאום — כמו כל האחרים, מצאנו את עצמנו גם אנחנו בדרכים.

תחנתנו הראשונה היתה בקתה של איכר, בכפר הסמוך לעיר. המוני פליטים כמונו, מילאו את המקום. כמה זמן היינו שם — אולי שבוע ואולי רק יום — אינני יודעת. הוחלט שאמי ואני חייבות לשוב העירה, ואילו אבא ימשיך ללכת ואתו קבוצת גברים. הדרכים היו מלאות עגלות עמוסות חבילות גדולות, סוסים, והמוני בני אדם הנוהרים אלה בכיוון זה ואלה בכיוון הפוך ובלבד ללכת, לברוח. פתאום הופיע מעל לראשינו מטוס. הוא הנמיך טוס והתחיל ככה סתם להפגיז את ההמון הצפוף. אמא גררה

---

* זכרונות אלו נרשמו ע"י הכותבת מיד עם תום המלחמה, בהיותה בת 12.

אותי לתוך השוחה בצד הדרך ובה השתטחנו. חייל לבוש מדים מקומטים, שהיה על ידינו התחיל לירות אל המטוס (ברובה!) לאחר שהמטוס לא מצא עוד ענין במעשיו, התרומם והסתלק.

לפנות ערב באנו חזרה הביתה. התברר לנו כי השמשות נופצו עקב שתי פצצות שנפלו סמוך למסילת הרכבת והשאירו שני מכתשים ענקיים (בכך אמורות היו להסתיים הפעולות הקרביות בעירנו). בית המגורים היה ריק מאדם, כי הרי כמעט כולם נמלטו, ולכן הביאה אותי אמי לדודה ש., אחותו של אבא, כדי שנגור זמן מה אצלה. הרחובות היו שוממים ודממה שררה בעיר. מספר ימים שהינו אצל הדודה ואזנינו התרגלו כבר לאותו השקט, כאשר לפתע נשמע טירטור של כלי רכב: המשמרות הגרמניים הראשונים הופיעו רכובים על אופנועיהם. מבעד לוילון ראינו את הפלוגות חולפות על פנינו בסדר מופתי, בסדר גרמני. הפנים — פני אבן קרות בצל הקסדות. צלצול נשמע בדלת — היתה זאת השכנה: „נא להתלבש יפה, הרי הגרמנים הגיעו!" אמא טרקה בפניה את הדלת. ואמנם הם באו. תחילה האופנועים, אחריהם המכוניות, טורים ארוכים של מכוניות. תפסו את כל מבני בתי־הספר והתאכסנו בהם. והעיר נראתה שקטה כמקודם...

אז התחילו להגיע שמועות מוזרות! הם נכנסו לתוך הבתים, היתה בידיהם רשימה, עצרו גברים, כשלושים מהם הוציאו אל מחוץ לעיר וירו בהם... הקרבנות היו יהודים כולם... אולי רצו לאותת שאין זה צחוק — כאלה היו קטעי השיחות שבודאי לא יועדו לאזני, בת השבע, אך הם נחרתו עמוק בזכרוני...

חזרנו לדירה שלנו. יום אחד הוציאו השלטונות צו שלפיו יש למסור את מקלטי הרדיו, את כלי הנשק ועוד חפצים שונים לידיהם (העונש על אי־מסירת החפצים הללו עלול היה להיות חמור ככל הנראה). אמי החליטה לא למסור את המקלט שלנו והסתירה אותו מאחורי הארון (איזו תמימות!) לאחר שעבר זמן רב מהמועד שנקבע למסירת החפצים, נשמע לפתע צלצול ושלושה חיילים גרמניים נצבו בדלת: „את לא מסרת את המקלט שלך, גברתי" — אמרו בגרמנית. בלי אף מלה הוציאה אמי את המקלט מאחורי הארון (בנוכחותם!) ומסרה אותו לידיהם. לא צעקו, אמרו אפילו „תודה" והסתלקו. אחר כך השתררה בבית איזו אוירה מסתורית. אסרו עלי להיכנס

לחדר השינה ואף שלחו אותי לזמן־מה מהבית, אל הדודה ש. לבסוף — נתגלה הסוד: אבא חזר. אבל אסור היה שהדבר יוודע. הוחלט כי כל עוד אין לדעת מה יילד יום, מוטב שיעזוב אבא את העיר כי כאן הכירו אותו כולם. אמא שכרה עגלה, הסתרנו את אבא תחת ערימת קש וכך הועבר לקראקוב. כעבור כמה ימים, נאמר לי שגם עלי לנסוע לקראקוב, לסבתי, ואמא תישאר בויליצ׳קה כדי לשמור על הדירה. על יהודים נאסר כבר אז לנסוע ברכבות; הגענו, אפוא, לקראקוב בעגלה כפרית. התגוררתי אצל סבתי.

בתי־הספר נפתחו מחדש וסוף־סוף הגיע גם תורי להיות תלמידה. בית־הספר מצא חן בעיני ולמדתי בחשק רב, אבל הרגשתי כאילו אני זרה בו. ספרתי את הימים וחיכיתי בקוצר־רוח לשבת, כי בשבתות היתה מגיעה אלינו אמי — בעגלה, כמובן, כי הרי זה היה אמצעי התחבורה היחיד שהותר ליהודים להשתמש בו. מדי פעם נפגשתי עם אבא, אף כי לעתים רחוקות. אבא גר אצל אחותו, הדודה ב., שבעלה יצא לדרך, כמו כולם, אך טרם חזר. כעבור כמה שבועות, החזירה אותי אמי הביתה. אבא נשאר בקראקוב כי, כנראה, נשקפה לו עדיין סכנה אם ישוב. ביקרתי בבית־הספר המקומי. פולין נקראה אז „גנראל גוברנמנט" ובית־הספר היה תחת פיקוחם של השלטונות הגרמניים. בכיתתנו היו 2—3 תלמידות יהודיות. יום אחד הודיעה המורה שתלווה אישית את היהודיות לבתיהן. שאר הבנות כמעט התפקעו מקנאה: „הביטו לאיזה כבוד זוכות היהודוניות האלה!" הגענו הביתה. המורה שוחחה ארוכות עם אמי בחדר האורחים. כשנפרדה מאתנו, קראה לי אמא ואמרה שבתי־הספר עומדים להיסגר לתקופת החורף כי בימי מלחמה אלה אין די חומר הסקה, והוסיפה כי כך בדיוק היה גם בימי מלחמת העולם הראשונה, כשאמא היתה תלמידה. למחרת, ובימים שלאחר מכן, היו באות הילדות ומביאות עבורי שעורי בית ממה שלמדו באותו יום. התפלאתי: איך זה? הן לומדות כשבתי־הספר סגורים? אז גילתה לי אמא את האמת: בתי־הספר אינם סגורים, אבל על היהודים נאסר להמשיך.

ובינתיים התחיל אורח החיים להשתנות: הוטל עוצר גם על היהודים וגם על הפולנים, לראשונה הוחל בחלוקת כרטיסי מזון. בהדרגה, אחת ועוד אחת, נפתחו החנויות. אבא שב מקראקוב וגם החנות שלנו נפתחה. בסודי סודות התארגנו קבוצות לימוד. התגנבנו למקום המפגש כל אחד

בנפרד, לאחר שווידאנו כי אין גרמנים חשודים או אחרים בקרבת מקום. ב„כתות” כאלה למדו כשמונה ילדים והן צמחו כמו פטריות לאחר גשם. לא היה כנראה אף ילד אחד שנותר ללא לימודים.

באותם הימים התחלתי לבקר... בכנסיה. מתמיד עבדו בביתנו משרתות נוצריות, ואין פלא, אפוא, שמהרגע שבו למדתי לדבר — ידעתי לחזור על מלות תפילותיהן. בחג המולד התנוסס בחדרי עץ אשוח מקושט להפליא; בקיצור, תמיד נמשכתי לכנסיה. האפלולית, ריח הקטורת, תמונות הקדושים, הנרות הדולקים לפני המזבח... אז עבדה אצלנו עדיין משרתת נוצריה. שמה היה יוז׳יה. לעתים קרובות לקחה אותי יוז׳יה עמה אל הכנסיה ופעם השתתפתי אפילו בעליה לרגל באחד החגים הקדושים שלהם. היא קנתה שם בשבילי מחרוזות וגם ספר תפילה. את האוצרות הללו הטמנתי בין חפציה (מי יודע מה היה קורה לו מצאו אותם בין חפצי!). פעם אמרה לי שכל נוצרי רשאי לצרף לדת הנוצרית את מי שנפשו חפצה.בהזדמנות הראשונה, בשעת ביקורנו בכנסיה, ביקשתי מיוז׳יה ש„תנצר” אותי — הרי בעצמה אמרה שהיא רשאית ונפשי ממש יוצאת לכך... (הייתי אז בת שבע, אך נדמה היה לי שאני יודעת בדיוק במה לבחור) יוז׳יה התיזה עלי מים קדושים ומאותו הרגע ראיתי את עצמי כנוצריה „אמיתית”. כשאגדל, כך החלטתי, אתנצר בגלוי, אבל בינתיים יש לשמור זאת בסוד, כי הרי אמא לא תסכים... פעם, כשהלכתי ברחוב נתקלתי, כמו תמיד, בחבורת ילדים שהתחילו לכנות אותי „יהודונית”. עניתי להם שאינני עוד „יהודונית”, מפני שהתנצרתי... מאז לא היה לי אף רגע של מנוחה. אחת הילדות שמרה את צעדי ותבעה ממני ספרים וצעצועים „כי אם לא תתני לי אספר לאמך שאַת כבר נוצריה!”

באותה עת החרימו הגרמנים אחד מחדרי דירתנו וקצין שלהם נכנס לגור בו. התברר שהיה זה אדם שקט יחסית, שהיה מוכן אפילו לשוחח ארוכות עם אבי. הוא אמר שאת כל היהודים יגלו למאדאגסקאר... אחר־כך העבירו אותו למקום אחר ואיש לא בא לגור אצלנו במקומו.

חלפו ימים, שבועות, חודשים. היתה זאת כבר שנת 1941. נפוצו שמועות שהגרמנים מתכננים גיטו בקראקוב. הרבה יהודים התחילו להגיע אז מקראקוב ומהעיירות שבסביבה — אל עירנו. כל מי שבא — השתדל

למצוא סידור כלשהו וראית אותם בכל מקום. גם כל משפחת אמי, סבא וסבתא, שתי אחיותיה עם בני ביתם, כולם באו אלינו. שניים מתוך שלושת חדרינו — מסרנו להם. מקצת מהרהיטים הועלו לעליית הגג (כי בשעת ביקורת פתע, לא רצוי שיתרשמו כי הדיירים הם אמידים. הדירה המרווחת עד כה נעשתה פתאום קטנה מדי והאוירה בה היתה בלתי נסבלת. לא פרץ סכסוך גלוי, אבל שררה עוינות בין אחד לשני. הורי היו מתבוללים ואילו סבי הקפיד על שמירת מסורת. הגיסים של אמי החלו לחבוש כובעים לראשיהם (למרות שלא נהגו כך מקודם). שמעתי קטעי שיחות של הורי שזוהי „צביעות" וכדומה; ביקשתי, כמובן, הסבר למלה „צביעות"...

באותה עת בערך, פורסם צו האומר שכל יהודי, מגיל שתים-עשרה ומעלה, חייב לענוד סרט ועליו מגן דוד. צו זה לא חל עדיין עלי כי הייתי בת שמונה, יכולתי אפוא להמשיך להתהלך חופשית בכל חלקי העיר. דאגה אחת העיקה עלי — שמא יגלו בבית שאני מבקרת בכנסיה. ואמנם יום אחד שאל אבי לפתע: „מארישיה, מהו הסיפור הזה על איזו כנסיה?" הפחד חנק את גרוני ולא יכולתי להוציא הגה מפי. אמא הצילה את המצב, לקחה אותי בזרועותיה ואמרה: „זה לא כלום, בוודאי שיחקתם משחק ששמו הכנסיה, לא כן?" בזה נגמר הדבר.

בבנין שלנו גרו ששה דיירים. בקומת הקרקע — שתי רווקות מבוגרות מאוד ולכל אחת מהן כלב שחור. לא שמעו ולא ראו אותן אלא בשעות הקבועות, כשיצאו לטייל עם כלביהן בגן. ממולן גרה משפחת גז'יבאץ. על הלוח הגדול והלבן היה כתוב: מודד מוסמך — פליקס גז'יבאץ. לא היה לי כל מושג במה מדובר, אך המלים „מודד מוסמך" נראו לי חשובות ומרשימות. בקומה שמעליהם, גר לפני המלחמה בן דודו של אבי, הד"ר טונה וממולו, בעלת הבית, אף היא קרובת המשפחה שקראנו לה — הדודה גניה. ד"ר טונה נמלט מהעיר, לכן „הוקצבה" דירתו לד"ר קוניצקי, פולני משלזיה, אשר הוגלה משם כשהגרמנים סיפחו את שלזיה והכריזו כי היא טריטוריה גרמנית לכל דבר — ושייכת ל„דויטשס רייך" (הרייך הגרמני). דירתה של דודה גניה נפלה בחלקו של פולני אחר, מהעיר לבוב, בשם סיאמשקו. עמו גרה אם ישישה, ואנדה סימאשקו, בעבר — בתקופה שלפני המלחמה — שחקנית פולנית מפורסמת (זאת ידעתי משיחו־תיהם של המבוגרים, כמובן). אלה היו דיירי הקומה „המיוחסת". בקומה

השלישית, בדירתו של עורך דין ט. (גם הוא נמלט מהעיר), גרה כעת משפחת ג׳זאביק, שנודעה כאנטישמית קנאית. למרות זאת, ביקרתי אצלם תכופות כי אהבתי מאוד לשחק עם בתם, יאגושיה. אני מתארת את דיירי הבית בפרוטרוט, כי אחדים מהם יופיעו שוב בהמשך הסיפור. ובכן, משפחת גז׳יבאץ הפכה להיות „פולקס־דויטש" (בני העם הגרמני). היו עורכים קבלות פנים רעשניות לגרמנים ולבסוף השכירו חדר בדירתם לקצין גרמני. איש זה, שנא יהודים לא רק בתיאוריה ולא רק לפי כללי התעמולה, אלא, בראותו יהודי — יצא ממש מגדרו ובשצף־קצף צרח, שאג וקילל. לעבור בחדר המדרגות — זו היתה ממש בעיה. היינו צריכים להתגנב בחשאי, לבדוק את השטח, ורק כשהצלחנו להימצא מעבר לשער או — לעלות במדרגות בלי להיתקל בחיה הרעה הזאת, יכולנו לנשום לרווחה, עד לפגישה הבאה...

באותה עת הייתי מתחמקת מעינם הפקוחה של המבוגרים, ככל שיכולתי. הם — ענדו את הסרט, הסימן הבולט של יהדותם ואני — פשוט התביישתי. היו מגיעות לאוזני הקריאות של פרחחי הרחוב: „היהודים לכלא!" פעם שאלו אותי הילדים מהבית השכן: „מארישיה, זה נכון שאתם הרגתם את ישו?" הכחשתי בתוקף, אבל בלבי לא ידעתי מי הוא זה שהרג את ישו! שמא עשינו זאת אנחנו?

הגיעו ימי החופש הגדול ולאחריהם התחילה שנת הלימודים 1941—42. ההורים החליטו שלא אשתתף עוד בקבוצת הלימוד, כי מורתי לשעבר, הגברת זאפיורובה, פרשה מעבודתה בבית־הספר וניאותה לתת לי שיעורים פרטיים. בהדרכתה למדתי ביתר רצון ואמנם התקדמתי מהר. היו אלה ימים בהם הייתי מרוצה מחיי. ידידתי הקרובה ביותר היתה אז הילדה ואנדה דושצ׳ינסקה. אמה היתה ביחסים טובים עם הורי. ואנדה היתה בת וארשה והגיעה רק לאחרונה לעירנו עם אמה וסבתה. משום מה נשאר אביה בוארשה. היתה זאת מעין תעלומה ועד עכשיו לא ברור לי אם ניתוקו מהמשפחה היתה בגלל המלחמה. אבל מה שהעסיק אותי אז באמת, היה המשחק, ולא איכפת היה לי כל השאר. ביתה של ואנדה עמד בשכונה הנקראת זאדורי והגינה שמסביבו היתה מקום נפלא למשחקים. אני הייתי

בת תשע — ואנדה היתה גדולה ממני בשנה. במיוחד עניינו אותנו חיי המבוגרים והנושאים ה„אסורים", כגון איך באים הילדים לעולם? יצרנו תיאוריות מקוריות ביותר! המבוגרים לא שיערו כלל מה היו הנושאים של שיחותינו הארוכות. לבסוף, כשמיצינו את הנושא ונמאס לנו לחפש — בלי הצלחה — את פתרון החידה, חזרנו אל הבובות.

לא היו אלה בובות רגילות. מתוך העיתונים המצויירים גזרנו עשרות בובות, קראנו להן כל מיני שמות מוזרים, ואפשרויות המשחק בהן היו בלתי מוגבלות! הבובות האמיתיות נעזבו ונשכחו בבית. למרות זאת, כשמלאו לי תשע שנים (היה זה יום ההולדת האחרון שנחוג בבית), שמחתי מאוד כאשר קיבלתי מהורי בובה כמתנת יום הולדת. היתה זאת בובה יפהפיה, „מלפני המלחמה". היה לה שיער „אמיתי", לבושה היתה שמלה תכולה, לרגליה היו נעלים, היא ידעה לעצום עיניים ולומר „מאמא"! היתה כה יפה עד שחששתי להוציאה מהקופסה. וכך נשארה, ארוזה בתוך הקופסה, כי לעולם לא זכיתי לשחק בה... אחר כך גיליתי את עולם הספרים. נלוויתי אל הילדה אניה מה„גבעה הירוקה", נמכרתי וסבלתי ענויים יחד עם העבדים שב„אוהל הדוד תום" ועם האיטלקי הקטן, מגיבורי „הלב", נדדתי מה„אפנינים לאנדים" בחיפושיו אחרי אמו. הגברת זאפיורובה שיבחה את התקדמותי וציינה שהישגי טובים והרמה שלי טובה מזו של בני גילי. זה נאמר כמובן רק לאמי, אבל אזני הכרויות שמעו אז את הכל...

הגיע החופש הגדול. בערך באותם ימים נפוצו שמועות שמתכננים „אקציה" נגד היהודים... יום אחד הופיעה בחנות שלנו אשה וכששאלה אותה אמי לרצונה, ענתה: „לא כלום, באתי רק להסתכל בחנות זו, כי כאשר יגמרו אתכם, יחלקו בינינו את החנויות, ושלכם מוצאת דוקא חן בעיני"...

כשגברו השמועות על ה„אקציה" הוחלט להכין מחבוא בשביל בני משפחתנו (כלומר, בשביל הקרובים מצד אבי). המבנה שבו שכן בית המשפט היה שייך לאבי, לאחיו ולאחיותיו, ומכיון שאחד מאגפיו התפנה בתחילת המלחמה, מסרו אותו למגורי דודתי, אחות אבי, לה ולשני ילדיה (היא הגיעה הנה מקראקוב, בשנת 1941 כי לא רצתה לחיות בגיטו הסגור). את הרהיטים שלה העמידו בחלקם בתוך האולם הריק שבמבנה. אולם

זה נבחר עתה לשמש כמחבוא. היתה שם דלת גבוהה ואותה הוחלט לחסום ולכסות מבפנים במזנון ענקי (מה תמימות היו אז מחשבותיהם של בני אדם!). שרת בית המשפט, שגר בקומת הקרקע, אמור היה לדאוג לאספקת מצרכי מזון עבור כל הנמצאים במחבוא. כשנכנסנו לשם, כולנו, נחסמה הדלת... זה היה איום. נדמה היה לי שאין אויר לנשימה, שהחדר מלא עד אפס מקום (כלל וכלל לא היינו כה רבים), אך הדלת החסומה היא שיצרה והגבירה את תחושת הצפיפות והפחד. פחדם של המבוגרים עבר גם אלינו, הילדים. כולם דיברו בלי הרף, ואני הקשבתי, אף כי לא הבנתי דבר... אמרו שייתכן ותהינה יריות, אולי יציתו את הבנין — ואני הרגשתי חנק בגרוני מרוב פחד... הגברים התחילו להתאמן בקפיצות מן החלון (שפנה לגן עצי פרי). מצד זה אפשר היה לראות את השמש הזורחת, לשמוע את זימזום הדבורים ואילו בתוך החדר שלטה האימה הנוראה כל כך... לאחר מספר תרגילי קפיצה, נוכחו כולם לדעת שאם יושם מצור על הבנין, לא יועילו בכך מאומה. לפנות ערב הופיע השרת ואמר שעלינו לפנות את המקום תיכף ומיד כי אין בדעתו להסתיר אותנו, ולהיפך, הוא הראשון יסגיר אותנו לידי הגרמנים. כולם התפזרו ופנו איש איש לביתו.

אמא החליטה, למרות הכל, לעשות משהו למען בטחוני והלכה אתי אל הדודה נ., אחות אבי. שם כולם היו שרויים ביאוש, איש לא שם לב אלי ודיברו ביניהם על דברים, שבשום אופן לא הייתי צריכה לשמוע, כי יש ברשותם רעל והם מוכנים להשתמש בו בשעת הצורך. בנם רישק, בן העשרים, עלול היה להילקח לעבודת כפייה (האמנם היו כבר אז מודעים למה שצפוי לאלה שלא יילקחו לעבודה?!).

אמי התחננה לפניו שיקח אותי עמו בתור בתו (הילדים של אלה שעבדו קיבלו „כרטיסי מזון") „הרי בגילו יכול הוא להיחשב לאב, לא כן?", אך איש לא חשב באורח הגיוני: אם גם יכול הוא להיחשב לאב, הרי בודאי לא של ילדה בת תשע!); אך גם תכנית זו נראתה חסרת סיכויים. חזרנו הביתה... הרחובות נראו כמקודם, ללא שינוי, מזג האויר היה נפלא, אבל בנו, בחזה, היתה תחושה של אין אונים, של יאוש ושל פחד.

מזה זמן רב דובר רק על כך, שרצוי למסור אותי ל„שמירה" לפולנים.

וויליצ׳קה היתה עיר מחוז. ימים מספר לפני ה„אקציה" התרכזו בה (על־פי צו השלטונות הגרמניים, כמובן) כל היהודים מהסביבה הקרובה, השעה דחקה ואסור היה לבזבז אף רגע. „למה לך להיטלטל אתנו למחנה עבודה? בוודאי יהיו שם תנאים נוראים"... אמרה אמא. החליטו, אפוא, שעלי לנסוע לגברת ד. והיא תעביר אותי למקום אחר. אמא ארזה מזוודה קטנה, אחזה בידי — ויצאנו. השתדלנו לא למשוך תשומת לב. „אה, בוקר טוב, לאן זה, הגברת, עם המזוודה הזאת?" היתה זאת מכרה, פולניה, שהתעכבה על ידינו וחייכה ברשעות. אמא פטרה אותה בתשובה מתחמקת והמשכנו ללכת. וכך לפתע נשארתי לבדי אצל הגברת ד. למעשה לא היתה זאת הפעם הראשונה שנמצאתי שם לבדי, כי הרי נהגתי לשחק עם ואנדה, אבל הפעם זה היה שונה... סבתה של ואנדה הגישה לנו ארוחה קלה ואמרה שאסור לנו לצאת לגינה — כדי שלא יוודע, חס וחלילה, שאני נמצאת בביתם. ואז בפעם הראשונה (וגם האחרונה, כי לעולם כבר לא התבטאתי כך) שאלתי: למה זה? מדוע? מדוע? מדוע? סבתה של ואנדה חזרה אחרי כמו הד: „את צודקת. למה זה? מדוע?" בלילה לא עצמתי עין. החלטתי שבבוקר השכם, בטרם יתעוררו בני הבית — אברח משם ואשוב הביתה. וכך עשיתי. השחר עלה. פתחתי את החלון (הדירה היתה בקומת הקרקע) ובקפיצה אחת הייתי ברחוב. העיר היתה עדיין שקועה בשנתה, הרחובות ריקים מאדם, שלווים. אף סימן לשואה המתקרבת ובאה. לא הלכתי אלא רצתי, ומרחוק ראיתי כבר את ביתנו. כמה רגיל ואפור היה מראהו! אבל, אחד מחלונות הדירה היה פתוח ואיזו דמות נראתה בו — זאת אמא! נופפתי בידי מרחוק והיא, אף כי לא יכלה עוד לשמוע את קריאתי, ירדה במדרגות ופתחה את השער. „מדוע, מדוע חזרת?"

„לא יכולתי להיות שם בלעדיכם, אינני יכולה, אינני רוצה להיפרד מכם, אל תעזבו אותי עוד!" „טוב, טוב, תישארי אתנו, מה שיהיה יהיה..."

זה היה היום האחרון לפני המועד שנקבע ל„אקציה". כרזות גדולות הודיעו כי על כל היהודים להתיצב בנקודת האיסוף בשעה שנקבעה ומי שיישאר בביתו — יירה. גם פולני, שיסתיר אצלו יהודי, או בדרך כלשהי יגיש עזרה ליהודי, יירה אף הוא. אמא תפרה שקיות קטנות, שמה בהן מעט כסף ותלתה על צווארו של כל אחד... לפנות ערב נשמע פתאום צלצול בדלת. היתה זאת הגברת ד. היא באה לוודא אם אמנם חזרתי

הביתה. „למה עשית זאת ?" „הנה גם היא נגדי" חשבתי בלבי — „האין הם מבינים שאני רוצה להיות עם הורי ?" פתאום פנו אליה הורי בתחנונים שתסכים לקחת אותי עמה. היא היססה — כי הרי עונש מוות צפוי ל„מי שבדרך כלשהי יגיש עזרה ליהודי"... „את רואה, למה ברחת ? כעת הכל קשה ומסוכן פי כמה." (הגרמנים הגבירו את המשמרות והקיפו את מרכז העיר. שם ריכזו את היהודים מכל הרחובות האחרים, ורק על הרחוב שלנו פסחו משום מה. ייתכן כי הורי התעכבו בדירתם עד לרגע האחרון...) אבא נפל ברוחו כל כך עד שהתחיל להתייפח בקול, הוא לא דיבר אלא בכה בלי הרף. אמא ניסתה לשכנע, ביקשה והתחננה. והנה, במפתיע, הסכימה הגברת ד., אבל — יש לפעול במהירות! איננה יכולה לצאת החוצה בחברתי — זה מסוכן מדי. ואז היא אמרה : „לכי לרחוב לגיונוב, היכנסי לשער ביתו של רופא השיניים חשאנובסקי, המתיני שם עד שאבוא אליך!" הכל התרחש כל כך מהר. אינני יודעת איך ומתי מצאתי את עצמי בחדר המדרגות. אמא התכופפה מעל המעקה וחזרה על המלים : „לכי כבר, לכי!" הפניתי את ראשי וזעקתי (בלחישה) : שלום אמא. תברחו מהר!" „כן, כן, לכי כבר!" וזה היה הכל.

יצאתי את הבית בלי שהרגישו בי. הרחובות היו שוממים ולא נראתה בהם נפש חיה. פתחתי בריצה — ולא ידעתי כי מעתה מתחיל עבורי משחק חדש — משחק המחבואים עם המוות.

(מפולנית : רנה נזר)

לנה קיכלר

הביתה, הביתה

עבר חודש מיום כיבוש וארשה ע"י הצבא הסובייטי... עבר עוד חודש. החופש שלט כבר זה החודש השני בשטחה של פולין, ואנו לא קיבלנו שום ידיעה על האנשים הקרובים לנו בוארשה. עדיין לא חזר משם אדם, ולא ניתן לשום אדם להיכנס לשם.

...לא יכולתי לחדול מלחשוב על פלה. לא ישנתי בלילות. חשבתי על אמא, על האחים. לא ידעתי אם הם חיים. לא ראיתי אותם זה שש

שנים ארוכות, ולא רק ששה חדשים כמו האלינה. רציתי ללכת לחפש אותם. וכאן אסור לי אפילו לדבר על כך.

— יודעת את, לנה — אמרה לי יום אחד האלינה — אם במשך השבוע הבא לא ישוב לודוויג או סטאשה, אשאיר לך את הבית ואת הילדים ואלך לוארשה לחפש אותם.

— האלינה, אמרתי בקול חנוק — לא אוכל להישאר כאן, גם אני מוכרחה ללכת.

— מה עולה על דעתך — הפסיקה האלינה בקוצר רוח — הרי את אין לך בוארשה שום אדם, ואני יש לי בעל ואחות.

— גם אני יש לי בעל ואחות — עניתי.

למחרת הודעתי בבית־הספר על חופשה של שבועיים. ילדים — אמרתי — תהיה לנו הפסקה בלימודים. אני מוכרחה ללכת לוארשה לחפש את אחותי.

כל מה שבא אחר־כך לא היה חשוב עוד... כל זה נתרחש כאילו בלי השתתפותה של תודעתי... כמו מראות־דמיון החולפים במהירות הבזק בדמדומי קדחת. באו ימים תמימים של הליכה ודריכה בבוץ עם ילקוט־הגב הכבד, היו שעות רבות של עמידה בפרשת־הדרכים, בשביל להתחנן בפני נהגים צבאיים שיסיעו אותי מעט, היתה שכיבה על תחתיתה של מכונית־משא בלילה, עם עשרות אנשים זרים, ושמירה על „הרכוש" ועל הגוף. היתה עייפות עצומה, והיו פחד וקור — אבל קודם־כול היה חיפזון קדחתני ודחיפה קדימה, קדימה, כדי להגיע ככל־המהר אל המטרה, כדי להיוודע משהו, בכל מחיר להיוודע...

לבסוף הגעתי לפראגה, והלכתי בגשר הסירות מפראגה לווארשה. ראיתי מעל הגשר מראה עצום של חורבן. שרידי חומה קרועים, ארובות־עשן מזדקרות לשמים מעל תלי־חורבות, עיים עשנים.

הלכתי עם אלפי בני־אדם כפופים תחת משאם. הלכנו לאט, צעד בצעד, בגוש אחד אפור ודחוס. גשר־העץ הגדול נאנח ונאנק תחת כל צעד מצעדינו, וכפעם בפעם צריך היה לעצור. גליה הדלוחים והזועפים של הוויסלה התרוממו כנגדנו בזעם, ואנחנו הלכנו לאט ובדממה ועינינו נעוצות בווארשה.

— מה זה קרה לך, וארשה? וארשה העליזה והמשתגעת! וארשה

האמיצה והנלחמת! כמה עינו אותך, וארשה! פצעיך הפתוחים נראים מרגע לרגע מדמימים יותר באור השמש העולה.

נכנסנו לווארשה. התרוממו לפנינו חורבות עצומות של בתי־קומה. לא היה מקום לעבור ביניהן. לא היה אפשר להכיר שום רחוב, שום רחבה. לא היה מקום לעבור ביניהן. לא היה בית אחד שלם. בכל מקום נראו רק חורבות, תלים, קרעי־קיר בודדים, חטיבות תקרה תלויות על חוטי־ברזל, עיי מפולת. אולי הלאה מכאן אין החורבן שלם כל־כך, הרהרתי, אולי אכיר איזה רחוב, איזה בית. אולי יתגלה לי איזה אדם מוכר... אבל לא נתגלה לי שום אדם. ראיתי רק בני־אדם עומדים על תלי־החורבות ומחפרים בהם. מה הם מחפשים פה? הרהרתי — מה אפשר עוד למצוא פה, חוץ מפגרי אדם?

לא היה אף אדם אחד, שאפשר היה לשאול אותו משהו. שום אדם לא ידע דבר. כל אחד רק חיפש כמוני, רצה לשאול כמוני, אך השאלות קפאו על השפתיים.

פתאום ראיתי מראה אחר לגמרי. ראיתי שטח גדול ונרחב, ריק ושומם, בלי שום סימן של בתים, של חומות, של רחובות, שדה שטוח ומיושר של עיי־מפולת. מה זה? — שאלתי את ההולך על־ידי. הוא נעצר לרגע, הביט בי בתמיהה ואמר:

— מה זה, אשה, וכי אינך יודעת? הרי זה מה שהיה הגיטו! הגרמנים שרפו פה הכול והרסו הרס גמור. שלא יישאר זכר ליהודים!

— אפשר יהיה לזרוע כאן בקרוב תפוחי־אדמה — הוסיפה אשה אחת.

לא עניתי ולא כלום. הכאב חנק את גרוני. ובכן, אפילו במידת החורבן והמוות יש הבדל! אפילו המוות לא הצליח כאן להשוות את בני־האדם! אינו דומה חורבנה של וארשה הפולנית לחורבנה של וארשה היהודית, לפולנים השאירו שרידי־בתים ושאריות־רחוב, וליהודים — לא כלום. שלא יישאר כלל שום סימן וזכר להם... הרסו את החומות השרופות, פיזרו לרוח את אפר גופותיהם השרופות — שלא יישאר מהם לא־כלום, לא־כלום...

לא היה מה לחפש עוד בבית־הקברות הגדול הזה. לא היה את מי לשאול ועל מה לשאול.

שום אדם לא יכולתי למצוא. שום אדם לא היתה לו כתובת קבועה.

כל אחד נסע לאיזה מקום. יצא ולא חזר. כל אדם נסע, נדד, חיפש את מישהו... דומה היה, איזה כוח אדיר עקר את כולם ממקומם הקבוע, הטיל כל אדם בחלל־האוויר, והוא מתאמץ למצוא לו נקודת־אחיזה חדשה. כבר עברו עשרה ימים מאז יצאתי מאולחובק, ועדיין לא מצאתי אדם ולא נודע לי שום דבר. הייתי נטולת־עצה, לא ידעתי עוד לאן לפנות ומה לעשות.

ופתאום נתגלתה דרכי לפני וידעתי מה עלי לעשות: אסע אל עיירת מולדתי, אל ויליצ׳קה! אשוב אל בית הורי! אמנם, זה רחוק מאוד מפה, מאות קילומטרים. אך אין דבר, אחזיק מעמד. אשוב הביתה, אל הבית שנולדתי בו, שהייתי מקפצת ועולה ויורדת בו בשירה ובעליזות בעשרים המדרגות השחוקות שהובילו אל פתח דירתנו.

נסעתי. במכונית־משא ובעגלות. ועל המדרגות של רכבות־משא. נסעתי. הייתי קלה כציפור. לא הרגשתי לא את העייפות, לא את הצימאון ולא את הרעב. הריני נוסעת הביתה — קשקשו לי פרסות הסוסים. הביתה, הביתה, הביתה! — ניגן באוזני מהלכה של הרכבת. שם ראיתי את אור העולם! שם ידעתי אהבה. שם נמצא הפארק העתיק היפה, שבו ישבתי על־יד הבריכה ושמעתי בפעם הראשונה דברי אהבה מפי נער. שם היתה סבתא שלי, וסבא שלי בן המאה, והורי ומשפחתי. אם מישהו מהם נשאר בחיים, אמצא אותו שם. לשם יבואו, בלי ספק.

ברעדה ירדתי מן הרכבת בעיירתי. הלכתי לאטי במעלה מן השוק התחתון אל השוק העליון, אל בית־החומה שבפינת־הרחוב, שבו גרנו...

משני עברי הרחוב היו חנויות יהודיות, זכרתי כל אחת מן החנויות האלה, אותן ואת בעליהן. כאן היתה חנות הגאלאנטריה של מרת לאוליכט. היתה תמיד אדיבה וסבלנית בשעה שבחרתי לי כפתורים נוצצים לשמלתי. וכאן היה הספר לגברים, תמיד היה נודף משם ריח של מי־בושם זולים. וכאן גרה קוסובה הזקנה, ועל המפתן היו יושבים תמיד נכדיה, מלוכלכים ומסכנים, מכנסים רגליהם תחתיהם כציפורים בקרה. וכאן היה מחמם לו בשמש את רגלו ביירישׁ הזקן, כשהוא שואל כל עובר ושב מה השעה, או מבקש ממנו סיגריה. ומן הצד השני במדרכה היה רץ תמיד אבא שלי לקחת מן השכנים „גמילות־חסד״ בשביל לפדות שטר. בשוק הזה היתה עוברת תמיד אמא בנעליה בעלות העקבים הגבוהים, קטנה וזריזה. התגרניות אהבו אותה והעריצוה. כשהיתה יוצאת אל השוק לקניות, היתה כל אחת

מהן מושכת אותה אליה. בוודאי, היה אומר אבא, כשאין את עומדת אתן על המקח, הן רוצות בך כולן. גם אני הייתי רוצה קונים כאלה בחנותי...

כן, כל זה היה פעם, לפנים. ועכשיו? החנויות ריקות, פרוצות או נעולות. את היהודים הובילו מכאן — לשריפה. אין קונים ואין מוכרים. מן החלונות ומן הפתחים מציצים פנים זרים. אף לא קלסתר־פנים אחד מוכר! בשוק מתהלכות לשוא כמה נשי איכרים ומשתדלות למכור את שהביאו העירה. פניהם של הבריות זועפים. מציצים אל ילקוט־הגב שלי בחשדנות ובאיבה. אולי הכירו את פרצופי היהודי, המעונה? משום שכולם מביטים אלי, מביטים אלי ומרדפים אותי במבטיהם. אני מוחה את הזיעה מעל מצחי וצועדת בכל מאמצי כוחי למעלה, אל השוק העליון. אני רוצה להגיע אל הבית ההוא. אני הולכת בשארית כוחי, על גבי הילקוט הכבד, אבל אני הולכת.

הגעתי אל שער־הכניסה. לבי הולם כפטיש. עכשיו עוד אותן עשרים מדרגות, וכבר אני בבית. בביתי שלי! וילאותי שלי תלויים בחלונות. בוודאי תלויות עוד על הקירות התמונות שציירתי בהיותי בת ארבע־עשרה. ומישהו יצא בוודאי מן הבית לקבל את פני... כמו שהיו עושים תמיד, כשחזרתי הביתה מדרך רחוקה... אולי אמא, אולי פלה?...

עליתי בעשרים המדרגות ועמדתי לפני פתח־הכניסה אל הדירה. לחצתי על כף המנעול ונכנסתי בשקט אל המטבח. הדלת אפילו לא חרקה... ידעתי זאת, ידעתי כי הדלת הזאת תיפתח לפני כשאשוב הביתה...

התבוננתי סביב. כן, זה היה המטבח שלנו. אותו תנור עצמו, ועל־ידו התיבה לפחמים, שהיתה רגינה יושבת עליה ומנמנמת... וסמוך לחלון שולחן־האלון הכבד, שעליו היתה אמא מחלקת את המנות...

צעדתי צעד אחד נוסף. מבעד לדלת הפתוחה למחצה ראיתי את שני החדרים לאורכם... זה הראשון, שבו שכב אבי החולה, וזה השני, עם וילאותי ותמונותי שלי... אלי! הרי הכול כאן כשהיה, דבר לא נשתנה! אותם הרהיטים ה„וינאיים", שקנה אבא בזמן שעדיין היה מצבו טוב, ועל־יד הספה מדפי שלי עם ספרי... הספר הגבוה הזה — זה בוודאי „שטקל" שלי, ספר־העזר לפילוסופיה, שבו הרביתי לעיין כל־כך. כן, בוודאי מישהו מבני־המשפחה ישנו פה.

אך משום מה פועם לבי בחוזקה כל־כך? משום מה אינני מוסיפה

ללכת? מפני מה אני מתייראה? הס! משהו זז. צל גדול גח מאיזו פינה והסתיר הכול.

— מה את רוצה? — צרח כנגדי קול גברי צרוד.

עמדתי חנוקה, לא יכולתי לדבר. אבל התגברתי ואמרתי:

— זה ביתי שלי. ביתם ודירתם של הורי. כל זה — הראיתי בכף־ידי על החפצים מסביב — כל זה שלי הוא.

— שלך?! — צווח כנגדי הגבר בזעם — שלך?! אני אראה לך מה פה שלך, יהודיה ארורה! לא די שאת חיה, עוד באת לדרוש את רכושך? אני אתן לך מייד את המגיע לך!

אגרוף גדול וחזק הוריד מהלומה כבדה על ראשי. נפלתי והתגלגלתי אל הפתח. הרגשתי כי רגל חזקה בועטת בי ודוחפת, גלגלתני מעל כל המדרגות. התאמצתי להיאחז ולא להתגלגל בבת־אחת. אבל הרגליים הגסות לא חדלו מלדחוף אותי, וילקוט־הגב משך ולחץ יותר ויותר. עד שהתגלגלתי למטה, על־פני כל עשרים המדרגות שלי.

בלי תנועה, בלי הכרה ומלוכלכת בדם שכבתי למרגלות־האבן של המדרגות. אנשים זרים עמדו מעלי. קולות זרים ואויבים דיברו משהו. לאט־לאט התעוררתי ופקחתי את עיני. לא, לא! אינני רוצה לקבל מהם עזרה, אינני רוצה מהם מים. אינני רוצה לקבל כלום מידי מרצחים!

קמתי בעצמי. ניגבתי את הדם מעל פני. עמדתי שוב על רגלי. יישרתי את גבי הכואב. עמסתי שוב את הילקוט — ושוב הלכתי. הלכתי באותה דרך עצמה שבה באתי. עכשיו כבר חזרתי מן „הבית". הלכתי ושאלתי את עצמי: לשם מה הארכתי ימים עד לאחר המלחמה הזאת? לשם מה נשארתי בחיים?

(קטעים מתוך „מאה ילדים שלי")

נדודים

י. קליין

נדודי ברוסיה בתקופת השואה

בן 21 הייתי כשפרצה מלחמת העולם השניה. האימה מפני הנאצים היתה עצומה. לכן החלטתי להימלט מן העיר.

לאחר דברי פרידה מלווים בברכת הורים, ארזתי בתרמילי קצת אוכל, בגדים וזוג תפילין ויצאתי לדרך ברגל, כמובן. אמצעי תחבורה אחר כמעט שלא היה בנמצא. אחרי מספר ימי־נדודים הדביקו אותי הגרמנים. לא היה יותר טעם למנוסת חרב זו וחזרתי, אפוא, הביתה. כשהגעתי למבואות העיר ויליצ׳קה התעכבתי מטעמי בטיחות ליד הבית היהודי הראשון, ביתו של מאיר־חיים אייזן בלדניצה. היה זה בעת שקיעת החמה, שם פגשתי כמה יהודים מסתתרים, ביניהם צבי פרידנפלד ובנו מאיר ז״ל שנפל אחר כך בגוש עציון במלחמת השחרור. מהם שמעתי על הרצח של 32 הקדושים מיד עם כניסת הנאצים העירה. לא חזרתי מיד הביתה ונשארתי ללון בבית אייזן. מצב הרוח היה מדכא. ישבנו וקראנו בתהילים. למחרת אחר הצהרים שמענו דפיקות חזקות בשער. אחת הבנות ניגשה לשער, ומיד חזרה מבוהלת וקראה חרישית: הגרמנים, הגסטפו! התחבאו! במקום לרוץ לחצר, לקפוץ ולעבור את הגדר לשדה ולהימלט, עליתי מרוב בהלה במדרגות המוליכות לקומה השניה, לדירת משפחת אייזן. הדירה היתה ריקה, ואתי היה עוד בחור בגילי, בנו של בצלאל... רצנו מחדר לחדר כמטורפים. לבסוף הגענו לעליית הגג אליה הוליך סולם. טפסנו מהר למעלה, סחבנו את הסולם אחרינו ושכבנו בפינה מוסתרת. עוד מעט והגיעו לאזני הדי הפסיעות הכבדות של הגרמנים העולים במדרגות ושואלים את הבנות המלוות אותם: ? Wo sind die Leute. תחילה חשבנו שמחפשים אותנו,

המסתררים. התברר שהכוונה היתה למשפחת אייזן שתרמה בשעתו תרומה ניכרת לפולנים בהכנותיהם למלחמה נגד גרמניה (ואלה מצאו את הרשימה המזכירה זאת...). לאחר חיפושים מדוקדקים בדירת אייזן הגיעו גם לעליית־הגג לא רחוק מפינת הסתתרותנו. מה נמצא שם למעלה? שואל נאצי אחד את רעהו, ותוך כדי שאלה החלו מטפסים מעלה מעלה בכוון שלנו... ואנו, מושפעים מסיפורי הזוועה של יום אתמול, שוכבים ורועדים. העינים נעצמות מרוב פחד, פעימות הלב הולמות בחזקה, המחשבות רצות כמטורפות: הנה נשאר לנו לחיות עוד דקה בלבד, אולי חמש דקות... מה נשאר ליהודי לעשות ברגעים ספורים אלה? קורא אני „שמע ישראל...", וממשיך בוידוי: „אשמנו, בגדנו..." כנראה שהגרמנים לא רצו להתלכלך באבק שמתחת לגג והסתפקו אפוא במבט חפוז, ולמזלנו לא הבחינו בנו. וכך נשארנו שוכבים עם המחשבות העגומות והפחדים הנוראים עד הערב. רק אז התגברנו על הפחד, חלצנו נעלינו שלא ישמעו את פסיעותינו הורדנו שוב את הסולם, ודרכו שבנו לדירה להפתעת כולם.

רק למחרת בבוקר באתי הביתה. מסוכן היה להישאר בבית. מולנו היה בית חרושת למחברות של משפחת גולד, ובהסכמת בעלת הבית הסתתרתי שם בעליית הגג במשך ימים אחדים, כולל ימי ראש השנה. אחרי ראש השנה באתי לקראקוב, שם היה אז אבי ז"ל. בערב יום כיפור בהיותי ברחוב ראיתי שני נאצים ארורים שעצרו יהודי ברחוב רבינא־מייזלסה, הצמידוהו לקיר, קרעו מתחת למעילו את ה„ארבע־כנפות", אחד תלה אותן על כידון הרובה ושרפו, ובאותה שעה הוציא הגרמני השני זוג מספרים, גזר את פאותיו, ואת זקנו יחד עם תנוך אזנו. וכך המשיך הזקן לעמוד צמוד לקיר חיור ורועד כשהדם ניגר מאזנו על בגדיו, להנאת הפולנים המתבוננים במחזה. רצתי הביתה לבית דודתי, שם גרנו אני ואבי ברחוב סטרווישלנה, ודרשתי בתוקף מאבי שיגלח את הזקן, ובהסכמתו גזרתי את זקנו שעות מעטות לפני „כל נדרי". למחרת, ביום כיפור, התארגן מנין בבית הדודה והתפללנו. באמצע התפילה ראינו את הגרמנים נכנסים לחצר, אז השילו היהודים את טליתותיהם ונמלטו על נפשם. נשארתי רק אני ואבי עם ערמת טליתות. למזלנו לא באו הגרמנים לדירתנו.

החלטתי להימלט. נסעתי לפשמישל, עברתי את הנהר סאן, שהיווה אז גבול שבין גרמניה לרוסיה. הגעתי ללבוב, שם פגשתי מכרים, וחיפשתי

דרכים להגיע לישראל. היו כמה אלטרנטיבות: דרך וילנה, דרך רומניה ודרך יפן. רציתי להודיע להורי על תכניותי. באין טלפון, ובאין קשר דואר, אמרתי: אסע הביתה ואביא בפניהם את תכניותי. יחד עם חברי יעקב לרמר חזרנו לפשמישל, אמרנו לחצות שנית את הסאן ברגל במקום שהיה ידוע לנו. למלזי הרע עצרו אותנו הרוסים בבית־הסוהר והפרידו בינינו. המעצר הזה שינה בתכלית את עתידי. לאחר מעצר של שבועות מספר, בסוף דצמבר 1939 העבירו את האסורים, יהודים ופולנים כאחד, לבית כלא רוסי בצ׳רניגוב לתאים צפופים מאוד, 25 אסירים בכל תא. כיהודי דתי, וכחניך השומר הדתי דאגתי, בין היתר, שלא אאבד את לוח הזמנים. באין לוח יהודי בידי אי־אפשר היה לדעת מתי חלים חגי ישראל. בין האסירים נמצאו עוד שני יהודים דתיים. התחלנו בכוחות משותפים לעבד מין לוח שכזה, והצלחנו בכך. ידענו מתי יהיה פסח, ראש השנה, יום כיפור, וכו׳. האוכל בבית־הסוהר היה לא רק זעום, אלא גם אחיד, כל הימים ללא שינוי כלשהו: בבוקר — מנת לחם, כפית סוכר קטנה וכוס תה. בצהרים — כף מרק, ובערב כף מרק ותה. בחדשים לפני פסח התחלנו שלושתנו לאגור את כפיות הסוכר, ובהגיע החג היו בידינו כמה מאות גרם סוכר. בליל הסדר, כאשר כולם ישנו, התישבנו יחד, מלאנו קופסת גפרורים בסוכר, קידשנו את החג, חזרנו על כמה קטעי ההגדה בעל־פה כפי זכרוננו. הרבה משפטים מההגדה היו לא רק בעלי ערך היסטורי, אלא גם בעלי משמעות אקטואלית מאוד בשבילנו, ואותם אמרנו בכונה מיוחדת, כמו „השתא הכא, לשנה הבאה בני חורין״, ליקקנו את הסוכר, והבטחנו לעצמנו שכאשר יעזור לנו ה׳ ונהיה שוב חפשים, נניח קופסת גפרורים מלאת סוכר על שולחן הסדר בליל הפסח, זכר לסבלנו ברוסיה. וכך אני נוהג עד היום.

ביוני 1940 הוזמנתי למשרד בית־הסוהר ושם נמסר לי כי משפטי נערך במוסקבה בהעדרי, ודנו אותי לחמש שנות עבודת־פרך בסיביר. כעבור זמן מועט יצאתי עם רבבות אסירים כמוני לדרך. נסענו כחדשיים צפונה בכלי תחבורה שונים: רכבות, אניות, משאיות. תחילה הגענו למקום שבו נגמרו הכבישים, ולאחר שבוע נוסף של נסיעה ברכבת באנו לתוך היערות, אח״כ נגמרו גם פסי הברזל. תמו הדרכים לאיזה שהוא כלי־תחבורה. מעתה הלכנו ברגל כל היום, וסחבנו אתנו כלי עבודה ואוכל. קבוצתנו

מנתה כ־500 איש. ב־1 לספטמבר 1940 נתקלנו בעץ אחד ועליו שלט: מחנה 45. התנאים שם היו בלתי אנושיים, וזה מוכח על פי העובדה שעד ה־1 בנובמבר 1940, בתום חדשיים ימים לבואנו שמה, מתו 300 מבין 500 האנשים, ורק 200 נשארו בחיים. ישנו בחוץ, וכשירד גשם לא היה לנו כל מחסה. עבדנו מבוקר עד ערב בקור, בגשם ובשלג. הרעב היה כבד מאוד. הכינים אכלו אותנו חיים. וכך עברו עלינו ימי החול והחגים בלי כל שינוי. זכורני שיום אחד, שלפי הלוח העברי היה יום כיפור, בו צמתי, כמובן, החלטתי לא לצאת לעבודה. לפני עלות השחר התחבאתי ליד ערמת עצים. אלא שמישהו הקדימני, וכבר שכב שם. בקשתיו שיזוז קצת. מאחר ולא נענה, רציתי לדחפו במקצת, ואז התברר לי שהוא מת. שכבתי על ידו וחיכיתי עד שכולם יצאו לעבודה. אבל השומרים גילו אותי בעזרת כלבים שרצו לטרפני. היו שם עוד שני „חכמים" כמוני. הם אספו את כולנו והריצונו לעבודה כשהכלבים מאחורינו. עבדתי, ותוך כדי עבודה התפללתי כשדמעות זולגות מעיני. כך עבר עלי יום כיפור של שנת 1940 באיזור התת־ארקטי של הטייגות שבסיביר הצפוני. פעם תקפני כאב חזק מאוד בגבי, כמעין שגרון. לא הייתי מסוגל לכל עבודה שהיא, אבל הרופא לא רצה לשחררני... לצערי לא היה לי חום גבוה, ואף לא הייתי נפוח מרעב (רק בשני המקרים הללו היו משחררים מעבודה). באין ברירה הלכתי לעבודה. שם עמדתי כפסל־שיש מבלי יכולת להתכופף, והגשם יורד. ניגש אלי השומר שלנו, חייל צעיר ושאל לסיבת הבטלה. עניתי לו כי חולה אני, ואינני מסוגל לעמוד. ניצלתי הזדמנות זו לשיחה אתו: איך זה ייתכן — שאלתי אותו — שלא זה בלבד שאין עוזרים לחולה, אלא שגם מכריחים אותו לעבוד? ועליו לעמוד תחת כיפת השמים כשמטר סוחף ניתך עליו, והוא כולו רטוב, חולה, רעב, כואב, רועד מקור ומומרמר? למה לי חיים כאלה, אמרתי לו, הלא טוב מותי מחיי! השומר הקשיב לדברי, וענה ואמר: אם באמת נמאסו עליך החיים יש לי עצה טובה ואוכל לעזור לך: ברגע שתתחיל לברוח, כלומר, להתרחק מן המחנה, יש לי הזכות לירות בך... אך גמר את דבריו, ובלי לחשוב אף שניה, כאילו אוטומטית, הסתובבתי והתחלתי ללכת... זוכר אני היטב את הרגע הגורלי הזה, לא ראיתי לפני שום דבר, הכל היה מעורפל בעיני ורעש מוזר זמזם באזני. הלכתי והלכתי. גם המחשבה הפסיקה

את פעולתה. עצמתי עין, עד ששמעתי קריאה: עצור! הערפול גבר, אך הרגלים המשיכו בכל זאת ללכת בקצב שלהן. והנה קריאה שניה: עמוד! וצעדים מהירים מתקרבים אלי. היה זה השומר כשפניו מול פני עם הרובה המכוון אלי, והוא מצוה עלי לחזור למקומי, ומזמין אותי למדורה הקטנה שלו להתחמם ולהתיבש מעט. ואז התחיל לדבר על לבי: אמת, התנאים כאן קשים במיוחד, אבל מחר המצב יכול להשתנות. העיקר לא לאבד את הבטחון. אתה צעיר עדיין — המשיך — בלי בטחון הנך אבוד, וחבל עליך. אמנם קשה מאוד, אך אין ברירה. החזק מעמד! בעת השיחה הזאת המשיך גשם דק לרדת. הנעלים הקרועות, בלי גרבים, היו מלאות בוץ מבחוץ ורטובות מבפנים. הכל היה רטוב עלי, ורק חלקים מבגדי התיבשו מחום המדורה והעלו אדים. כשחזרנו לפנות ערב למחנה, בא השומר הזה והביא לי כחצי ככר לחם וכמה מילות עדוד, ועל המעשה הזה חזר פעמים מספר. אחרי חדשים באה ועדת בקורת למחנה שלנו. כשראו המבקרים את התנאים התת־אנושיים בהם נמצאנו, חיסלו את המחנה, את המנהל העמידו לדין, ואותנו העבירו לבתי־חולים, ולמחנות מסודרים יותר. אותי העבירו למחנה אינוולידים. שם פגשתי, לשמחתי, את מנדל גרויס, בן עירי.

ימים אחדים לפני פסח 1941 מספר לי מנדל גרויס שיש ברשותו כ־800 גרם קמח אבל אין לו אפשרות לאפות מצות, ושואל שמא אוכל אני לעשות משהו בנידון? אמרתי: אנסה. בערב פסח 1941 הלכתי לעבודתי בכריתת עצים ושם התחלפתי עם חבר אחד בעבודה, הוא בא במקומי בכריתת עצים, ואני במקומו בשרפת ענפים. הכינותי 2 קופסאות משימורים, שהיו כרגיל כלי האכילה שלנו. באחת אספתי שלג, שמתיה על המדורה, השלג נמס והיה למים, גם את אֶת החפירה הנחתי על האש לחממה. בקופסה השניה ערבבתי את הקמח עם המים, לשתי את התערובת לעיסה והעברתי את העיסה מיד ליד באויר כדי לשוות לבצק צורה כלשהי של מצה, והנחתיה על האת המחוממת. לאחר דקות מספר הפכתיה על הצד השני, ולבסוף קבלתי מצה, אם כי עבה מאוד. הכל נעשה מתוך פחד ודפיקות לב שהממונה לא יתפסני. כמובן, שהחברים השגיחו בשעת מעשה למתרחש מסביב. באותה צורה הכינותי גם את המצה השניה. את שתי המצות החבאתי מתחת למעילי. כשחזרתי מעבודתי למחנה כבר חיכה לי מנדל

גרויס והסתכל בעיני. רמזתי לו שהצלחתי. היה זה ערב פסח. מסרתי לו את שתי המצות, והוא שאלני אם אוכל להחזיק מעמד למשך ימי הפסח אם נתחלק שווה בשווה, כלומר מצה אחת לאיש? עניתי לו שאינני בטוח. לבסוף הוסכם בינינו שהוא יקבל מצה וחצי, ואני — חצי מצה. ואמנם גמר גרויס את החג כולו במצה וחצי, ואני עם חצי מצה החזקתי מעמד 3 ימים, ומזה עוד נתתי כזית בליל החג הראשון לחברי שישן לידי. כך עבר עלי עוד פסח אחד בטייגות סיביר הצפונית, בעבודת פרך של גדיעת עצים גדולים וחזקים, תכופות על קיבה ריקה...

לאחר החג שלחו את מנדל גרויס למחנה עונשין קשה מאוד, בו חיו בתנאי צינוק, ומשם, כנראה, לא חזר עוד. אנכי נשארתי במחנה עוד חדשים מספר. לראשונה חוויתי חוויה אדירה כאשר לילות יולי־אוגוסט שהיו בהירים באורם כביום, אפשר היה לקרוא במשך היממה לאור היום בלי להיזקק כלל לאור מלאכותי. מאידך בחורף פיגר השחר ועלה רק בשעה 9—10 בבוקר, ובשעה שלוש אחה"צ שבה והשתלטה החשכה, כלומר היה לילה ארוך של 18—19 שעות ביממה.

קבוצת ניצולי השואה מבני העיר שנפגשו במינכן ב־1947.

בראשון לספטמבר 1941 באה ההפתעה הגדולה. כשחזרנו מהעבודה ונמצאנו ליד שער המחנה, התחילו פתאום בלי כל הודעה מוקדמת לקרוא בקול את שמות היהודים והפולנים שהופיעו ברשימה, ולתדהמתנו הודיעו לנו שאנו משוחררים... כתוצאה מהסכם פולין־רוסיה לאחר התקפת הגרמנים על רוסיה.

אחרי גלגולים רבים ונסיעות ארוכות הגעתי מהקצה הצפוני של רוסיה לקצה הדרומי — לעיר בוכארה באוזביקיסטן. שם הייתי עד שנת 1946. בבוכארה מצאתי יהודים רבים מפולין, וגם כמה מאנשי עירי ויליצ׳קה. חלק מהם לא זכה לצאת משם, כי מתו ממחלות שונות. בראשית שנת 1946 קבלתי גלוית־דואר ממר צלנר, שהיה ממונה על עניני היהודים בויליצ׳קה לאחר המלחמה, בה הודיעני שהורי היקרים וכל משפחתי נשלחו ב־27.8.42 למחנה ההשמדה בבלזץ, שם נחנקה בגאזים ונשרפו בכבשנים, כל משפחתי בת אחת־עשרה נפשות. מכל המשפחה נשארתי לבדי בחיים.

חיים ברנד

דרכי המפותלת לישראל

כיתר הנערים בני גילי שבעיירה חונכתי אף אני על ברכי ההסתדרות הציונית, אף על פי כן כבר בגיל צעיר למדי נעשיתי חבר בארגון שמאלי, בהגיעי למסקנה כי שאלת היהודים תמצא את פתרונה אך ורק עם פתרון השאלה הסוציאלית הכללית של האוכלוסיה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה יצאתי את ויליצ׳קה ופני מזרחה, וכך הגעתי ללבוב. יחד עם חברי לדעה החילונו בחיים חדשים. רוב הנוער הועסק במוסדות סובייטיים שונים. אף אני השתתפתי בהתלהבות בהקמת העיר לבוב מהריסותיה, ואם הפריע לי משהו להתמזג כליל עם הזרם הפוליטי של רוסיה הסובייטית, הרי הגורם לכך היה חוזה מולוטוב־ריבנטרופ, לפיו כרתה רוסיה ברית ידידות ואי־התקפה עם גרמניה של היטלר.

כרעם ביום בהיר ירדו עלינו שמועות כי שלטונות רוסיה מאלצים את היהודים הפליטים, שנמלטו למזרח, לחזור לפולין הכבושה בידי הנאצים.

אף אני כפליט איבדתי את מקום עבודתי בלבוב, אלא שבמקום ליפול בידי הגרמנים, החלטתי להפליג מזרחה ללב רוסיה, וכך הגעתי לאורל. שם מצאתי עבודה בבית־חרושת לכלי מתכת. מלבד פולני אחד ואוקראיני אחד היו כל הבאים לאורל רק יהודים שבאו ממקומות שונים בפולין.

עבדתי שם עבודה מפרכת ובשכר מועט, עבודה שרוסי מלידה סרב לקבלה. כזר מתחיל, ששפת המדינה עדיין זרה לו, קבלתי עלי את הדין ולא התאוננתי על התנאים הקשים. כאשר לבסוף הבעתי אי־שביעות רצון מהתנאים הקשים, היתה תגובת המעבידים: „כי לא יפה לשלם בכפיות טובה על הכנסת האורחים", ואז גם הוברר לי כי הבעת תלונה יכולה להיות מסוכנת...

תחילה כינו אותנו בשם „ביילורוסים", במרוצת הזמן מצאו עוז בנפשם לכנותנו בשם ז'יד וייבריי. לא היה שם ערך רב לשכר או לפרס בעד עבודה קשה. בלאו הכי אי־אפשר היה לרכוש דבר כלשהו בכסף. שתי החנויות שבמקום היו ריקות מסחורה. במסעדה, כביכול, של בית־החרושת הגישו מאכל שמשום מה קראו לו בשם „מרק"... אם יכולנו להתמיד בקיומנו בתנאים קשים כאלה, היה זה הודות לכוח הנעורים שלנו, ולתקוה שבמהרה תיגמר המלחמה.

לא מעטים מתוכנו עזבו את המקום באישור או בלעדיו ונדדו הלאה ללבה של רוסיה, וכך נשארנו קומץ קטן כאשר פרצה מלחמת רוסיה—גרמניה. בתחילה עבדנו 7 שעות ביום. עם פרוץ המלחמה האריכו את יום העבודה ל־12 שעות. אף מיום המנוחה פעם בשבוע, שניתן לעובדים, לא נהנינו כהלכה, כי לפי הסידורים שם, קיבל כל אחד את החופש ביום אחר בשבוע, ונשללה מאתנו האפשרות לבלות את החופש בצוותא. בנוסף לכך החלו המעבידים להתייחס אלינו בחוסר אימון.

אשר לי — עבדתי קשה, אף נתמניתי למנהל עבודה, וכל זה לא עצר בעדם להעמידני פעמיים לדין בשל חוסר משמעת. כחלק מן העונש הקטינו את מנת הלחם היומית ב־200 גרם והורידו את המשכורת ב־25% במשך 5 חדשים. עם זאת המשכתי לעבוד כמנהל עבודה, ואף עליתי לדרגת מנהל מחלקה, אבל זאת לזמן קצר בלבד. כעבור 3 חדשים הורדתי ממשרתי כתוצאה מחוות דעת הנ.ק.וו.ד. שייצור מלחמתי אין למסור לניהולו של יהודי. וכך חזרתי לעבודה הראשונה ולמנות לחם קטנות יותר...

והמשכתי בה עד יום שובי לפולין באפריל 1945.

חשבתי לתומי כי לאחר השואה האיומה שפקדה את עמנו אהיה עתה אזרח בעל זכויות מלאות בפולין החדשה. קבלתי משרה אחראית ונעשיתי חבר מפלגה.

עד מהרה התנדפו חלומותי הטובים כעשן, ובמקומם באה האכזבה, אלא שלא יכולתי להתפטר מעבודתי מבלי להסתכן, אנכי ומשפחתי. לפיכך המשכתי בעבודתי, ורק עם עלות גומולקא לשלטון הרהבתי עוז להתפטר מעבודתי הממשלתית ולעזוב את המפלגה. בקשתי רשות לעזוב את הארץ, ברם בקשותי שחזרו ונשנו — נענו בשלילה. החילותי לעבוד בארגונים יהודיים, ורק בשנת 1968 קיבלתי סוף־סוף את הרשיון הנכסף לצאת לישראל וזאת לאחר מאמצים ממושכים שארכו 12 שנה.

(תרגם מ. י.)

פרייפלד יהושע

מפולין לישראל דרך רוסיה

תחת שלטון הנאצים הייתי כששה שבועות בלבד; תקופה קצרה, אבל דיה כדי להתרשם מהכובשים, ומה צפוי מהם... ואז התארגנה בתוכנו קבוצת נוער שעמדה וברחה מזרחה, ללבוב, שהיתה כבר אותה שעה בכיבוש הסובייטי. בשנת 1940 היגלו אותי הרוסים יחד עם רבים אחרים לחבל ארץ ארכנגלסק בקרבת הנהר דז'בינה ליד העיירה קוטלס.

הובאנו לאזור יערות זה לעבודות כפיה, כדי לברא את היערות, כלומר לכרות ולגדוע את העצים העבותים. היתה זאת עבודה מפרכת מאוד, בפרט בשל תנאי האקלים החמורים שנמשכו לאורך כל תקופות השנה. רב היה החום בקיץ עם כל המתלווה אליו: זבובים, ברחשים ועוד, וכדי להתגונן מפניהם נאלצנו לעבוד כשרשתות מגן על עינינו. ובחורף השתרר קור איום שירד תכופות עד 45 מעלות מתחת לאפס. אף ההליכה הארוכה לעבודה וממנה בחזרה, הכבידה עלינו עד מאוד. יום־יום נאלצנו ללכת למרחק 12 ק"מ, ממקום מגורנו אל היער, ואותו מרחק בחזרה בערב כשאנו כבר רצוצים ותשושים מעמל היום; ולאחר שכרתנו שטח

יערות הקרוב אלינו הלך היער ו„התרחק" מאתנו יותר ויותר, וההליכה אליו קשתה עוד יותר.

ישוב קבוע, במובן המקובל, לא היה במקום זה של ארכנגלסק. בבואנו מצאנו אוכלוסיה מועטת, מורכבת מגולים כמונו, שהקדימו אותנו בשנים מספר. לפי גרסתם הובאו הנה מרוסיה הלבנה לאחר שהוחרם רכושם בימי הטיהורים של סטלין. גם הם, כמונו, הועסקו בכריתת יערות, בקולחוזים ובמחנות. תנאי החיים הקשים עשו בהם שמות, ואך מעטים שרדו, ואלה השרידים מונו למשגיחים עלינו. ואם כי הם עצמם סבלו קשות, לא מנע הנסיון הזה בעדם מלהתאכזר בגולים „הטריים" ולנהוג בנו ביד־קשה.

כאמור, היה מחננו מחנה־כפיה. היציאה ממנו היתה אסורה בתכלית, ואף לא היה לאן להימלט. מסביב התפשט ישימון אין־קץ, רק שמים וארץ ואקלים קשה ללא־נשוא.

כשנה תמימה המשכתי במציאות אכזרית זו, ומי יודע אם היו עומדים לי כוחותי להמשיך, אלא שלאשרי ארע דבר אשר שינה תכלית שנוי את דרך חיי, ולטוב: ב־1941 תקפו הנאצים את רוסיה. בעקבות מלחמה חדשה זו בין הגרמנים וברית המועצות נחתם הסכם בין הגנרל שיקורסקי, בשם פולין, לבין ברית המועצות, לפיו שוחררו כל אזרחי פולין שברוסיה וגם אני בתוכם, כדי שנתגייס לצבא הפולני. התגייסתי ועם צבא אנדרס הגעתי ב־1944 לאזור המזרח התיכון, תחילה לסביבות עזה שבדרום, משם הוצאנו לאמונים למשך שנה בעירק, ושבנו שנית לארץ־ישראל. ב־1943, לפני ראש השנה, אמורים היינו לצאת לאיטליה ולהצטרף לצבא הפולני שלחם שם במונטה־קאסינו, אלא שבאותה שעה החלטנו אני וכמה מחברי לשים סוף לדבר. כי מתי נעשה אנחנו לביתנו? החלטנו ועשינו. פשטנו את מדי הצבא הפולני, הצטרפנו בתור חברים לקיבוץ, ומאז החלו בשבילי חיים חדשים בישראל הנבנית. נשאתי אשה, נולדו ילדים וכעת שהנני כותב את הדברים האלה, הנני גר בהרצליה, בעל לאשה, ואב לבת נשואה ובן הלומד עדיין, ואני מאושר ושמח בחלקי.

תארתי את התלאות שרבים סבלו יותר ממני. עם זאת לא אוכל לשכוח עד היום את המהלומה שניחתה עלי באותם הימים. נער בן 18 הייתי, חסר נסיון, הקשור בכל נימי נפשו לבית אבא, בית טוב וחם, ולתנועת

הנוער הציוני „עקיבא" בה התחנכתי ואותה אני זוכר עד היום בגעגועים; תנועת „עקיבא", בה היתה צפורה קיכלר המדריכה שלי, ובראשה עמד יהושע עופר — שמה את הדגש בפעולותיה על טיולים, לימוד השפה העברית, עונג שבת, הרצאות וריקודים אך מכל האוירה הזאת נעקרתי ובבת אחת נותקתי ביד אכזרית משורש מוצאי והוטלתי בעל כרחי לעולם רחוק, זר ועוין, עולם ללא רגשי אנוש, ללא קורטוב של יושר ורחמים, עולם שאין בו חום משפחתי, עולם אפור של ימים קודרים הדומים איש לרעהו, ללא אוירת חג ומועד, בתנאי חיים קשים ביותר וללא כל תקוה להיחלץ מהם.

ואם התנחמנו אז וקוינו כי עוד מעט תיגמר המלחמה והעולם ישוב להיות כשהיה הרי התנדפה האשליה הזאת מהר, ובמקומה באה המציאות המרה הידועה על רצח מיליונים מאחינו, ובתוכם הורי ואחיותי היקרים. קשה להתנחם. ואם יש בלבי נחמה כלשהי באבל הרב הזה, הריהי שבניתי בית בישראל והקמתי צאצאים שימשיכו את השרשרת הלאומית, לעתיד שיהיה טוב יותר.

לזכרם של בני עירנו
שנפלו במערכות ישראל

פרידנפלד מאיר ז״ל — בן צבי ורחל נולד ב־7.4.1921 בויליצ׳קה שבפולין. חניך בי״ס עממי פולני וישיבה קטנה בעירו. ב־1936 הצטרף ל„השומר הדתי״. עסק בהדרכה. בפרוץ מלחמת העולם ברח לליטא. כאן נכנס להכשרה בקבוצת „למרחב״ בפוניבז׳. ב־1941 עלה ארצה דרך רוסיה, יפאן ודרום אפריקה והצטרף לארגון מושבי של הפועל המזרחי בביתניה. ב־1942 התגייס לצבא הבריטי במסגרת הגדודים העבריים שצורפו אחר כך לבריגדה, השתתף בקרבות על הסניו באיטליה. לאחר המלחמה השתתף בפעולות ההצלה, יצא לפולין לברר את גורל משפחתו, ושם נודע לו שכולה הושמדה. לאחר 4 שנות שרות הוא הצטרף לקבוצת כפר־עציון, בה התחבב על כל החברים. עבד במטע ואח״כ ברפת, בחורף בימי המצור היה יוצא עם הפרות למרעה. לקח חבל פעיל בשמירה והיה מפקד עמדה. הצטיין בקור־רוח ובאומץ רב. ביום ג׳ באייר היה מפקד בקטע הצפוני מול שדה־התעופה עליו חנו משוריני האויב. על אף האש החזקה הוסיף לבקר בכל העמדות ועודד את האנשים. כדי לבלום את התקדמות הרכב המשוריין, העביר את הפיאט מקטע אחד למשנהו כשהוא גלוי לאש האויב; אחר הצהרים יצא לחורשת התאנים כדי לחפש את הרובה האנטי־טנקי, שהובא לשם על ידי הנסוגים מהמנזר הרוסי. טיפל בפצועים שנמצאו בחורשה, ובלילה נשלח לפעול בפיאט נגד משורייני האויב. למחרת, ביום ד׳ באייר תש״ח 13.5.1948 המשיך בפיקודו על הקטע ובעת פעולתו בעמדה מס׳ 2 מצא את מותו בפרוץ משורייני האויב לכפר.

פיסטול אדם ז״ל — אדם נולד בקראקוב ביום 23.6.48 לחדוה ודוד, אח תאום לאחותו מנוחה ואח לאחותו שושנה. המשפחה גרה זמן מה בויליצ׳קה ובהיות אדם כבן שנה וחצי, בינואר 1950, עלתה לארץ. לאחר תקופה קצרה במחנה עולים עברו לדירת שיכון בשכונת העולים הדר־יוסף, שם עשה אדם את צעדיו הראשונים בגן־הילדים.

גם את 8 שנות לימודיו בביה"ס העממי עשה בשכונה זו בבי"ס „דוד ילין". הוא היה ילד מוכשר מאוד, עליז, אוהב אנשים ואהוב על כולם. בהיותו כבן 11 שנה החל ללמוד נגינה באקורדיון ובשטח זה התבלט. כמו־כן הצטיין בכנסי ספורט וקבל תעודות הצטיינות בקפיצה לרוחק, כדורסל וכדורגל.

בשל אהבתו לחי ולצומח המשיך בלימודיו התיכוניים בבי"ס תיכון חקלאי מקוה־ישראל וגם שם היה הרוח החיה בחברה.

עם סיום לימודיו, לפני גיוסו לצה"ל, עמד אדם בבחינות ללהקה הצבאית ואף על פי שנתקבל, העדיף לשרת כחייל קרבי בחיל השריון, שם מצאה אותו מלחמת ששת הימים. בהמשך המלחמה לחם בטנק הראשון, אליו התנדב, ופרץ לקנטרה; ביום האחרון למלחמה נפגע הטנק ע"י טיל מצרי ושם מצא אדם את מותו בתאריך 8.6.67.

שנור אברהם־יצחק ז"ל — בנם של אהרן ורבקה, נולד בוויליצ'קה ב־19 במאי 1919; ילדותו עברה עליו בקראקוב, שם למד בבתי ספר עבריים ובבי"ס למלאכה שליד הגמנסיה העברית. היה חבר פעיל ב„השומר הדתי".

בפרוץ מלחמת העולם השניה עבר את הגבול לשטח הכיבוש הרוסי והגיע לליטא, שם הצטרף לחבריו בהכשרה. דרך רוסיה הגיע, לאחר נדודים ארוכים, לארץ ישראל והצטרף לקבוצת „אברהם" בכפר פינס. כעבור זמן קצר התנדב לצבא הבריטי והשתתף בקרבות נגד הגרמנים כחייל הבריגדה היהודית. עם סיום המלחמה, בהיותו פעיל בקרב ניצולי השואה, הגיע לפולין.

עם שובו ארצה הצטרף אל קבוצתו בכפר עציון ונשא בעול המשק, והיה בין המגינים של גוש עציון. נפל בקרב ב־13 במאי 1948 וגופתו הועברה, ב־17 בנובמבר 1949, למנוחות בהר הרצל בירושלים. הניח אשה ובן יחיד שנולד לאחר מותו.

ארגון יוצאי ויליצ׳קה והסביבה

הארגון, שהוקם בארץ ב־1955, בראשותו של ר׳ משה קלינגהויפר ז״ל, פעל באותם תחומים ידועים בהם עסקו מרבית ארגוני ה„לנדסמנשפטים״ בארץ ובחו״ל: סיוע לעולים משרידי השואה, ראשית הטיפול בשאלות ההנצחה של קדושי העיר שניספו בשואה, וכל זאת תוך הידוק הקשרים בין יוצאי העיירה המצויים בארץ והמפוזרים בארצות הגולה.

מבין הפעולות המיוחדות של הארגון נעמוד כאן על אחדות, שהן מן הבולטות ביותר:

א) קופת „גמילות חסדים״: נוסדה ב־1956; היתה כורח המציאות באותן שנים ראשונות שלאחר מלחמת העולם השניה, כאשר מספר לא רב של שרידים הגיעו ארצה, וההלוואות שיכלו להשיג ללא קשיים פורמ־ליים (כגון ערבים) וללא רבית וכן בתנאי תשלום נוחים ביותר — היוו בשבילם עזרה של ממש. היתה בכך משום עזרה ראשונית לסידור המשפחות, להשגת דיור וציוד. ברור כי ראשי הארגון סייעו לעולים החדשים גם בהשגת עבודה, בחיפוש קרובים ובאירוח בראשית שהייתם בארץ. הקופה סייעה כמו כן גם במתן מענקים צנועים לזקוקים לכך.

בראש הקופה עמד מ. קלינגהויפר ז״ל וגזברה היה משה פלטנר ז״ל ומקורותיה באו מתרומות בני העיר מהארץ ומחו״ל, ובעיקר של אלה מארה״ב. במרוצת השנים, כאשר מצבם של בני עירנו הלך והתבסס — הלכה פעילות הקופה והצטמצמה עד שהפכה למיותרת והיא אמנם הפסיקה את פעולותיה לאחר 15 שנה.

ב) הנצחה: במרתף השואה שבהר־ציון בירושלים הוקמה מצבת זכרון לקרבנות ויליצ׳קה וארגז אפר מקברות האחים בעיירה — קרבנות הנאצים — נטמן בבית העלמין בקרית שאול, יחד עם אפרם של קדושי העיר ניפולמיצה.

יחד עם זאת עורכים מדי שנה ביום החיסול של הגיטו, בי״ד באלול,

ערב התיחדות עם זכר הקרבנות הרבים שנפלו בעיר ובסביבתה. באזכרות אלה משתתפים מרבית בני העיירה ובני משפחותיהם.

המבצע הגדול, למענו עמלו רבים מחברי הארגון ובראשם אנשי הועד במשך שנים אחדות, הוא ספר הזכרון, אותו אנו מגישים בזאת לבני עירנו ולצאצאים למען ידעו כולם והבאים אחרינו את מקורה של הקהילה ואת מוצא בני משפחתם ושרשיהם. יצטרף נא ספר זה לשורת ספרי הזכרון לקהילות ישראל שניספו בשואה וישמש מקור לימוד ועיון לבני קהילתנו ולצעירי עמנו בארץ ובגולה. צנוע הוא הספר שלנו, כי קהילה קטנה היינו שם בגלות פולין, ולא מן הוותיקות שבהן, ותושביה מעטים היו ואף בודדים ויחידים שרדנו — אך גם המעט שאנו קיבצנו לספר יכול ללמד אותנו על כל היקר והנעלה שאיבדנו שם, אשר את זכרם עלינו לנצור לנצח.

לזכר נעדרים

ר׳ משה קלינגהויפר ז״ל

הנה מלאה שנה לפטירתו של המנוח ר׳ משה קלינגהויפר ז״ל, לשעבר אחד האזרחים החשובים בעיירתנו וויליצ׳קה שבגליציה המערבית ליד קראקוב, אשר מת בשיבה טובה כאן, בישראל. ממזרח גליציה בא האיש ותלמודו בידו, ואף טעם מטעם ההשכלה, אבל תורתו זו לא שימשה לו קרדום לחפור בו, כי אם פנה לעסקי המסחר כאשר השתקע בעירנו לאחר נשואיו עם בת אחת המשפחות המכובדות; ואמנם לא עבר זמן רב והוא עשה חיל בעסקיו, והיה לאחד ממנהיגי הקהילה היהודית הן בעיריה והן בועד הקהילה, ושמו נודע גם בין הגויים שבעיר.

ביתו של המנוח, בית גדול ומרווח שעמד במורד העיר, ובו חנות מכולת רחבת־מידות מלאה כל טוב, וגם הקומה השניה אף היא גדושה סחורה, ובתוך החנות שאון והמולה מרוב הקונים הפוקדים אותה, ובעל העסק מנצח על העבודה. והנה לעתים היינו עדים לתמונה שחזרה תכופות על עצמה: פתאום, להפתעת כולנו, היה ר׳ משה עוזב את חנותו ויוצא לעסוק בעסקי ציבור או חש לעזרתו של חנווני מסכן, הנתון במצוקה. והמצוקה פנים רבות לה: אחד שנקנס על איחור בנעילת חנותו כחוק, ומעשה באחד שהוטל עליו מס כבד העלול להרוס את קיומו, והנה מקרה אחר בו השלטונות המקומיים מסרבים לתת ליהודי את הרשיון המבוקש למען יוכל לפרנס את בני ביתו, ועוד כהנה וכהנה. והקיפוחים הללו הם מעשים בכל יום, והנפגעים פונים ביאושם לחנותו של ר׳ משה, והלה נחלץ מיד לעזרתם, רב את ריב המקופחים בלי פחד, בעקשנות ובאומץ רוח, ומחלץ אותם עפ״י רוב מצרתם.

וכשם שהיה מגן על יהודי עיירתנו בקשריהם עם השלטונות, כך היה נוהג לעזור להם גם במצוקתם הכספית. החנוונים הזעירים הללו נזקקו לא אחת להלוואה כדי לא לאבד את כוח האשראי שלהם, והמנוח לא השיב את פניהם ריקם והלווה להם בלי להתנות תנאים על מועד הפרעון,

כי גדולה היתה אהבתו ומסירותו לבני עמו. למותר להגיד שידו היתה פתוחה לעניים, והוא פיזר נדבות ביד רחבה.

אין פלא, אפוא, שבני עירו ראו בו את נציגם האמיתי בעיריה, בועד הקהילה, באיגוד הסוחרים ועוד. בקיצור הוא היה עסקן ציבורי במיטב מובנה של מלה זו.

ברם, לא רק לחיי יום־יום דאג המנוח. אף צרת עמו היתה תמיד לנגד עיניו. הוא ידע את סבל עם ישראל בתפוצות, הנתון תמיד לחסדי העמים העוינים את היהודי בכל הדורות, ומודעות זו הוליכה אותו כבר בצעירותו אל הרעיון הציוני. במרוצת הזמן נעשה ר' משה למנהיג ציוני פעיל העושה נפשות לרעיון הציוני, ותורם ומתרים למען הקרנות הלאומיות.

החינוך, כידוע מתחיל מבית, והמנוח אף הוא היה מודע לכלל זה. הוא לא הסתפק בישיבות, בהתרמות, בארגון קורסים לשפה העברית, וכדומה. בראש וראשונה דאג לחינוך ילדיו (בנו היחיד ושתי בנותיו) ברוח הגשמה חלוצית־ציונית. והתוצאות לא אחרו לבוא: בת אחת צילה שרטר עלתה לישראל בשנת 1932, אף כי השפע בבית ומעמד אביה בחברה איפשר לה להסתדר יפה בארץ מולדתה ולבנות שם את עתידה. היא העדיפה את חיי החופש על ישיבה בגולה, חיי עבודה חקלאית יוצרת והשתתפות בבנין הארץ. עד היום היא מנהלת משק מפואר ביקנעם. אחיה יהושע המשיך באותה דרך וכעבור שנה עלה גם הוא ארצה (1933), ואף הוא בעל משק לתפארת בכפר בילו.

ברם, גולת הכותרת בפעולותיו הציוניות של ר' משה היתה עלייתו לישראל. כשנתיים לאחר עליית בנו ארצה החליט ר' משה קלינגהויפר ז"ל להגשים את חלום חייו ולעלות עם אשתו ולהשתקע בארץ. צעדו זה הפתיע את כל יהודי העיר. חזיון נדיר כזה שאיש בגיל העמידה, עשיר, בעל בעמיו, ינטוש את ביתו, רכושו, את מעמדו הנכבד ויעלה לישראל הרחוקה שמעבר לים במטרה להתחיל בה בחיים חדשים, חיים בארץ ההולכת ונבנית, ללא נוחות יתירה, בה היה רגיל עד הנה — חזיון כזה אם קרה, היה נדיר מאוד. ואמנם היה זה צעד נועז וללא ספק המבצע הציוני החשוב ביותר בחיי המנוח!

כבקי ביהדות ובידיעת הלשון העברית, ציוני כל ימיו וכבעל הון, היתה התערותו בארץ קלה יחסית, ועד מהרה הסתגל להווי החיים בארץ.

אבל לא איש הפעולה והביצוע כמוהו ישב בטל וינוח על זרי דפנה בשל עברו. איש המעשה היה ר׳ משה, ואף פה מצא לו מיד כר פורה לעבודתו. קשריו עם בני עירו לא תמו, אלא קבלו מעתה כיוון חדש. מסורת תלמודית קובעת כי שלושה דברים נקנים ביסורים, ואחד מהם הוא ארץ־ישראל. מבין העולים ארצה היו גם בני עירו, שבאו לעיר או למושבה בשאיפתם להכות שורש במולדתם החדשה, והם נתקלו בחבלי קליטה קשים מבחינה כלכלית, עמד ר׳ משה וייסד קופת תגמולין כדי לסייע לחברים בהלואה בלי רבית והחזרת ההלואה בתשלומים עד שיתבססו ויעמדו על רגליהם. ואמנם הודות לחריצותו המיוחדת היתה הקופה לעובדה קיימת, וזו עזרה לא במעט לנזקקים לה.

פעולה יזומה אחרת, אף היא חשובה, היתה לקיים מדי שנה בשנה ערב־זכרון לקדושי ויליצ׳קה, להתייחד עם זכרם של הנספים בשואה. ואמנם נשמר ערב־זכרון שנתי זה בקפדנות עד היום והפך למסורת לבני עירנו.

לעת זקנתו קרו שני מאורעות גדולים מיוחדים במינם בחיי עם ישראל. זכה משה קלינגהויפר ז״ל לראות בהגשמתו של הרעיון הציוני, בתקומת מדינת ישראל, חלום שנות אלפים, ומאידך העיבה על ערב חייו השואה הנוראה שקטפה שליש מעמנו, ובתוכו את בתו ומשפחתה (בית ד״ר בקובר) שנשארה בפולין. השכול הזה ליווה את חייו כצל עד יומו האחרון.

הוא נפטר ביקנעם ונקבר שם בי״ג באדר תשכ״ג (9 במרץ 1963).

יהא זכרו ברוך!

לנה קיכלר־זילברמן

(דברים ביום השנה לפטירתו)

על ר׳ משה פלטנר

לאחר פטירתו של מ. קלינגהויפר ז״ל, נבחר מ. פלטנר ז״ל לראש הארגון והוא גם ניהל את הקופה לאחר מות קודמו. נביא פה דברי הספד מפי יהושע עופר, אותם אמר עם פטירת המנוח ביום כ׳ בטבת תשל״ה (3 בינואר 1975):

הכרנו את ר׳ משה פלטנר ז״ל במשך שנים בתור אדם חרוץ, מצניע לכת, בעל ואב טוב, מסור ונאמן לעמו ולמסורת ישראל. אופיינית לו היתה נאמנותו והתמדתו בעניני ארגון יוצאי ויליצ׳קה, בו טיפל במסירות. הודות למרצו ודבקותו נתקיימו האזכרות השנתיות לקדושי עירנו, להן הקדיש המנוח הרבה כח וסבלנות, וכל זאת כדי לשמור על הגחלת שלא תדעך, כדי לשמור על הקשר שבינינו החיים, ובין נשמות יקירינו הקדושים. הוא היה הרוח החיה בקופת „גמילות חסדים״, אשר במקרים רבים הגישה עזרה משמעותית לבני עירנו.

אנו נשמור תמיד בלבנו את זכרו של משה פלטנר ואת דמותו האצילה.

היסטארישע קאמיסיע באד רייכענהיים
אבטיילונג פון מינכען
גבית עדות איבערגעגעבן פון יעקב טילעס, באראק 5/1
אויפגענומען פון יחיאל וויינמאן דעם 28.2.47

היסטארישער אקט

איך בין געבוירן אין וויעלישטקא ביי קראקא אין 15.11.1899. אונזער שטעטל האט געציילט, צוזאמען מיט די איינגעזידעלטע יידען, 12000 מאן. ווען דער קריעג האט אויסגעבראכן האב איך געוואינט אין דעם שטעטל מיט א פרוי און 3 קינדער: 2 טעכטער און 1 זין. דעם 28.8.1939 האב איך באקומען א איינלאדונג צום פולישן מיליטער, אין פערלויף פון 2 שטונדען זיך צו מעלדען צום 20־טן פיעכאטע פולק. איך בין געגאנגען מיט דעם פולישן מיליטער ביז סאנדאמיעזש (Sandomierz).

דעם 18.9.39 געפינענדיג זיך אין א וואלד און זעהענדיג אז מיר זענען געגנצליך צעקלאפט דורך די דייטשע מיליטער טיילן, און נישט וועלענדיג אריינפאלן צו זיי אין געפאנגענשאפט, האב איך אראבגעווארפען פון מיר מיין מיליטערישע קליידונג, אויסגעטוישט ביי א פויער אויף ציוויל קליידונג, און מיר דאס אנגעטוהן און אוועק צו פוס אהיים קיין וויעליטשקא. געהענדיג אויפן וועג האבן מיך די דייטשען 3 מאל פארהאלטן פרעגענדיק מיך צו איך בין א ייד, און געוואלט מיך הרגענען. נור דערזעהענדיג פון ווייטענס א גרעסערע גרופע יידישע פליכטלינגע, 100 פראצענטיגע יידען מיט פערמעגנס, האבן זיי מיך אבגעלאזט, און זיך א לאז געטוהן צו זיי.

א טאג פאר ערב ראש השנה ת״ש, זייענדיג 3 קילאמעטער אונטער אונזער שטאט, האט מיך געטראפן א בעקאנטער פויער און מיך געווארענט איך זאל אין שטאט נישט אריינגעהן, ווייל דארט שיסט מען פיל יידען. האב איך פארקערעוועט מיין וועג קיין קראקא. זייענדיג אין קראקא 2 טאג ביי א פויער, האט מען מיך אויפן דריטן טאג געמסר׳ט, און די דייטשע געסטאפא האט מיך געכאפט, געשלאגן מכות־רצח, און מיך איבער־געבן צו פוילישער פאליציי. נאך עטליכע שטונדען פארשען האבן זיי מיך

באפרייט, און איך בין ווידער אוועק אין מיין היימאטס שטאט. ערב יו״כ בין איך אנגעקומען אין מיין וואהנונג נישט טרעפענדיג קיינעם פון מיין פאמיליע, ווייל זיי האבן געפליכטעט. נאך סוכות איז מיין פאמיליע צוריק־געקומען, און מיר זענען געווען אלע צוזאמען. ענדע חודש דעצעמבער 1939 איז איינגעפירט געווארן פאר אלע יידען דער שאנד־פלעק פון א ווייסע 10 צמ. אפאסקע מיט א בלויען מגן־דוד. ווער ס׳האט דאס נישט געטראגען איז אים געקומען טויט שטראף.

דעם 1.1.1940 האט דער דייטשער שטאב־קאמיסאר אויפגענומען די פרוי בראניסלאווא פרידמאן אלס פרעזעס פון וויעליטשקער יידען־ראט. די פרוי האט זיך צוגעקליבען פאסיגע פערזאנען און געגרינדעט דעם יידען־ראט, אלס פערבינדונג צווישען די יידען און דער דייטשער מאכט. די ערשטע מיסיע זייערע איז געווען צוצושטעלען פאר די דייטשען געוויסע קאנטיגענטען ארבייטער אויף אלערליי פיזישע ארבעט: בויען שאסעען, וואסער־לייטונג, קאנאליזאציע, א.ז.וו. ביי די ארבייט האבן די דייטשן געשלאגן, געפייניגט. יעדן טאג זענען פון דער ארבעט אהיימגעקומען צעשלאגענע, צעקאליעטשטע מענשן. דאגעגן איך האב מיך בעהאלטן ביי א בעקאנטן פויער אין דארף. אויפ׳ן 6־טן טאג האט מען מיר געגעבן צו וויסן אז מען האט צוגענומען אויף מיין ארט מיין פרוי צו דער שאסעע ארבעט. דאן בין איך אהיים געקומען און געמאלדען זיך אין ארבעטס־אמט. פאר דעם האב איך בעקומען 25 שמיץ און מיין פרוי 10 שמיץ מיט א נאהייקע, און מ׳האט זי בעפרייט. מיך האט מען אבגעשיקט צו דער שווערסטער ארבעט אונטער א ספעציעלע אויפזיכט. אזוי האב איך געארבעט גאנצע 3 חדשים.

דעם 25.11.1940 האט מען געכאפט 200 מענער און געשיקט קיין פוסטקוב (Pustkow) ביי דעמביץ צו דער שווערסטע בוי־ארבעט ווי מ׳האט געבויט באראקען, און איך בין דארט געווען נור 10 טעג, ווייל פאר א געוויסע סומע האט מיר דער יידען־ראט געהאלפען זיך ארויסגנבבענען פון דעם גיהנום. איך האב ריזיקירט און מיך געלאזט פארן מיט דער באהן אהיים אהן א פאסקע איינשטעלענדיג זיך דאס לעבן. איך בין אהיים געקומען צו מיין פאמיליע, אבער ליידער האב איך נישט געטארט זיין מיט זיי צוזאמען. איך האב מיך געמוזט אויסבעהאלטן יעדן טאג

און יעדע נאכט ביי אן אנדערן פויער. אזוי בין איך געווען 5 חדשים נע ונד.

אין אויגוסט 1941 איז מיט דער איניציאטיוו פון יידען־ראט געגרינ־דעט געווארן פון דעם שטאט קאמיסאר ראסיג (Rosig) אס.ס. מאן, שטעטישע ווערקשטעללן פון אלערליי פאכן ווי שניידער, שלאסער, פאפיער, קונסט ארבעט, האדניקעס אויסארבייטונגען א.ז.וו. ס׳זענען דארט געווען בעשעפ־טיגט 1500 מענער און פרויען. איך האב פערנומען א פאסטן אלס טעכנישער לייטער פון אלע אבטיילונגען. דאצו בין איך אויך געווען אינסטרוקטאר פון דער פאפיער בראנזשע. דער יידען־ראט האט געצאלט פאר די ארבעט 1 זלאטי פער שטונדע. געלד האט דער יידען־ראט געהאט פון די שטייערן וואס יידען האבן געצאלט. מ׳האט אויך א סך געלט געגעבען דעם ארבעטס־אמט לייטער פאכלוטקא (Pochlutko) און דעם שטאטס קאמיסאר, אבי ס׳זאל זיין שלום ושלוה. קיין געטא, קיין לאגער, קיין קאצעטן זענען אין וויעליטשקע נישט געווען. מען האט געמעגט גיין אין די גאסן פראנק און פריי. טייל יידען האבן אויך געהאנדעלט. נור אין יעדען דאנערשטאג, דעם מארק־טאג, האבן יידען ביז 11 אזייגער נישט געטארט ארויסגעהן אין גאס. דאס האט אזוי אנגעהאלטן ביז 28.8.1942.

דאן איז געקומען פון געסטאפא א בעפעהל אז אונזער שטעטל זאל ווערן יידען־ריין. אין דעם טאג א זייגער 7 פריה האבן אלע יידען, אנשים, נשים וטף, בערך 12000 מענשן, געמוזט זיך פערזאמלען ביים עלעקטרישן טארטאק אונטער דער שטאט. מ׳האט אויסגעשטעלט קאלומנעס צו טויזענד אין א גרופע. ס׳איז געקומען א דייטשע קאמיסיע און גענומען פונאנדער־טיילן אלטע און שוואכע בעזונדער אין דער צאהל פון 2000 (צווישן די אויך מיינע עלטערן), זיי אויפגעלאדענט אויף מאשינען און אוועק געפירט אין ניעפאלאמיצער וואלד, און זיי דארט אויסגעשאסן. היינט געפינט זיך דארט א אלגעמיינע מצבה פון דעם 2000 קעפיגען ברודער־קבר. פון די איבריגע האט מען ארויסגענומען 600 שטארקערע צו דער ארבעט, צווישן זיי אויך מיך, ווייל איך האב געהאט געפארבטע האר אויף שווארץ.

די 600 האבן געמוזט שטעהן און צוקוקען זיך ווי מ׳פייניגט זייערע ברידער; ווי מ׳לאדענט די בערך 9000 פערבליבענע אויף וואגאנען, צו 150 אין א וואגאן, מ׳שטאפט זיי ווי די הערינג וארפענדיג זיי איינעם

אויפ׳ן צווייטן. די היץ ברענט אין פולן פייער. קיין וואסער לאזט מען נישט צו. דער גימען ווערט צוגעוואקסן צו דער צונג פון דארשט און טריקעניש. אנשטאט וואסער האט מען אויסגעשיט קאלך (וואפנע) אין די וואגאנען כדי ס׳זאל די מענשן אויפ׳ן וועג פערברענען. די וואגאנען ווערן פערמאכט, פארפלאמבירט. די היץ ווערט נאך גרעסער, נישטא קיין לופט צו אטעמען. דאס בעדערפניש מאכט מען אין וואגאן. דאס אלעס האט צוגעאיילט דעם סוף פון די אומגליקליכע. אין אזא צושטאנד האט מען זיי געפירט קיין בעלזעץ (אויך מיינע 2 טעכטער זענען מיטגעגאנגען מיט דעם טראנספארט). און מיר 600 זענען געבליבען אין וויעליטשקא אין א באראק אויף 3 טאג. יעדן טאג האט די פוילישע פאליציי מיט דער דייטשער זשאנדערמעריע ארויסגענומען 25 מאן פון אונז אום מקבר צו זיין די אלע וועלכע האבן זיך אויבאהאלטן, און זענען גלייך אויפ׳ן ארט דערשאסן געווארן. נאך 3 טאג האט מען אונז ארויסגענומען: 400 פון אונז האט מען אוועקגעשיקט קיין (Stalowa Wola), ארבעטן אין א פאבריק, און די איבריגע 200 קיין (Plaszow-Krakow) אין א קאבל פאבריק.

איך האב מיך ארויסגעגנבעט און אנטלאפן אין דארף (Bogucice) און אויסבעהאלטן 5 טעג ביי א בעקאנטן פויער. אויפ׳ן 6־טן טאג איז צוגעפארן א מאשין מיט 4 געסטאפאווצעס, און מיך אראפגעווארפן פונ׳ם בוידעם ווי איך בין געלעגן בעהאלטען. איך בין שטארק צוקלאפט געווערן. זיי האבן מיך צוגעשטעלט צו דער וואנט און געפרעגט צו זיי זאלען מיך שיסען. האב איך זיי געענטפערט אז איך בין א גוטער מאשינען־טעכניקער, וועלכער קען זיי נאך פיל נוצן ברענגען, און נאכהער וועלן זיי קענען טוהן מיט מיר וואס זיי וועט געפעלן. דאן האבן זיי מיך ארייגעזעצט אין דער מאשין און אוועקגעפירט צום זשאנדערמעריע־קאמענדאנט אום ארויסצוטראגען אויף מיר א אורטייל. ענדליך האט מען מיך אוועקגעשיקט אין דער פאבריק אין פלאשאוו. דעם 15.9.42 האב איך אנגעהויבן ארבעטן אין פלאשאוו ביי די שווערסטע פעראנטווארטליכע ארבעט. דער דירעקטאר האט מיך געמאכט אלס דעם פעראנטווארטליכען פאר אלעם וואס געשעהט אין דער פאבריק. ווען איינער זאל זיך ערלויבן צו פעררויכערן א פאפיראס בין איך געווען פעראנטווארטליך מיט מיין לעבן. מיר האבן געלעבט אין קראקויער געטא אויף פאדגורשע. דארט האבן זיך געפינען ביז 40,000

יידען. אלע טאג זענען מיר געגאנגען ארבעטן אויף פערשיעדענע שווערע ארבעט, און אויך אין פלאשאוו אין קאבל פאבריק. די בעשפייזונג אין געטא איז געווען א טרויריגע. דער הינגער שרעקליך, און די קעלט און שמוץ אונערטרעגליך.

אזוי האט עס געדוירט ביז מערץ 1943. דאן איז דער געטא גענצליך ליקווידירט געווארן אויפ׳ן פאלגענדען אופן: די עלטערע, שוואכע, קראנקע, זענען אויפן פלאץ זגאדא אויסגעשאסן געווארן. די איבריגע זענען איבער־געפירט געווארן אויפ׳ן נייעם פאדגוזשער בית־עולם דארט האט מען אויפגעשטעלט באראקען און איינגעפירט א מין צוואנגס־ארבעטס־לאגער. דער לאגער קאמענדאנט געט (Gett) איז געגאנגען טאג־טעגליך מיט א גרויסן שפיר־הונט צווישען די יידישע רייהען, און איהם אנגערייצט אויף וועמען ס׳האט זיך איהם געגליסט. דער הונט האט געריסן שטיקער לעבעדיגע פון די אויסגעמוטשעטע יידען. באלד דערויף האט ער זיי פערענדיגט מיט א קויל אין קאפ. אזוי האבן מיר געארבעט אין פלאשאוו ביז דעם 10.10.44. אונזערע ברידער זענען געווארן יעדן טאג וועניגער, געשטארבן פון הונגער, קעלט, נויט אין קרענק, א.ז.וו., און פיעלע האט דער מערדערי־שער קאמענדאנט מיט זיינע אייגענע הענד דערשאסן. דאס האט אזוי אנגעהאלטן ביז די רוסישע ארמעען האבן זיך דערנעענטערט צו קראקא. דעם 10.10.44 האט מען אונז, ביים לעבען פארבליבענע, אויפגעלאדענט אין פארמאכטע, פארפלאמבירטע וואגאנען און געפירט צו א טאנקען פאבריק אין דער דייטשער שטאט שאכוויץ ביי דרעזדען. דארט האבן מיר געארבעט די שווערסטע ארבעט 12 שעה א טאג. אונזער פערפלעגונג דאגעגן איז בעשטאנען פון 35 דעקא ברויט א טאג מיט א ביסעל געקאכטע גראז־וואסער. מיר זענען געווען נאקעט און בארוועס. מיר האבן נישט געהאט קיין וועש, מלבושים, און קיין שיך. פון די 1000 פערזאן וועלכע זענען געקומען קיין שאכוויץ אין דעם 10.10.44, זענען אין 27.4.45 פערבליבען נישט מעהר ווי 200 (סך הכל א האלב יאר שפעטער). און די לעצטע 200 האט מען אויפגעלאדען אויף מאשינען און אבגעפירט קיין טערעזיענשטאט, אום אונז צו פערניכטן, דען דא איז געווען דער זאמעל־פונקט פון פערניכטונג פון די איבערגעבליבענע וועלכע האבן געארבעט אין די פאבריקן. דא האבן מיר שוין נישט געארבעט, נור

אבגעוואַרט אונזער סוף. ס'האָבן זיך דאָ געפינען ביז 35 טויזענד מענער און פרויען. מ'האָט אונז אַרייַגעשטיפּט אין קאַסערנעס, איבערפילט די צימערן וויפיעל ס'איז נור אַריין. די מענשן זענען שוין געווען מעהר טויט ווי לעבעדיג, אַ טייל געשוואָלן פון הונגער, אַנדערע האָבן שוין נישט געקענט עסען. אויב מ'האָט עפּעס געגעסען האָט עס אַרויסגעיאַגט פון אויבען און פון אונטען. די מענשן זענען מערסטענס געלעגן און זיך ערלעדיגט אויף דער קויקעס... אַלע טעג האָט מען אַרויס געטראָגן גאַנצע חמרים מיט מתים. און איך בין אויך געווען אין זעלבן צושטאַנד, שוין נישט געקענט אַרומגיין אויף די פיס. אויך איך בין געלעגן ווי אַ טויטער, הויט און ביין, און געפוילט פון דער אומרייניקייט און נעץ וואָס האָט זיך געטוהן אין מיין קויקע. ס'איז אונמעגליך געווען צוצוטרעטן צו מיין קויקע. די היץ האָט אין אין מיר געברענט, און ס'איז נישט געווען ווער ס'זאָל דערלאַנגען אַ ביסעל וואַסער. האַלבענדיג ביי זיך אַ קאָנסערוועןּ־פּושקע האָב איך געלאָזט שתן, און דאָס געדן געטרונקן, און דאָס האָט מיך אַ ביסעל אויפגעמונטערט.

אַזוי האָט דאָס געדויערט ביז דעם 8־טן מאַי 1945, ווען ס'איז געקומען די בעפרייאונג. אַ טאָג פאַר די בעפרייאונג, דעם 7.5.45 אין אָוונט האָט מען מיך שוין אַרויסגעטראָגן אין דער טרופּיאַרניע אַלס פאַרענדיגטער. אָבער אַ צופאַל האָט געוואָלט איך זאָל בלייבן לעבן. אויף מאָרגן נאָך דער בעפרייאונג ווען מענשן האָבן זיך גענומען באַווייזן פון זייערע בעהלטנישן, האָט מיין אייגענע פרוי, וועלכע האָט זיך אויך געפינען דאָ, פון וועלכע איך האָב זאַגאַר נישט געוואוסט אַז זי לעבט — זיך געטראָפן מיט אונזערס אַ בעקאַנטן, אַן זי האָט זיך פון איהם דערוויסט, אַז איך געפין זיך דאָ, האָט זי מיך גענומען זוכן איבעראַל, און האָט מיך געפינען צווישן די טויטע. זי האָט מיך אַרויסגעשלעפּט, גענומען רייניגן, וואַשן, מיך ראַטעווען. איך בין געלעגן דאָרט צו בעט ביז 6.8.45, און נאָכדעם האָט זי מיך איבערגעפירט קיין קראַקאַ און אַריינגעבראַכט אין יידישן־קאַמיטעטס שפּיטאַל. דאָרט בין איך געלעגן עטליכע חדשים ביז איך בין געקומען צוזיך, איך זאָל קענען גיין אויף די פיס. אַט אַזוי בין איך, מיין פרוי, און זין, אַבגעראַטעוועט געוואָרן פונ'ם טויט.

(דער דאָקומענט — פון יד ושם, ירושלים) יעקב טילם

אלה אזכרה...

מצבת זכרון בבית הקברות בקרית שאול.

שמות יהודי ויליציקה שניספו בשואה*

אברסמן אליהו
אברמוביץ שמחה
אברבוך פיבל
אונגר דוד
אונגר יצחק משה
אונגר לייביש
אונטרמן
אונטרבוך זלמן
אוסנברג שאול
אורבך ברוך
אטרמן צבי
איזן מאיר
איזנה יחזקאל
אלוויל אמיל
אלנברג אהרון
אמסטרדם
אנגל וולף
אפטוביץ
אפטר יעקב
אפטר יחזקאל
אפטר מאיר שלום

ארמר וולף
ארמר עקיבא
ארמר יעקב
ארמר משה
אשכנזי שמעון

באם מקס
בודנר טוביה
בוכנר מנדל
בוכפירר משה אליעזר
בוכשטל שמואל
בוקסבוים מרדכי צבי
ביידף ישראל
בייר שמואל
בירנבוים פייגה
בירנבוים צבי
בלט צבי
בלדינגר שלמה
בלומנפלד שמלקה
בקלז׳ זאב
ברבר סנדל

* באין רשומות בידינו ובהסתמך על הזכרון בלבד, לא הצלחנו להרכיב את רשימת הקרבנות בשלמותה; אי לכך כוללת רשימה זו את שמות ראשי המשפחות בלבד, אך עמם יחד יש להזכיר את כל בני ביתם שניספו בשואה הגדולה.

ברגר יוכבד
ברון שמואל
ברוך איזיק
ברייט מוטל
ברנדס מנדל
ברנשטטר ישראל
ברנשטיין חיים
ברומר בן ציון
ברנד ברנרד
ברנד דוד
ברעף יצחק

גולד מרדכי
גולדברגר מכל
גולדברגר משה
גולדמן אליעזר
גולדמן הירש
גולדשטיין יהושע
גולדשטיין יוסף
גולדשטיין מאיר
גולדשטיין משה
גליצמן ראובן
גמינדר יצחק
גמינדר שינדל
גמינדר שלום
גרבר יצחק
גרובנר שלמה וולף
גרוס יעקב
גרום מיכאל

גרוסמן צבי
גרינבויים חיים
גרסטנר אריה־לייב

דוידוביץ אריה
דויטשר
דומיניץ שלמה
דמביצר אלכסנדר
דמביצר בנימין
דנציג שלום
דנציג שמואל

הולצר מנדל
הופרט מנדל
הורוביץ מוריץ
הזנלאוף אברהם
הייבלום אברהם משה
הילפשטיין משה
הירשפלד שמואל
הלר אברהם
המר חיים
המר שלמה
הנדברגר יחזקאל
הנדברגר בריש
הנדברגר פסיה
הנדברגר שלמה לייב
הנדלר פנחס
הניג חיים
הרבסט אנצל

הרשטל וולף
הרשטל אליעזר

ווימר הלה
ווימר מאיר
ווימר שמואל
וויס אזיק
וויס יעקב
וויסבלום ברוך
וויסבלום דוד
וויסבלום יצחק
וויסבלום נפתלי
וויצנר דוד
וולף דוד
וולף מנדל
וולף ראובן
וונגלניק שלמה
וטשטיין דוד
וילדר מנדל
וינברגר אנשל
וינברגר זיגמונד
וינטרהולץ ישראל
וינשרייב
וישניצקי ברל
וישניצקי יעקב
ולדמן יוסף
ולדמן יעקב
וסטרייך אשר
וסטרייך סימון

וקסמן ישעיהו
וסרברגר אליהו
וסרלאוף יוסף
וינטרהולץ ישראל
וקסלר
ורטהימר הירש

זידנפרוי דוד
זידנפרוי יעקב
זידנפרוי קלמן
זילבר
זינגר
זלנפרוינד קלמן

טונה שמעון
טוטלבוים שמואל
טיפנברונר מאיר
טיפנברונר ד"ר
טילס משה שמעון

יואכימסמן אפרים
יואכימסמן סלומיאה
יואכימסמן רומן
יואכימסמן העשל
יוספסטל שמואל
יוקר שמואל
ירבלום יצחק

כהן אלימלך

לאוליכט יעקב
לונברג
לזרקוביץ דוד
לוקוביץ אברהם
לנקוביץ דוד
לזרקביץ הנריך
לזרקביץ יעקב
לינט אליהו
ליכט יחזקאל
ליכט משה
ליכט שאול
ליטנר
לנגר דוד
לנדוי ליפה
לנצרר פיבל
לפה גיזלה
לפה וולף
לפה הירש
לפלהולץ עקיבא
לפלהולץ שמואל
לפלהולץ חיים
לקס אוסקר
לקס ישראל
לקס מאיר
לרנר יצחק

מאהל יהושע
מוזס משה
מינדלגרין מנדל

מילר פנחס
מילר ד"ר
מילנר יוסף
מילנר מרדכי
מלר
מלון פרל
מלון צבי
מלצר אברהם
מלצר מנצק
מלצר ישראל
מסינגר משה
מנה יצחק רפאל
מנדל משה
מנדלבוים אשר
מנדלבוים בריש
מרגוליס משה

נבנצל ברוך
נבנצל יצחק
נדרמן הרשל
נוימן שמואל
נוימן
ניכטברגר
נכט

סובל דב
סובל יוסף
סובל יעקב
סובל לאה

סובל פנחס
סובל קלמן
סינאי גולדה
סלומן אלכסנדר
סלפטר
סס עדלה

פדרגרין איזיק
פמפר שמואל
פיעקרצ׳יק הירש
פורמבה יוסף
פורשמיט רוברט
פייג יעקב
פייג מנדל
פייג צבאי
פיגנבוים חיים
פיגנבוים יחיאל
פיגנבוים משה
פינטר מאיר
פינקוספלד
פינקלשטיין זיגמונד
פיסטול הרמן
פישלר יוסף
פלומנהפד הירש
פלטנר פנחס
פלצר מאיר
פלצר יעקב
פליק מאיר
פליבורסקי אברהם

פליבורסקי מאיר
פלק יוסף
פס הרשל
פרבר דוד
פרבר יעקב
פרידמן מוטק
פרידמן שלמה
פרידנפלד צבי
פריפלד אברהם
פרלברגר יהושע
פרלברגר ישראל
פרלברגר משה
פרלברגר שמואל
פרלליט אברהם
פרנקל ברל־דב
פרנקל יחזקאל
פרנקל פנחס אריה

צוקרמן יהודה
צימטבוים שלום
צימרשפיץ דולק
צלנר יעקב

קאפטייל נתן
קוולוסר מרדכי
קורן דוד
קורן מרדכי
קורנהוס דלומה
קורנהויזר יצחק

קורנהויזר לייב
קורנהויזר צבי
קוס אזיק
קיכלר אליהו
קינצלר
קלינברגר שמואל
קליין חיים
קלינמן אברהם
גלינמן קלמן
קלינגר אהרון
קלרסבוים לייב
קמפלר נות
קמל
קניגסברגר הוגו
קניגסברגר יחזקאל
קניגסברגר משה
קנר משה יעקב
קץ פייביש
קראוס ישראל
קראוס משה
קרונפלד אינז׳
קריגר אהרון
קריגר שלום
קרימן דוד
קרקובר אברהם
קשטן משה

רבר מנדל
רבר משה

רובינשטיין
רוזנשטוק סלה
רוזנצוויג יצחק
רוזנצוויג שדה
רוטסמן שמואל
רוטר מוזס
רוסבך חיה
ריטרמן פנחס
רייפן ברוך
רינהולץ ברוך
ריכנטל רפאל
רכטמן
רקוברא יזידור
רקובר יזידור

שושטרמן הירש
שושטרמן יוסף
שטובך נחום
שטיין יוסף
שטייף זלקא
שטיל שמעון
שטינברגר יצחק
שטרוסברג גרשון
שטרוסברג מנשה
שטרוסברגר יחיאל
שטרן דוד
שטרנליכט יוסף
שטרנגסט
שינגל בלה

שמי״ד מרדכי
שנור חיים
שנור ישעיהו
שניצר משה
שנקר חיים
שפילמן ברוך מרדכי

שפירא זיגמונד
שרמן אריה
שרמן קופל
שרייבר
שרייבר פאולינה
שרף לאה רחל

Trudno byłoby ominąć imię bł.p. Mosze Klinghofera, który był przewodnikiem charytatywnym. Jego otwarta ręka zawsze była do dyspozycji ubogich, lub chodzić od obywatela do obywatela zbierać dla ludzi którzy byli w potrzebie, mimo jego ciężkiej pracy w interesie, był też jedynym który w starszym wieku wyjechał do Israela.

Chciałbym jeszcze wspomnieć o pewnej rodzinie z Wieliczki co dużo Wieliczanów ich nie znało a ich nizwisko było Lusgarten.

Mieszkali oni gdzie krótką drogą szło się na Kozi Rożek koło gimnazjum żenskiego. Ojcieć zajmował się szewstwem, mając dwóch synow i córkę. Srulek, który pracowal razem z ojcem a drugi Moniek był zatrudniony u Lewingerberga w piekarni. Chłopców tych poznałem w Samarkandzie.

Srulek ktory pracował jako cholewkarz w spółdzielni, odznaczał się nadzwyczajnym charakterem i dobrocią, pomagał każdemu w potrzebie mając znajomości w milicji, a zawód jego był w Rosji bardzo popularny. Były wypadki że wstawał o 12 w nocy leciał na milicję i wyciągał ludzi z więzienia i to bezinteresownie.

ugrupowań syjonistycznych: 1. na Ogólnych Syjonistow, 2. Mizrachi, 3. Betar. Wszystkie te ugrupowania syjonistyczne stanowały przeciwwagę soczącego już wtedy młodziez żydowską komunizmu, jak i fanatyzmu religijnego. W roku 1930 odbyły sie wybory do sejmu polskiego. "Aguda" w Wieliczce głosowała wtedy razem z antysemitami na rządową listę "Chadekow", a nie głosowali na syjonistyczną listę z Dr. Rabinem Ozjaszem Thonem, znanym przywódcą syjonistycznym w Małopolsce. Podczas tych wyborów doszło poraz pierwszy do kłótni i do rękoczynów między mlodzieżą syjonistyczną a "Agudą", na skutek czego ja znalazłam się w areszcie. Dzisiaj wydaje mi się to dzieczynnym, że zawsze na czele gminy żydowskiej stał czlowiek bogaty, a nie osobistość, ktora mogłaby z godnością reprezentatować miejskie spełeczenstwo żydowskie.

Młodzież żydowska zajmowała się w tym czasie rzemiosłem, pomocą w handlu, ale duża jej część również studjowała, co umożliwiała bliskość Krakowa (20 minut jazdy motorówką!) i jego szkól jak gimnazjum hebrajskie, Universytet Jagiełlonski i szkoły zawodowe.

Z naszych walk z antysemitami utrwalił mi się w pamięci jeden incydent: Wielickim Żydom dał się we znaki wybitny antysemita nazwiskeim Młynek. Był on nauczycielem gimnazjum i redaktorem antysemickiej gazety w której podżegał miejscową ludność polską przeciw Żydom. Nosił on dlugą siwą brodę i wyglądał jak Żyd. Razu pewnego kilku chłopców żydowskich nałożyło mu worek na głowę i krzycząc "bij Żyda!" proządnie go pobiło. Nie pomogły mu jego krzyki że nie jest Żydem. To bya nasza satysfakcja w tych czasach przed wojną. Nie wiedzielismy jeszcze jaka tragiczna epoka nas czeka.

Rozpocząłem pracę w żydowskich organizacjach i w końcu, w roku 1968, otrzymałem zezwolenie na wyjazd do Izraela po dwunastoletnich staraniach.

Heniek i Moniek Salomon

WSPOMNIENIA

Nasza rodzina była złożona z ojca Alexandra (Sendek) matki Felicji z Konigsbergerów, starszego brata bł. p. Abrahama (Zylka) i nas bliźniaków.

Nasza rodzina była tradycyjna, matka zapalała świece w sobotę, a jedzenie było koszerne. Od 14-tego roku życia należeliśmy do organizacji syjonistycznej "Heatid".

Organizacja "Heatid" rozwijała wszechstronną działalność syjonistyczną i kulturalną. Posiadała one bogatą bibljotekę i wypożyczała do domu książki, organizowała kursy języka hebrajskiego. Co sobotę wieczorem odbywały sie interesujące referaty znanych mówców z Krakowa jak: Dr. Feldblum, Dr. Schwarzbart, Mgr. Salpeter, Prof. Szmulewicz, Romek Hofsteter, i inni. Referaty te cieszyły sie wielką popularnością i zawsze sala była pełna. W niedzielę urządzano wycieczki do puszczy Niepołomskiej, Dobczyc, Myślenic i okolicznych wsi.

Z ramienia "Heatid" założono Organizację Chalucową, której celem byla "Hachszara" t. zn. przygotowanie sie do wyjazdu do Erec Israel. Zbierano też pieniądze dla K.K.L. Rozdawano puszki i wypròzniano je. Sprzedawano Szekel jako dowód przynależnosci do org. Syjosnistycznej. Szczególnie, czynnym w tej pracy był Jehoszua Klinghofer.

Po kilku latach podzieliła sie młodość żydowska na kilka

galnie w głąb Rosji i w chwili wybuchu wojny radziecko — niemickiej pozostała nas zaledwie garstka. Do wybuchu wojny pracowaliśmy co prawda 7 godzin dziennie, lecz dzień wolny od pracy wypadał każdemu w innym dniu tygodnia i trudno było nawet pomyśleć o wspólnym spędzeniu czasu. Z wybuchem wojny dzień pracy przedłużony został do 12 godzin; do Żydów zaczęto odnosić się nieufnie.

Pracowałem bardzo ciężko i zostałem nawet "przodownikiem pracy", lecz mimo to stanąłem dwa razy przed sądem, obwiniony o brak dyscypliny. Mieszkałem w nieopalanym pokoju, przy temperaturach —45 stopni; w ramach kary zmniejszono mi porcję chleba o 200 gram i potrącono 25% pensji na przeciąg pięciu miesięcy. Pomimo to nadal byłem "przodownikiem", a nawet zostałem kierownikiem działu. Po trzech miesiącach okazało się, że zdaniem NKWD Żyd nie powinien być odpowiedzialnym za dział produkcji zbrojeniowej. Wróciłem więc do mniejszych porcji chleba i dawnej pracy, przy której pozostałem do chwili powrotu do Polski w kwietniu 1946.

Wydawało mi się, że po tragedii narodowej, jaka nas spotkała, będę pełnoprawnym obywatelem nowej Polski. Przyjąłem odpowiedzialne stanowiska i zostałem członkiem partii.

Rozczarowanie nie dało długo na siebie czekać, lecz nie można już było zrezygnować z pracy bez narażenia całej rodziny na represje ze strony władz.

Po dojściu Gomułki do władzy odważyłem się w końcu zrezygnować z państwowej pracy i wystąpić z partii. Czyniłem starania o wyjazd, lecz mimo kilkakrotnich podań spotykałem się stale z odmową.

wniosku, że kwestię żydowską rozwiązać może tylko ustrój socjalistyczny.

Po wybuchu wojny, we wrześniu 1939, udałem się na wschód i znalazłem się we Lwowie. Wraz z innymi stanąłem do budowy nowego życia; większość młodzieży żydowskiej pracowała wówczas w różnych instytucjach sowieckiech.

Uczestniczyłem w odbudowie zniszczonego Lwowa, lecz przeszkadzała mi w włączeniu się w nurt życia w Rosji świadomość pełnego znaczenia paktu Mołotow — Ribentropp.

Jak grom z jasnego nieba spadły na nas pogłoski o odsyłaniu przez władze sowieckie Żydów z powrotem do Polski. Ponieważ straciłem pracę jako żydowski uciekinier, wyjechałem na Ural do pracy w fabryce metalurgicznej. Poza jednym Ukraińcem i jednym Polakiem, w dwóch transportach, które przyjechały do tej samej miejscowości, byli tylko Żydzi z różnych stron Polski.

Pracowałem na maszynie, na której nie zechciał pracować żaden Rosjanin: praca była ciężka i mało płatna. Początkowo, nie znając języka, nie skarżyłem się. Gdy w końcu dałem wyraz swemu niezadowoleniu, okazało się, że "lepiej nie odpłacać niewdzięcznością za gościnność" i że jest to też niebezpieczne.

Nazywano nas początkowo "Białorusinami", ale po pewnym czasie "onieśmielenie" minęło i rozpoczęły się uwagi rozpoczynające się od słów "jewrej" i "Żid".

Wynagrodzenie za ciężką pracę było bezwartościowe; oba miejscowe sklepy nie miały zresztą żadnych towarów. W stołówce fabrycznej dawano coś, co nazywano nie wiedząc dlaczego, zupę i chyba tylko młodość i nadzieja na bliski kres wojny dodawały mi siły.

Wielu z nas, uchodźców, wyjechało legalnie, lub niele-

dr *Leon Hirsch,* ur. w r. 1899, dyplom w r. 1925, dermatolog z Krakowa;

dr *Mendel Fischler,* ur. w r. 1894, dyplom w r. 1925, lekarz ogólny ze Żmigrodu Nowego, pow. Jasło;

dr *Mojżez Maurycy Süsser,* ur. w r. 1892, dyplom w r. 1925, internista z Krakowa;

dr *Chaim Hillstein,* ur. w r. 1876, dyplom w r. 1904, internista z Krakowa;

dr *Dawid Gottlieb,* ur. w r. 1893, dyplom w r. 1921, internista z Krakowa, lub dr *Izydor Gottlieb,* ur. w r. 1905, dyplom w r. 1931, lekarz ogólny z Krakowa;

dr *Ida Strauchen,* ginekolog;

dr *Faigle Weinberger,* lekarz dentysta z Wieliczki.

Powyższa lista nie jest pełna, nie obejmuje też zupełnie personelu pielęgniarskiego. Niewątpliwie dalsze badania nad tą jedną z najbardziej ponurych kart okupacji hitlerowskiej w Wieliczce przyniosą pełniejsze oświetlenie okoliczności zagłady szpitala, zorganizowanego jedynie po to, aby łatwiej zwabić chorych i lekarzy w celu bestialskiego ich wymordowania.

Powyższy pamiętnik p. Bajorkowej oraz relacja Dr. Skulimowskiego zostały przesłane do Izraela przez p. Sanka Kichlera, obecnie w Krakowie.

Brand Henryk (Chaim)

MOJA DROGA DO IZRAELA

Wychowałem się, jak większość moich rówieśników, w organizacji syjonistycznej. W dość młodym jednak wieku związałem się z organizacjami lewicowymi i doszedłem do

w masowych grobach przygotowanych już wcześniej przez *Baudienst*.

Nazajutrz, w dzień tzw. wysiedlenia Żydów z Wieliczki, tj. 27 sierpnia, w tym samym miejscu zamordowano kilkaset osób. Miejsce to nosi nazwę "Kozia Górka". Ogółem zastrzelono tu przeszło 700 Żydów przywiezionych z Wieliczki, a pochodzących z Krakowa, Wieliczki, Dobczyc, Gdowa, Mogiły i Niepołomic.

Z tej liczby ustalono dotąd nazwiska 86 ofiar. Na szczególną trudność napotyka, ze względu na brak jakichkolwiek dokumentów, ułożenie choćby prowizorycznego wykazu zamordowanych lekarzy i pielęgniarek w pamiętny dzień zagłady szpitala wielickiego. Przeprowadzone badania pozwoliły tylko na niezadowalające stwierdzenie, że niektórzy znani z naswiska lekarze żydowscy przebywali wówczas w Wieliczce, co może przemawiać za tym, że byli oni w składzie szpitala i że z powodu zaginięcia od tego momentu wszelkiego śladu po nich zostali oni zamordowani w Puszczy Niepołomickiej.

I tak do ofiar eksterminacji hitlerowskiej należą prawdopodobnie następujący lekarze przebywający wówczas w Wieliczce:

dr *Otmar Reiner*, ur. w r. 1895, dyplom w r. 1921, internista z Krakowa, żydowski lekarz dziecięcy w Wieliczce;

dr *Amalia* z *Rubinsteinów Jurkiewiczowa*, ur. w r. 1892, dyplom w r. 1916, z Krakowa;

dr *Maurycy Steinberg*, ur. w r. 1897, dyplom w r. 1926, lekarz ogólny z Krakowa, lub dr *Leon Steinberg*, ur. w r. 1902, dyplom w r. 1927, ginekolog i położnik z Krakowa;

Dla uśpienia czujności chorych hitlerowcy rozpuścili pogłoskę, że wszyscy zostaną przeniesieni do szpitala w getcie krakowskim. Niektórzy ucieszyli się nawet tą wiadomością. Jedna z dwu załadowanych chorymi ciężarówek odjechała, ale zamiast drogą na zachód, do Krakowa, pojechała w przeciwnym kierunku, do Niepołomic. Drugi samochód napełniony chorymi oczekiwał tymczasem przed zabudowaniami szpitala. Chorzy wystawieni na bezpośrednie działanie promieni słonecznych w upalny i parny dzień oczekiwali około dwóch godzin na powrót próżnego już samochodu. Esesmani nakazali wówczas przenieść się szybko na przybyły właśnie samochód. Gdy osłabieni chorzy nie mogli temu podołać, esesmani brutalnie przerzucali ich do podstawionej ciężarówki. Przeładowany stłoczonymi i duszącymi się chorymi samochód odjechał szybko, również w stronę Niepołomic.

Oburzeni takim traktowaniem chorych lekarze i pielęgniarki szpitala zebrali się po południu tego samego dnia w sali kahału przy ul. Seraf 11 i wyrazili ostry protest. Wkrótce jednak budynek został otoczony przez gestapowców. Po sprawdzeniu przez esesmanów listy lekarzy i sanitariuszek okazało się, że nie było wszystkich. Rozesłano wtedy gońców żydowskich do domów z wezwaniem, aby pod karą śmierci nieobecni natychmiast stawili się w siedzibie kahału. Niektórzy się nie zgłosili. Zaraz też podjechało przed budynek kryte auto policyjne i wszyscy uszestnicy zebrania protestacyjnego zostali również wywiezieni w kierunku Niepołomic.

Wieczorem wstrząsnęła miastem przekazywana w wielkiej tajemnicy wiadomość, wprost niewiarygodna, że wszyscy chorzy, a następnie lekarze i pielęgniarki zostali wymordowani w Puszczy Niepołomickiej strzałem w kark i pochowani

Po orzeczeniu przez komisję niemiecką z Krakowa z referentem do spraw żydowskich, *Heinrichem,* na czele, że szpital spełnia podstawowe wymagania sanitarne, został on otwarty w dniu 24 sierpnia w godzinach popołudniowych.

Ogółem przyjęto do szpitala 113 chorych.

25 sierpnia do budynku żandarmerii niemieckiej, położonego w willowej dzielnicy miasta, Lekarce, zajechały dwa wypełnione gestapowcami autobusy. Mówili oni biegle po polsku i dla zatarcia śladów oraz wprowadzenia w błąd ewentualnych świadków byli przebrani w mundury *Wehrmachtu* i tzw. polskiej policji granatowej. Była to ekspedycja pacyfikacyjna, złożona z esesmanów specjalnie przeszkolonych. Żandarmeria niemiecka spełniała jedynie rolę pomocniczą, z tym że "gospodarzem" całej akcji został komendant posterunku wielickiego, *Wagner.*

Nazajutrz, tj. 26 sierpnia, rozeszła się lotem błyskawicy wiadomość, że nie będzie w Wieliczce ani getta, ani szpitala, a także zorganizowanych przez społeczeństwo żydowskie warsztatów pracujących dla potrzeb armii niemieckiej i że wszyscy Żydzi mają zostać wysiedleni z Wieliczki. Jeszcze o godzinie 10 przed południem tego dnia przyjmowano dodatkowo chorych do szpitala, a o godz. 12 po niespełna trzech dniach funkcjonowania szpital został zamknięty. Żandarmeria niemiecka powiadomiła telefonicznie radę żydowską, że od tej chwili wszystkich Żydów traktuje się jako wyjętych spod prawa i podlegających wyłącznie rozkazom gestapo.

W samo południe przed szpital zajechały dwa duże otwarte samochody ciężarowe z kilkunastoosobową podpitą załogą, złożoną z członków *Baudienstu.* Po zamknięciu ulicy przez kordon esesmanów z ekspedycji nakazano chorym wejść do samochodów, co niektórzy wykonali z wielkim trudem.

i Bieżanów, tak że liczba ich zwiększyła się teraz do około 11.000. 15 sierpnia tegoż roku wielicka rada żydowska otrzymała rozkaz ustny od przybyłego z Krakowa referenta do spraw żydowskich, gestapowca *Kundego*, późniejszego oprawcy chorych, lekarzy i personelu szpitala żydowskiego w getcie krakowskim, zorganizowania do ośmiu dni komfortowego szpitala na 250 łóżek.

Społeczeństwo żydowskie z wielką skwapliwością przystąpiło do wykonania wydanego polecenia.

Nie jest wykluczone, że projekt utworzenia szpitala był świadomą i przemyślaną próbą samoobrony, przedsięwziętą przez przebywających w Wieliczce wielu wybitnych lekarzy żydowskich z pobliskiego Krakowa.

Wybrano na szpital zabudowania hederu i żydowskiego domu ubogich, położone przy ul. Szpunara. Dla opróżnienia budynków została użyta znajdująca się w dyspozycji kahału policja żydowska, która ich mieszkańców wyrzuciła dosłownie na bruk wobec ogromnego przeludnienia miasta. Bardzo szybko został przeprowadzony konieczny remont zabudowań, a pomieszczenia dużym nakładem sił i środków społeczeństwa żydowskiego zostały urządzone i wyposażone zgodnie z ówczesnymi wymogami lecznictwa szpitalnego.

Oczekiwano teraz tylko niecierpliwie na zezwolenie otwarcia szpitala i przyjmowania chorych. Zaczęły się bowiem szerzyć pogłoski o tym, że dzieci do lat 10 i starcy są mordowani, a dorośli wywożeni w "nieznane", gdzie ginął po nich wszelki ślad. Wielu więc, nawet zdrowych, liczyło na przyjęcie do szpitala w charakterze pacjentów lub jako personel pomocniczy; w powszechnym mniemaniu bowiem uznawano za pewne, że będzie on upragnioną oazą spokoju i bezpieczeństwa.

łem, oprócz własnych wspomnień, relacje od zamieszkałego w Wieliczce naocznego świadka likwidacji szpitala, *Józefa Samogyja,* obecnie pracownika Spółdzielni Inwalidów "Promień" (w okresie okupacji mieszkał w najbliższym sąsiedztwie szpitala), oraz od ocalałej chwilowo pielęgniarki szpitala, *Cecylii Sobel,* lat 55, zamieszkałej również obecnie w Wieliczce. Ponadto wyzyskałem w opisie informacje zebrane od lekarzy wielickich: dr med *Marii Wiązownickiej,* dr med. *Mariana Twardosza* i znanego działacza społecznego, *Jana Grzywacza,* obecnie pielęgniarza Sanatorium Altergologicznego "Kinga" w Wieliczce.

Na szerzące się wiadomości o planowanym zamknięciu krakowskich Żydów w getcie, na skutek usilnych starań podjętych (i popartych odpowiednią daniną) u generalnego gubernatora *Franka* około 5000 Żydów otrzymało zezwolenie na zamieszkanie w Wieliczce. Ponad wyznaczony kontyngent przybyło jeszcze 400 osób. Z końcem 1941 r. ogólna liczba napływowej ludności żydowskiej w Wieliczce znacznie wzrosła i wynosiła około 8000. Warto zaznaczyć, że do Wieliczki przybyła w większości inteligencja żydowska, a w szczególności dużo było wybitnych lekarzy i adwokatów. Osiedlenie się tak wielkiej liczby Żydów właśnie w Wieliczce prawdopodobnie wiązało się z nadzieją większej możliwości przeżycia w oparciu o podziemny labirynt kopalni wielickiej, pobliskie góry i lasy, wyjazd za któregoś Polaka na roboty do Niemiec, czy też wreszcie ucieczki na Węgry.

W sierpniu 1942 r. rozpoczęły się w Generalnej Guberni intensywne przygotowania hitlerowców do eksterminacji ludności żydowskiej. W wyniku zarządzeń policyjnych, po 20 sierpnia, nastąpiła w Wieliczce koncentracja Żydów z pobliskich miasteczek i wsi, jak Niepolomice, Dobczyce, Gdów

obecnie rzeczą łatwą, jak by się to mogło wydawać na pierwszy rzut oka. Mała liczba przygodnych świadków krwawych wydarzeń, brak jakichkolwiek dokumentów w tej sprawie, zniekształcenie przeżyć świadków chwilowością obserwacji w atmosferze grozy i terroru oraz duża odległość czasowa nakazują zachowanie dużej ostrożności w pierwszej próbie odtworzenia tych tragicznych momentów i ich oceny z perspektywy upływu lat. Z tego też względu przytoczony opis trzeba traktować jako tymczasowy i niepelny. Dalsze badania historyczne niewątpliwie pozwolą dopełnić w przyszłości o nowe szczegóły przedstawiony obraz popełnionej brodni.

Niniejsza relacja opiera się na fragmencie spisywanego współcześnie dziennika z lat okupacji zmarłej w Wieliczce przed kilku laty znanej działaczki socjalistycznej *Marii Bill-Bajorkowej* (1883—1962), obejmującego okres od 20 do 31 sierpnia 1942 r. włącznie i zatytułowanego przez autorkę "Wysiedlenie Żydów w Wieliczce". Autorka dziennika, silnie zaangażowana w akcję pomocy Żydom, wiele danych czerpała także bezpośrednio od swego lokatora, dr *Zygmunta Landaua*, wiceprzewodniczącego wielickiej gminy żydowskiej oraz od jego przyjaciela, dr *Blübauma.*

Skromniejszy zasób szczegółów ma wyzyskany tu także dokument pt. "Opis zbrodni niemieckiej wobec ludności żydowskiej w Wieliczce w okresie od dnia 6 września 1939 do końca 1942 r.", sporządzony w dniu 5 sierpnia 1946 r. przez Żyda wielickiego *Michała Zellnera* (1889—1959), który przetrwał w ukryciu akcję eksterminacyjną hitlerowców [1].

Dla uzupełnienia wymienionych źródeł pisanych zebra-

[1] Zarówno fragnment dziennik M. Bajorkowej, jak i opis *M. Zellnera*, znajdują się w posiadaniu autora.

Tak będzie przez kilka miesięcy.

Na cmentarzu żydowskim ciągle jeszcze strzelają ludzi. Teraz strzela ich policjant Gromala, żandarm Wagner dogląda.

Większa połowa ludzi tutejszych rozchorowała się na serce i nerwy. Koszmarny czas. Piekło na ziemi!

Najwięksi zbrodniarze świata rządzą na naszej ziemi z wyrafinowania przygotowanym planem mordowania ludzi.

Dlaczego papież ani piśnie słowa potępienia? Czy ma spółkę z Hitlerem? — Słyszałem, że mu daje złoto na prowadzenie wojny zwycięskiej. Tak jesteśmy przez wszystkich przyjaciół opuszczeni. Nawet papież nas opuścił. A tyle co roku zabierał od nas milionów na świętopietrze. Hitler mu jest bliższy! Co go Polska i Polacy obchodzą i Żydzi. Takich bliźnich nie uznaje.

Podpis (—) Bill-Bajorkowa Maria

Mieczyslaw Skulimowski

(Z. Sanatorium Alergologicznego "Kinga" w Wieliczce
Dyrektor i ordynator: Doc. dr *M. Skulimowski)*

ZAGLADA SZPITALA ŻYDOWSKIEGO W WIELICZCE W ROKU 1942

Nieznana szerszemu ogółowi masowa zagłada chorych, lekarzy i pielęgniarek w szpitalu żydowskim w Wieliczce w dniu 26 sierpnia 1942 r. należy do najciemniejszych kart okresu okupacji hitlerowskiej w Polsce.

Odtworzenie choćby tylko w przybliżeniu chwil, które przeżywali chorzy i załoga lekarska szpitala w sierpniowy upalny dzień przed przeszło dwudziestu laty, w przeddzień tzw. całkowitego wysiedlenia Żydów z Wieliczki, nie jest

cmentarzu! Żaden z nas nie może uciec z obawy, żeby nie wystrzelali pozostałych".

Dentysta Slang pytał się mnie co się dzieje z jego żoną i synkiem. Był ogromnie przygnębiony. Wyrafionowani zbrodniarze Niemcy przedłużali ludziom życie o głodzie i chłodzie. — Nocą musieli spać na gołym betonie w baraku. Wieczorem tj. w poniedziałek 31. sierpnia wywieźli ich w "nieznane" do robót w fabrykach.

Na podwórku posterunku żandarmerii od kilki dni stoi auto osobowe, zwrócone przodem na nasz ogród. Widzę w nim ludzką głowę, wpatrującą się w nasz ogród, pełen drzew i krzewów. Zrozumiałam o co śledzącemu chodzi, ale ludzi w ogrodzeniu nie było.

Jakiś podróżny, chłop jak dąb wstąpił do nas, ażeby mu dać co zjeść. Okiem zerkał wszędzie. Zamiast wyjść, którędy wszedł — rzekomo pomylił się, wszedł do ogrodu. Zaglądał przez okna do naszej piwnicy. Tak chodząc od domu do domu zaglądał do każdej piwnicy. Przy ul. Sienkiewicza wykrył w piwnicy ukrywającą się rodzinę żydowską, którą zaraz zabrali żandarmi a właściciel miał dochodzenia. Był to "podróżny" jeden ze specjalnej szkoły Niemców przystosowanej do rządzenia na polskim terenie. Jeden z czterech tysięcy uczniów. Oni są wszędzie i wiedzą wszystko.

Żandarmi tworzą obławy po wsiach. Szukają Żydów. Jest wielu nowych żandarmów o zbrodniczych mordach. Polują na ludzi. Ilu ich dziś nałapali? Przed mieszkania bogatych Żydów zajeżdzagą auta, platformy. Żandarmi łapią ludzi, odbierają Kennkarty i każą ładować meble na auta i wszystko co się tam znajduje. Najpięknięsze meble wywożą na dworzec do Krakowa i odrazu odsyłają do Niemiec. Drugą sortę magazynują w Krakowie po to, by póżniej wywieść.

30. sierpnia. Patrzę przez okno naszego domu. Od szosy skręciła w naszą stronę grupa ludzi: Pięcioro dzieci od lat 3-ch do 9-ciu, dwie młode kobiety i dwu mężczyzn. Jeden utyka na nogę. Kobiety piękne blondyny, z gołemi głowami, lekko ubrane. Dzieci bose, w koszulkach skakające obok matek. Kobiety obojętne na wszystko. Idzie ta grupa ludzi wprost do willi żandarmów. Słońce ślicznie świeci. Komu sprawia radość? Komu potrzebne? Za kwadrans wyszła ta grupa ludzi z żandarmerii z jednym żandarmem, prowadzili ich do aresztu. Byli to Żydzi z pobliskiego Sułkowa. Gdy będzie miejsce dla nich na cmentarzu wyprowadzą ich tam i wystrzelają. Muszą czekać kilka dni o głodzie. Przed nimi wielu jeszcze musi czekać na śmierć. Gorzkie słone łzy zasłoniły mi słońce, niebo, cały świat.

31. sierpnia. Wczoray stu Żydów, młodych z baraków ze Zadorów wywieziono na roboty do fabryk. Zostało ich jeszcze 500-set. Kwiat inteligencji.Ci, co należeli do straży porządkowej są jeszcze w barakach. Ludność zanosi swoim znajomym co może do zjedzenia, ale to wsystko za mało. Od 26 sierpnia do 31. dzisiejszego dnia nie otrzymali pożywienia ani nawet ciepłej wody do picia. Coż hitlerowców obchodzi, że nie jedzą? Co im na tym należy, że niektórym kiszki skręcają się z głodu.

Ludność przynosi im jedzenie pokryjomu, bo hitlerowiec stoi z karabinem i pilnuje dostępu. Czasem, który z nich wymknie się na miasto, przyniesie coś jeść w rękach, ale co to wszystko znaczy na kilkaset ludzi. Niektórzy obywatele chodzą do nich. Ja chodziłam też i zanosiłam co mogłam: chleb, owoce, zupę. Jakub Frankiel płakał przede mną mówiąc: "Nie wiemy co z nami zrobią, bez pożywienia trzymają nas tu a musimy codziennie kopać doły na naszym

zajechała znowu ekspedycja wysiedlania, więc mordują tu Żydów tak jak w Wieliczce.

Po rzeźni w Skawinie będzie rzeź w Miechowie, Nowym Targu, w Krakowie. Spieszą się Niemcy z mordowaniem. Więc bojówka ich jeździ od miasta do miasta i mordują ludzi. Mają wprawę.

Wieczorem otrzymałam list od dr. Landaua, w którym się zapytują czy już może do nas wrócić. Jakże mało ludzie wiedzą w Krakowie o mordach odbywających się w Wieliczce.

29 sierpnia. Zakładnicy są odpowiedzialni za ukrywających się Żydów. Na Sierczy w pobliżu Wieliczki ukrywali się Żydzi Geminderowie. Zakładnicy zażądali, aby wieś opuścili. Bracia Geminderowie rzucili na zakładników toporami, poranili ich tak, że odwieziono ich do szpitala. Jednego zabito, drugiego oddali żandarmom, za trzecim ma się odbyć obława w lasach koźmickich.

Dowiedziałam się, że już nie będą strzelać Żydów po ulicach. Złapanych mają odstawić do aresztów a stamtąd na "kierkof" i tam będą strzelani nad otwartymi dołami.

Złapano Bironową z dzieckiem małym, młodą i piękną kobietę. Spytała policjanta, gdzie ma iść? Na cmentarz — padła odpowiedź. I poszła. Jej rodzice dziś wyszli z piwnicy, jutro mają zastrzelić, bo dziś nie ma czasu na ich grzebanie. Byli to Eisenowie.

Oto otwarto dom żydowski, stojący obok młyna naprzeciw cegielni Friedmana. Wszyscy Żydzi, ilu ich tam mieszkało razem 15 osób wisieli. Pozostali Żydzi wiedzą, że wcześniej czy później muszą umrzeć. Rytuał obrzezania mężczyzn nie ukryje ich, a Gőering zapowiedział w dziennikach, że na 1. stycznia 1943 roku jak zobaczy Żyda to mu się sam ukłoni.

dowane trupy. Tak zginęło przeszło tysiąc ludzi. Wczoraj i przedwczoraj z chorymi ze szpitala było to samo.

Dziś, od samego rana ruch na posterunku żandarmerii. Idzie cała grupa żandarmów do miasta. Patrzę przez okno. Wybieram się i ja do miasta. Przy budynku magistrackim zatrzymują się chwilę. Kilku z nich idzie do Magistratu inni w Górę na rynek a dwóch z nich idzie do obok stojącego budynku Weisbluma, gdzie dawnej był szynk. Po otwarciu drzwi do domu, wybiegło nagle kilkunastu Zydów i rozbiegło się na wszystkie strony. Rozlega się strzelanina i bieganie żandarmów, ale Żydzi zmieszali się z ludźmi, jądącymi na jarmark do Krakowa i znikli.

Na zakładników padł strach. Każdy chce żyć. W pobliskim Sieprawiu żandarmi zastrzelili policjanta Jamroza za pomaganie Żydom do ucieczki. Tak wszystkim, którzy będą ukrywać Żydów.

Zandarmi poszli na Górny Rynek — róg ul. Kościelnej. Tu weszli do budynku, gdzie był sklep Goldszteina z farbami. Weszli na strych. Kazali rozbić mur na strychu. Zamurowanych i zaprowiantowanych dobrze było tam 14 osób. Musieli wszyscy zejść do sieni i wszystkich wystrzelali. Póżniej zajechał wóz. Trupy zbierał Mielec z pomocą innych. Kilka wysokich schodów prowadzi z trotuaru do sieni. Mielec ciągnął trupy no schodach za nogi, krew ciekała a głowy tłukły się o kamienie.

Dziś rano w Bogucicach obok toru kolejowego pod laskiem zandarmii zastrzelili 20-tu młodych Żydów, którzy ukrywali się między rzędami ziemniaków leżąc tam. Setki Żydów strzelają dziennie. Wyłapują ich wszędzie. Warsztaty Wermachtu w Bochni palą się. Mówią że je podpalili Żydzi. Wszyscy robotnicy muszą jechać do Skawiny. Do Skawiny

wskich. Transport ten jest przeznaczony na pięć dni jazdy, a za kilkanaście godzin mógł tam zajechać. I rzeczywiście, po ujechaniu kilkunastu kilometrów stanął w Podłęzu na bocznym torze tak jak mi mówili kolejarze. Czy był kto takim mordercą, zbrodniarzem jak ci Niemcy, wychowani przez Hitlera?

Co za wyrafinowane męczarnie i jeszcze zysk z tego: Kontrybucja — tłuszcza na wyrób mydła i nawóz z kości, żeby były plony najbogatsze.

Wieczorem widziałam auta, które jechały z Puszczy Niepołomskiej jedne pełne odzieży — drugie pełne obuwia. Wszystko to zmagazynowane w szkole męskiej Nr. 1 w salach szkolnych na I piętrze.

28. sierpień. Migiem rozeszła się pogłoska o rzeźni w Puszczy Niepołomskiej. Naoczni świadkowie opowiadali mi, że dokąd jechali Żydzi szosą łudzili się, że ich zawiozą na "wysiedlenie" a z chwilą gdy przejechali Niepołomice i auta skręciły w las, wtedy już się przestali łudzić. Co kto miał przy sobie wyrzucali od siebie jak zegarki złote, pierścionki, dolary itd. Doły były dla nich przygotowane tak jak wczoraj na chorych wraz z lekarzami ze szpitala.

Do pokrywania grobów były przygotowane całe sterty darni. Pokrywane niemi wierzch dołu i sadzono drzewka na tych zbiorowych grobach. Żydzi musieli się rozbierać, pieniądze składać do walizy, złoto i biżuterię do drugiej walizy. Odzież składali na jedną kupę, obuwie na drugą (widziałam jak przyweźli na autach do szkoły). Wszyscy musieli siadać nad dołem z nogami spuszczonymi w dół, każdy dostał strzał w kark i spadał w dół. Wapnem przysypywano trupy, zasypano ziemią, zasadzano drzewka i układano kwadraty z trawników na wierzchu — żeby ludzie nie wiedzieli gdzie są zała-

Niemcy są źli. Poprosił ją żeby poszła z nim dalej, poszedł za nią i w pewnej chwili strzelił do niej mierząc od tyłu w·kark. Przewróciła się odrazu w tył. Odszedł równym krokiem powoli. Sąsiedzi w domach pochowali się — żeby ich nie widział.

Trup kobiety leżał do drugiego dnia z wytrzeszczonymi oczyma. Akurat byłam przy tym gdy przyjechali z wozem ludzie, którzy zbierali trupy po drogach. Kobieta była dość tęga. Dwu ludzi złapało ją za nogi i ramiona, rozhuśtali w powietrzu, krzyknęli: "Hoop siup!" i wrzucili na wóz. Makabryczny widok!

Na łąkach bogucickich od godz. 5-tej rano do południa ludzie czekają. Słońce praży, nigdzie cienia ni wody. Bici, kopani, strzelani, mdlejący Żydzi padają — płaczą, krzyczą — słychać głosy: Jezu Chryste, gdy nasz Jehowa nas opuścił zlituj się nademną a przejdę na Twoją wiarę". A inni znowu "Gdyby był Jehowa nie dopuściłby do tego co z nami wyprawiają — nie ma Jehowy, nie ma Boga — giniemy, nikt nam nie pomaga. Jezu Chryste. Jezu Chryste zmiłuj się nad nami!"

Wreszcie o godz. 16-tej zaczyna się ruch, Każą wchodzić do wagonów dla koni, po sto osób przeciętnie. Wagony są wapnem wysypane. Wszystkie walizy, tłumoki, pakunki odbierają Niemcy — mówię, że złożą je w osobnym wagonie. Gdy już wagony zostały załadowane, zamknięto je szczelnie. Wagony kryte — okienka odrutowane, ścisk, pisk, błagają ludzie o wodę i duszą się z braku powietrza. W wagonach już są trupy, Mniej wytrzymali mdleją. Sądny dzień nie skończył się jeszcze. Pociąg ruszył o godz. 5-tej popołudniu. Na wagonach były wypisane litery "B" a kolejarze objaśnili nam że ten transport przeznaczony jest do Bełzca, że tam jest fabryka mydła, do którego używa się tłuszczu z trupów żydo-

Żydów omotał jakiś straszny lęk. Ciągle się boją. Boją się i łudzą "To niemożliwe żeby ich wszystkich miano wymordować! Przecież są narody: Anglia, Francja, Ameryka — upomną się o nich — Tak! Ich tylko wywiozą na wysiedlenie! Ale gdzie? Wielki znak zapytania!" Wtajemniczeni mówią że na "Himmelfront".

Pierwsze cztery auta ruszyły w stronę Puszczy Niepołomickiej. Za jakiś czas wróciły te auta puste — wtedy znowu odbyło się wywoływanie ludzi i ładowanie po sto osób na auta, które znów pomknęły w strone puszczy. I trzeci raz auta zabrały w ten sam sposób ludzi i wywiozły. Trzy razy po cztery auta, każde po sto osób. Auta jechały szosą przez Lekarkę (dzielnica w której ja mieszkam) do Puszczy Niepołomickiej. Obok swego domu przejeżdzali: Sternlichtowie, Wojnowski, Klein i wielu wielu naszych znajomych i kłaniali się nam głową i rękami. Nikt nie przypuszczał że jadą na śmierć.

Obok naszego domu, przed budynkiem żandarmerji widzę kobietę w ciężkiej, zimowej chustce dużej. Upał wielki, a ona okutana. Przed żandarmerią stał żandarm w spodniach i koszuli rozpiętej. Żydówka przechodzi jakby nigdy nic nie było, idzie obok naszego domu, a źandarm za nią. Zapewne nie wiedziała, że to Niemiec czyhający na Żydów. Na wstępie muru kobieta siada, obok niej siada źandarm. Ona go pyta czy nie widział jej córki, która tu w pobliżu zostawiła godzieś dziecko i poszła z łąki bogucickiej po niego. Ona też uciekła z łąk bo nie może patrzeć jak mordują ludzi, zresztą chce widzieć swego wnuka i musi go odszukać. Żandarm wypytał się o wszystkie szczegóły z akcji wysiedlenia z łąki, z wywozu Żydów autami itd. Ona opowiadała mu wszystko jak przyjacielowi. Słyszałam ich rozmowę i sądziłam że nie wszyscy

rzadziej. Do godziny 7-mej rano z minutami napływały masy ludzi. Na torach kolejowych od kilku tygodni stoi pociąg przygotowany z 52 — ma wagonami, na których wapnem wysypano podłogę. Pociąg stoi obok łąk Bogucickich na torze kolejowym.

Punktualnie o godzinie 7.30 z restauracji Erny Kaczor przy ulicy 3-go Maja 7 (dom Wasowiczów) wybiegli pijani żołnierze-żandarmi i policja granatowa, ale nie wielicka, inna, nieznana. Rozbiegli się na wszystkie strony. Wnet ze wszystkich stron rozległy się strzały. Każdego spotkanego Żyda strzelali. Wkrótce nie było w Wieliczce ulicy, na której nie leżałyby trupy. Najwięcej leżało trupów na ulicy Kilińskiego obok willi Friedmanów. W małym międzuchu na wylocie od ulicy Sienkiewicza do ulicy Słowackiego leżały trzy trupy Wertheimerów, ojca i syna i trzeci nieznany z zakrwawioną piersią. Dziś jest czwartek, dzień targowy, ludzi w mieście wiele. Gdy kule poczęły latać na wszystkie strony, ludzie uciekali. Dwie wiejskie kobiety zostały ranne i zastrzelony został Janus, młody chłop z sąsiedniej wsi Koźmić. Żandarmi wchodzili do każdego mieszkania zajmowanego przez Żydów, przeglądali czy wszyscy wyszli, czy kto nie został. Gdy tam ktoś był, odrazu go strzelali. Wiele w ten sposób wystrzelali kobiet. W mieszkaniu Melcerów zastali matkę — rzekła do żandarmów, że chce umrzeć na swoim łóżku, zastrzelili ją zaraz. Stara Boruchowa, doktor medycyny, mieszkała u Wasserbergerów przy ul. Goliana, zatruła się wcześniej luminalem i wiele innych kobiet wystrzelali. One nie miały złudzeń i nie usiłowały sie ukrywać. Poco mają szukać śmierci? Niech sama przyjdzie do nich. Starzy Wimmerowie też taką śmierć wybrali. O godzinie 9 rano zamknięto rynek, bo za wiele leżało trupów. Trupy — wszedzie trupy.

sądny dzień. Idą lub jadą z tobołami, walizami, z dziećmi. Spotykam swoich sąsiadów Żydów idąc z miasta do domu. Rozmawiam z nimi, co kilka kroków inni nadchodzą, a wszyscy mi mówią prawie jedno i to samo: "Co oni z nami zrobią?" Przedemną nie wstydzą się płakać.

Południem rozeszła się piorunująca pogłoska. Ani sklepów, ani warsztatów, ani szpitala, ani Judenratu nie będzie w Wieliczce. Żaden Żyd nie zostanie tu. Warsztaty zostaną przeniesione do Bochni ze 128 robotnikami. Reszta, wszyscy z Wieliczki — "Raus". Zapanowała ogromna, niesłychana rozpacz. Szpital został otwarty przedwczoraj, a dziś popołudniu już zamknięty. Perfidia — jakiej świat nie widział. Zostało do niego przyjetych 113 chorych ludzi. Lekarzy i sanitarjuszek jest pełna liczba.

W nocy słyszałam strzały a nawet dwa razy turkot karabinów maszynowych. Wiem, że każdy strzał to śmierć. Zgnębiona, struta, otumaniona czekałam rana, tego rana, który zadecyduje o życiu przeszło 10.000 ludzi. Wiek dwudziesty — wiek kultury, zamienił się w piekło i grozę.

WYSIEDLENIE ŻYDÓW

27 sierpnia 1942r. Do godziny 7.30 Żydzi wszyscy mają być obok dworca kolejowego. Za nie stawienie się — kara śmierci ogłoszona. Żydowska Straż porządkowa ma ciężką pracę. Żydów kierują na łąki bogucickie, na zachód od dworca kolejowego — obok torów za tartakiem. Od godziny 5 rano ciągną tłumy ludzi z dziećmi, tłomokami, walizami, betami, co kto mógł udźwigać. Pochód rozpoczęła wysoka kobieta w białej chusteczce na głowie. Za nią szły kobiety, dzieci, wyrostki i meżczyźni. Najpierw szli tłumnie razem później coraz

szywa, draniu, ciągnij prędzej bo cię kopnę w dupę". Kobieta co uciągnie kilka kroków upada, wstaje bo ją kopią, znów upada — nie może iść, szlocha. Tamci powyciągali trupy o wiele wcześniej niż ona, już leżą razem z tymi których ciągali, ona nie może iść. Stęka, szlocha poganiana przekleństwami i kolbą. Ledwie dociągnęła trupa do dołu i strasznie krzyknęła. Ten krzyk ludzie słyszeli na paręset metrów. Był to krzyk trwogi, grozy śmierci. Padł strzał i zaległa cisza śmiertelna. Kobieta runęła na swych poprzedników.

Jakiś człowiek pod okiem żandarma począł zasypywać dół. Rano po dole pozostał tylko ślad. Ziemia była tak zgrabiona po wierzchu jakby ktoś tam chciał zasiać jakieś ziarno. Ale krzyki i strzały słyszeli sąsiedzi i ostatni ten krzyk i strzał został im na zawsze w pamięci. Z balkonu swej willi p. Kozów, p. Janke na wszystko patrzyli i słyszeli inni sąsiedzi też, ale milczą. Boją sie słowo powiedzieć. Widzieli przecież że ofiary i świadkowie zakopani w jednym dole.

Cicho, nie mówić nic. Droga, którą Grottger chodził do dworu Niedzielskich w Śledziejowicach — zamieniła się w dolinę śmierci. Jestem złamana, nie moge pojąć czy żyję czy śnię. Sąsiedzi zdaje się, że też przechodzą ten stan co ja. Widzę strach w ich oczach, gdy zaczynam mówić z nimi co było w nocy. Mówią mi "świadkowie giną tak samo·jak i ofiary, cicho, milczeć, nic nie mówić".

O godzinie 9-tej rano rozeszła sie pogłoska, że wszyscy Żydzi z "Lekarki" i innych przedmieść miasta mają się przenieść do miasta i zgrupować na Górnym Rynku. Gmina przydzieliła im tu kwatery. Do godziny 4-tej popołudniu, pod karą śmierci wszyscy muszą tam być. Zdezorientowani nie wiedzą co mają zabrać ze sobą, pakują się szybko, byle prędko. Mało czasu, więc na gwałt wszystko pakują. Dzieci płaczą —

Strach człowieka bierze patrząc się na nich. A więc z tych ludzi składa się ekspedycja mordowania Żydów i nikt się na nich nie porwie, bo są groźni i sam ich widok przestrasza.

Dziś kilka razy był na żandarmerji prezes gminy żydowskiej płk. Gelles.

26. sierpień. Nocą nie mogłam spać. Śliczne, ciepłe, jasne noce. Pełnia księżyca ale nie można pracować ni jeść i spać. Człowiek chodzi jak pijany, chodzi jak lunatyk we śnie — nie może się zorjętować czy to jest rzeczywistość czy sen. Słyszę głosy, wyzwiska, przekleństwa. Zakradam sią najpierw przez nasz ogród — później przez ogród Woroniów i Kłapów ku posterunkowi w prostej linji. Ogrodami można zajść, ale drogą można zajść do więzienia lub na tamten świat. Przy ulicy Grottgera naprzeciw domów p. Zdziarskich i Golików, obok drogi na górce kopią ludzie dół. Po wykopaniu wracają z powrotem. Za chwilę słyszę od wylotu ul. Rejtana przekleństwa, wyzwiska, krzyki. Ludzie wracają i ciągną za nogi trupy.

Jest między nimi kobieta w białej chusteczce. Czyż to ta sama, którą w niedzielę zaprowadził żandarm do aresztu? Któż jej tam dawał jeść? Skąd się wzięła ta męczennica? Tak — to zapewne ludzie złapani i wzięci do aresztu. Teraz ich zatrudniają kopaniem dołu i grzebaniem zastrzelonych. Ktoś krzyczy, żeby dół pogłębić. Czterech ludzi ciągnie trupy. Jeden został przy dole. Jacyś ludzie są jeszcze u wylotu ul. Rejtana. Ludzie wrzucili trupy do dołu. W tem rozległy się strzały, pięciu ludzi wpadło do dołu. Zmartwiałam. Pod krzakiem ukryta słucham i patrzę co będzie dalej. Kobieta w białej chusteczce na głowie, ciągnie za sobą trupa, a pogania ją jakiś człowiek. Zdaje sie że to Gromala, policjant granatowy klnie, wyzywa i wrzeszczy: "Ty kurwo, ścierko par-

przy ul. Szpitalnej, znaleziono listę członków partji komunistycznej, składajaca cię z 24 osób, że między nimi znajduje się nazwisko Schreiberowej (znajomej) mieszkającej w Wieliczce w willi u p. Korpala przy ul. Grottgera — że wszystkich tych ludzi muszą wyłapać, że wszystkich przychylnych komunistów wystrzelają, a każda książka rosyjska lub podręcznik do nauki będzie świadczył o przychylności do Sowietów bez względu gdzie będzie się znajdował. (Wszystkie książki rosyjskie zakopałam w ogrodzie).

Strach padł na ludzi. U Żydów ruch wielki. Kto może pakuje najpotrzebniejsze rzeczy do waliz, do plecaków i worków. Są bardzo wyczerpani. Jeszcze nic nie wiadomo, ale przygotowują się na najgorsze. Żydowski "Ordnungsdienst" w ruchu. Biegają na wszystkie strony i rozpowiadają że w Bochni uruchamiają warsztaty, w których pracują Żydzi dla "Wehrmachtu" i członkowie Judenratu pełnią dalej swoją funkcję. Tylko sześć tysięcy Żydów wywieźli z Bochni w "nieznane". Może i w Wieliczce wszystkich nie wysiedlą, każdy się łudzi, że może zostanie. Z Niepołomic przywieźli Żydzi wagon włóczki, z której mają tu wyrabiać różne dla wojska potrzebne rzeczy. We warsztatach będą zatrudnione dziewczęta i kobiety. Jest tu w Wieliczce szwalnia wzorowa na potrzeby wojska, pracują Żydzi wydatnie i wzorowo. Może ich zostawią. Nikt nie wie, więc każdy się łudzi. Koło budynku gminy żydowskiej ruch wielki. Młodzi Żydzi paradują w okrągłych czapkach z pomarańczowymi otokami z minami wyzywającymi, z napisami na rękawach jak oficerowie.

Wkrótce zajechały dwa wielkie autobusy pełne żołnierzy. Kilku weszło na posterunek. Inni rozeszli się po mieście. Typowe pyski morderców. Skąd wzieli takich ludzi? Odkąd żyję nie spotkałam takich zbójeckich, groźnych pysków.

— przekleństwo. My Żydzi jesteśmy znaczeni i wszędzie nas znajdą, wszędzie nas wykryją. Rytuał obrzezania wygubi nas. (i tak było do końca okupacji) Kobiety prędzej się ukryją." "Czego pan tak późno myśli o samoobronie?" — zapytałam. "Karty zabierały czas" odrzekł. Przez okno widzę jak żandarm prowadzi kobietę w białej na głowie chusteczce. Weszli do budynku gdzie mieścił się posterunek żandarmerji, za kwadrans wyszedł z nią z powrotem i odprowadził do aresztów gminnych. To spóźniona ofiara z Niepołomic (później dowiedziałam się, że to p. Landsbergową).

24. Sierpnia. Wczoraj dostałam wiadomość od dr. Landaua i p. Ziemelskiej Lidii, że doszli szczęśliwie do Krakowa. Papiery posłałam im zaraz, oczywiście aryjskie. Córka doktora i zięć w bezpiecznym miejscu — pani Lidia też. Dostałam serdeczny list od dr. Landaua.

25. sierpnia. Zastrzelony został wczoraj wieczornem dr. Manne przy ulicy Grottgera, niedaleko od naszego domu i ogrodu. To Kremer zastrzelił go. Jestem u Kahanego przy ulicy Giliana na piętrze. Na parterze znajduje się kwatera "Ordnungsdienst" — opowiadają mi, że Kremer zatelefonował do Kahału, żeby "Judenrat" przysłał ludzi do pogrzebania zwłok. Nocą w pobliżu robili dół, by go zakopać. Oglądałam ślady krwi, ale sąsiedzi mówili mi, że oprócz niego została zastrzelona kobieta, która uciekając przewiesiła się przez parkan p. Dynowskich i tak została zastrzelona. Widzę w tym miejscu dużo krwi. Obok drogi zostali pogrzebani, ale sąsiedzi twierdzą że nie dwoje, ale czworo ludzi tam pogrzebano. Rozeszła się pogłoska, którą rozpuścili żandarmi w restauracji u Erny Kaczor, że przy rewizji dr. Mannego znaleziono paszport sowiecki, że on był prezesem partji komunistycznej, że w magazynie mebli u jego brata w Krakowie

pustki. Wszystko pochowało się po domach. Słychać ciche szlochanie i jęki rozpaczliwe z domów. Dziś nocowała u nas pani Lidia Ziemelska (żyje!) i rano wczas z dr. Landauem wybrała się w stronę Krakowa polami, nie szosą. Są bez osobistych dokumentów. Doręczymy im je w Krakowie osobiście. Posterunki policyjne przeprowadzają kontrolę na wszystkich drogach, prowadzących do Wieliczki. Te posterunki objedźają żandarmi wozem konnym, bo auto im się zepsuło i stoi obok naszego ogrodu. Słyszę że tak ma być przez sześć dni. Co oni zrobią przez ten czas nikomu niewiadomo, tylko gestapowcom. Kobiety żydowskie błagają Polaków żeby im wzięto dzieci na przechowanie. Wiedzą że dzieci do lat 10-ciu są zabijane, podobnie jak starzy ludzie, że Żydów spalają elektryką, wywożą i ślad po nich ginie. Policja granatowa patrzy przez palce (gdy nie widzą żandarmi) jak całe rodziny żydowskie wychodza poza obręb miasta, by uciec z tego piekła. Żydzi chodzą jak obłąkani — wszyscy płaczą. Sąd ostateczny zbliża się. Głodni, niewypoczęci, przepracowani, znękani, zmarniali, chodzą jak lunatycy i pijani. Patrząc na to, zdaje mi się że to koszmarny sen. I to ma być dwudziesty wiek! Kultura? Gdzież Anglja, Francja, które obiecały przyjść z pomocą? Na co czekają?

Przyszedł do nas p. Blübaum, niegdyś milioner, były właściciel magazynu dywanów perskich i smyrneńskich w Krakowie. Przybył wczoraj z żoną i synami z Niepołomic. Pyta on co ma robić? Gdzie się ukryć? Gdyby tak Niemcy pozwolili na otwarcie szpitala, który od dwuch miesięcy jest przygotowany ze wszystkiem i tylko czeka na pozwolenie otwarcia, toby żonę swoją tam oddał, ona wtedy byłaby zabezpieczona przed wywozem i śmiercią, ale on? Co zrobi ze sobą i synami? "Przekleństwo wisi nad Żydami — mówi

w ich domach. Niektóre polskie rodziny przyjmują po 20 i 30 osób do siebie.

Dr. zygmunt Landau, wiceprezes Kahału, mój lokator, mówił mi że od dwu lat rabinat tutejszy przemawiał do Żydów i nakazał im nie sprzeciwiać się Niemcom, wykonywać ich wolę i zakończył swą mowę do Żydów słowami: "Niech się los spełnia, niech się potwór nażre". Rezultat jest taki, że Żydzi wcale nie myślą o samoobronie. Zrezygnowani mówią często "Niech się spełnia los" i czekają.

Gorąc nie do wytrzymania. Na dolnym Rynku kwiat inteligencji żydowskiej kilkudziesięciu ludzi naprawia trotuary, walą ciężkimi kilofami, pot się leje z ich czoła. Piećdziesiąt Żydówek z inteligencji zamiata ulice. Pył i proch, w powietrzu aż szaro od mioteł. Do tych robót wybierają Niemcy Żydów z uniwersyteckim wykształceniem. Codziennie przychodzą piękne młode Żydóweczki do willi żandarmów do sprzątania.

Rejestracje Żydów odbywają się w Wieliczce często. Taka rejestracja odbyła się przed kilku dniami. Rzekomo wybierali ludzi do robót. Segregują do najcieższych robót ludzi z uniwersyteckim wykształceniem. Ogłoszono, że ukrywanie Żydów, pomaganie im do ucieczki-udzielanie im pomocy, będzie karane śmiercią. Takie ogłoszenia są rozlepiane w Niepołomicach, Gdowie, Dobczycach, skąd Żydzi musieli zgłosić się do Wieliczki.

23 sierpnia. Koncentracja Żydów w Wieliczce. Jest ich tu przeszło 11.000. Każdego Żyda spotkanego poza obrębem miast i wiosek Niemcy odrazu mordują. Mój sąsiad mówi, że idąc z Niepołomic dziś rano, spotkał dwa wozy z załadowanymi trupami Żydów. Żydzi już wiedzą o tym. W przeciwieństwie do wszorajszych tłumów na ulicach — dziś są

ziemne nadało "Żydzi uciekajcie w lasy!" Czy dużo Żydów skorzysta z tych rad. W Niepołomicach ogłoszono, że do trzech dni t. zn, do soboty w południe wszyscy Żydzi mają się przenieść do Wieliczki i tam się zarejestrować pod groźbą kary śmierci. Jadą więc wozy konne z Żydami. Całe rodziny z dziećmi siedzą na betach pościelowych. Rynek w Wieliczce zapełnia się przybyszami. Schodzą z wozów idą do Kahału, zgłaszają się. Jest czwartek, targowy dzień w Wieliczce. Jestem na Górnym Rynku, patrzę na te wozy z Żydami, z których starzy Żydzi nie schodzą. Łzy leją się im po twarzach. Ach, jaki straszny widok tych płaczących starych ludzi, którzy wiedzą że śmierć ich nie ominie i czekają na nią z pokorą. Ten obraz nie może mi zniknąć z oczu do tego czasu.

Sierpien 21. Coraz więcej Żydów przybywa z Niepołomic. Kahał już nie ma dla nich mieszkań — szukają więc sami. Niemcy ogłosili, że tylko śródmiejskie domy mogą zamieszkać. Na peryferjach miasta nie wolno ich przyjmować na mieszkanie. Jednak po cichu, "Na Lekarce" — mojej dzielnicy, wielu ich przyjeto. Oczywiście do mnie boją się zgłosić gdyż mieszkam w najbliższym sąsiedztwie żandarmów.

Na Nowym Świecie — na zachód od miasta stoi barak drewniany, (później zburzony przez Niemców), maksimum może się w nim pomieścić 70 osób. Przydzielono do niego 700. Ścisk tam nie do opisania. O wypoczynku nie ma mowy. Trundo stać. Siedzieć nie ma na czym i pieca wcale nie ma do zagotowania jakiejś strawy. Spać? Chyba stojąc.

Z tego wspaniałomyślnie przydzielonego przez Niemców baraku, Żydzi uciekają i błagają ludność o jakikolwiek kąt

Kopalnia soli posiada wielkie komory w ziemi i korytarze długie na 130 kilka kilometrów.

Na zamieszkanie jednak musi być zezwolenie gubernatora Franka. Żydzi zabiegali u gubernatora Franka o zezwolenie. Ten zwlekał, nie chciał zezwolić, ale brylanty pomogły. Dostali pozwolenie dla 5000 ludzi. Ponad ten kontygent przybyło ich dodatkowo 400, razem 5400 Żydów zamieszkało w Wieliczce razem z miejscowymi.

Mieszkałam obok willi, w której przebywali żandarmi-Niemcy. Obserwowałam ich przez okna mojego mieszkania, które wychodziły wprost na wejście i drzwi żandarmerii. Oczywiście obserwowałam ostrożnie z poza firanek, a w ogrodzie z za krzaków. Podpatrując w ogrodzie mogłam się przysłuchiwać ich rozmowom. (Wiele wiadomości co do liczb miałam od mojego lokatora, Dr. Zygmunta Landaua, który był wiceprezesem Rady Żydowskiej w Kahale w Wieliczce). Daję te objaśnienia, bo może czytając te pamiętniki będzie czytelnik miał wątpliwości w jaki sposób mogę wiedzieć o tym co piszę.

Były to ciężkie dni, och jak ciężkie! Człowiek przygotowany każdej chwili na śmierć, drżał na widok żandarmów — a jednak w dzień podpatrywałam, a nocą pisałam to co widziałam i słyszałam. To co pisałam zaraz chowałam w pokoju, albo zakopałam w ziemi. Z tych to pamiętników piszę i to co piszę jest prawdą. Piszę tak jak było, bez fantazji.

Sierpień 20-go. Mieszkałam "na Lekarce", t.j. dzielnicy, przez którą z Niepołomic przyjeżdża się do Wieliczki. Wyszłam z domu i skierowałam się na północ w pola. Widzę wielu ludzi idących polami od strony Niepołomic, nieznane osoby. Ludzie usiłują ich omijać. Ścieżkami i miedzami kierują się na południe, w stronę Myślenic. Kilka dni temu radio pod-

Przed gminą żydowską pozostała grupa 180 mężczyzn z rodzinami, przeznaczonych do pracy w Bochni, — łącznie około 280 osób. Ludzie ci uważali się za najszczęśliwszych. Uszli wysiedleniu i oczekiwali aut, które ich miały przewieźć do Bochni. Ale i oni nie uszli losowi ich braci.

W godzinach popołudniowych tego samego dnia, nadeszło nagłe zarządzenie, że na skutek sabotażu żydowskiego (w warsztatach bocheńskich wybuchł pożar), — grupa ta zamiast do Bochni, ma zostać dołączona do transportu ze Skawiny. Wśród bezustannego bicia kolbami karabinowymi, zagnanych zostało tych 280 Żydów na plac przed szkołą. Stąd autami ciężarowymi, pod eskortą polskiej policji, przewiezieni zostali do Skawiny i dołączeni do transportu przeznaczonego na zagazowanie w Bełżcu. Z całego transportu Żydów Skawińskich, uratowani zostali tylko 3 Żydzi. Byli to dwa bracia Rajzman z Krakowa — Arie i Zeev, i ja, który uciekłem w ostatniej chwili z 3-letnim dzieckiem, dzięki pomocy z zewnątrz.

Bill — Bajorkowa Maria z Wieliczki

WYSIEDLENIE ŻYDÓW Z WIELICZKI

Urywek z pamiętnika

Sierpień 1942 r.

Wieliczka to gród solny — sławny na cały świat. Do kopalni w Wieliczce zjeżdżają turyści z całego świata i podziwiają "ósmy cud świata" w podziemiach.

Do tego miasta postanowiła przenieść się część Żydów inteligentów, mieszkających w Krakowie, gdy rozeszła się pogłoska z początkiem 1941r. o zamknięciu Żydów w ghecie. Wieliczka jest oddalona od Krakowa o 11 km. na wschód.

Żegnają się na zawsze żony z mężami, matki z synami, siostry z braćmi. — Słychać płacz cichy, westchnienia i słowa pocieszenia i może Bóg da, że się jeszcze zobaczymy... Nawoływania, bicie, kopanie i wyzwiska SS-manów przerywają żegnanie. — Im jest spieszno. Wszystko musi pójść z niemiecką dokładnością. Wszyscy muszą siedzieć setkami. Tak zawsze pewniej. Wysegregowano wszystkich. Młodych mężczyzn do pracy, starców i niezdolnych, załadowano na auta ciężarowe. Załadowano jak rupiecie. Rzucano jednych na drugich, mimo krzyku z powodu łamanych kości. Na oczach zebranej masy ludzkiej, zabrano matki i ojców na rozstrzelanie w masowych grobach puszczy niepołomickiej. Około tysiąca ludzi wywieziono i rozstrzelano w tym dniu w lasach niepołomickich. Reszta, — cała wielotysięczna masa, zagnana została do wagonów, które poszły do Bełżca na śmiercć przez zagazowanie.
W tym samym czasie adbywała się likwidacja szpitala. Szpital, który miał być azylem dla chorych i dla personelu lekarskiego, stał się ich masowym grobem. Grupa SS — manów i policji polskiej wpadła do szpitala i ładując wszystkich na auta ciężarowe, strzelała jednocześnie do wszystkich znajdujących się tam chorych. Przeraźliwym krzykom mordowanych, bezbronnych starców i chorych, towarzyszyły strzały karabinowe i rewolwerowe.

Jednocześnie na ulicach i w mieszkaniach odbywało się polowanie za ukrytymi i pozostałymi po domach Żydami. Słychać bezustanną strzelaninę. Leżą trupy na ulicach, wynosi się je z mieszkań i bunkrów. Śmieciarki magistrackie zajeżdżają bezustannie. Rzuca się na nie sztywne, jeszcze ciepłe ciała młodych kobiet, mężczyzn i dzieci. Na cmentarzu wre praca. Zapełniają się masowe groby — męczennikami.

wielickich do stawienia się nazajutrz to jest 28 sierpnia, do godziny 7-ej rano, na łące koło dworca kolejowego. Ogłoszenie tyczyło wszystkich, bez wyjątku Żydów, bez względu na wiek, płeć i zajęcie. Wyjątkami byli wraz z rodzinami tylko ci, którzy na swych legitymacjach mieli pieczątki GESTAPO. Takich szczęśliwców było 180-ciu. Uznano ich jako fachowców i odesłano do warsztatów bocheńskich.

Ludność ogarnęła okropna panika. Wszystkie "Einsatze", funkcje gminne i stanowiska okazały się fikcją. Kompletne wysiedlenie, którego nikt nie przewidywał, stało się faktem. Groźba strasznej śmierci zawisła nad całym społeczeństwem. Znikąd ratunku. Ucieczka niemożliwa. Miasto od siedmiu dni otoczone było żandarmerją i policją polską, która skrupulatnie służyła swoim mocodawcom.

Dnia 28 sierpnia 1942 roku o godzinie 7-ej rano, rozpoczęła się akcja wysiedlenia. Na łące obok dworca, zebrały się tysiące nieszczęśliwych Żydów. Tysiące ludzi młodych i zdrowych, tysiące dzieci i starców. Masa przeznaczona na zagazowanie. Nigdzie lament, ani krzyk. Nikt nie błaga, nikt nie prosi. Masa milczy. Desperacko idzie ku swemu strasznemu przeznaczeniu. Żywi nie tracą nadzieji, to może jednak transport do pracy. Tłoczy się masa, matki kurczowo trzymają swoje dzieci. Jakiś straszny wyraz i złe przeczucie maluje się na twarzach wszystkich. Plac jest otoczony żandarmerją, polską i oddziałem S.S. Pozatom ustawione są wokoło masy ludzkiej karabiny maszynowe. Kierownikami wysiedlenia są SS-mani KUNDE, HEINRICH i inni, którzy leniwie, zadowoleni ze siebie, poruszają się wśród nieszczęśliwców. Butni i pewni siebie, naród panów, pełniący swą misję dziejową...
Rizpoczyna się segregaja. Ustawieni setkami — mężczyźni osobno i kobiety osobno. Dzieci zostawiono przy matkach.

od wysiedlenia — śmierci. Oddawano ostatnie grosze za placówkę pracy, za świadomość, że się jest produktywnym elementem. Jeszcze na kilka dni przed wysiedleniem z Wieliczki za życzliwą poradą władz niemieckich, stworzono szpital żydowski. Dano możność zatrudnienia w nim pewnej ilości lekarzy żydowskich i pielęgniarek. Były to, zdawało się wymarzone "Einsatze", a ponadto miał to być przytułek i schron przed wysiedleniem chorych i starców. Płacono duże sumy za taki "Einsatz", względnie za przyjęcie do szpitala. Ono przecież miało chronić przed wysiedleniem.

W lipcu 1942 roku została nałożona przez GESTAPO, na społeczeństwo żydowskie w Wieliczce kontrybucja 100,000 złotych która po kilku dniach podwyższona została do pół miljona słotych. Wiedziano, że to w związku z wkrótce mającym nastąpić wysiedleniem. Taki był zwyczaj. Kontrybuc ja poprzedzała wysiedlenie. Koszty wysiedlenia musieli Żydzi sami pokryć. Z góry musieli zapłacić za tak zwane przesiedlenie na nową pacówkę pracy, którą jak się okazało, były piece gazowe i krematorja w Bełżcu i Tryblince. Perfidja, Jakiej świat nie widział. Suma kontrybucji została w całości zapłacona. Społeczeństwo żydowskie, oddając swoje ostatnie pieniądze, odetchnęo z ulgą. Istniała nadzieja, że dzięki temu wysiedlenie będzie łagodniejsze.

Z kolei nastąpiła koncentracja Żydów z okolicznych miasteczek i wsi do Wieliczki. Zezwolono na przeniesienie całego dobytku i dano polecenio Radzie Żydowskiej w Wieliczce ulokowania przybyszów w mieszkaniach Żydów wielickich. W Wieliczce skupienie Żydów wynosiło wówczas 13.000 dusz.

Nagle dnia 27 sierpnia 1942 roku w południe, ukazały się na mieście ogłoszenia, które wzywały wszystkich Żydów

Menasche Hollander

Świadczenie

Podane w Yad-Vashem

w Jerozolimie

WYSIEDLENIE ŻYDÓW Z WIELICZKI

Wieliczka była pierwszym miastem w dystrykcie krakowskim, w którym wysiedlenie Żydów było kompletne t. zwane "Judenrein". Już po wysiedleniu częściowym z getta krakowskiego w czerwcu 1942 r., groźba wysiedleń ciążyła nad wszystkimi skupieniami żydowskimi, ják miecz Damoklesowy. Nikt jednak nie przypuszczał, że może dojść do kompletnego wysiedlenia. Brano wzór z getta krakowskiego i innych miejscowości, gdzie wysiedlenia objęły przedewszystkiem starców, bezrobotnysh z ich rodzinami i pewne kategorje pracujących, których praca nie służyła bezpośrednio machinie wojennej.

Społeczeństwo żydowskie wszystkish miast i miasteczek zajęło się gorączkowo produktywieniem resztek jeszcze nie pracujących dla machiny wojennej Żydów, by jaknajwiększą ich ilość uchronić przed wysiedleniem. Rozpoczęło się organizowanie wzorowych warsztatów pracy, obejmujących wszystkie rzemiosła. Inwestowano kapitały i maszyny. Powstawały imponujące placówki przemysłowe, które z miejsca przystąpiły do twórczej pracy. Między innymi i we Wieliczce powstały olbrzymie warsztaty pod nazwą "WARSZTATY MIEJSKIE". Każdy starał się o tak zwany "Einsatz", który miał go chronić

At the day of total annihilation of the Jews in Wieliczka I was caught by the Jewish police in the Cracow-ghetto and together with 39 other men sent to Wieliczka to gather all Jewish goods in order to transfer them to Germany. We found there a lot of jewellery, worth a fortune.

Being aware of the fact that once the work is done, and they will no longer need us, we will be destroyed, I escaped back to the Cracow-ghetto. From there I was taken to Julag in Plashov, and there I got sick of typhus. 2000 Jews got sick, but only 800 survived. I was one of them. And again in 1943 I was sent to my first Concentration Camp in Plashov near the cemetry.

The year 1944 finds us in Mathausen, afterwards in Styria (Austria) and in Guzen, where I was liberated by the Americans on May 5, 1945.

I live now in Peabody Mass. U.S.A. together with my wife. I have two married sons, and two granddaughters.

it was, this illusion faded fast and instead came the bitter reality of the murder of millions of our brethren, among them my parents and beloved sisters. It is hard to be consoled. If there is some consolation to my bereavement, it lies in the fact that I have built a home in Israel and begotten offspring who will continue the national chain of tradition for a better future.

J. Kornhauser

YEARS OF HARDSHIP

I am the eldest son of my father Leibish and my mother Rivka (née Ferster), was born in Wieliczka, on May 22, 1924, and followed by four brothers and two sisters.

Unfortunately my mother died at labor while giving birth to the youngest son. I was then seven years old. A year and a half later my father remarried. My father had a sheet metal shop maintaining thereby his big family. He was at one time in Pilsudsky's brigade earning himself a decoration for his bravery.

With the outbreak of the Second World War (I was then fifteen) the Nazis seized 32 Jews in Wieliczka (my father was among them), rushed them to the uppermarket, tortured the victims cruelly, finally loaded them on a wagon to the periphery of the town near a little forest, slain all of them, then went away leaving the corpses on the ground. I was the first to reveal the bodies and I burried my own father.

At the end of 1939 I was taken into a camp in Pustkov by Dembitz. After several months of hard labor, I escaped to Wieliczka. I was then sent to Cracow to work on a railroad.

A group of "Akiba" members.

warm home. I was tied to the Zionist youth movement Akiba, where I had been educated. I look back cravingly to those happy days. The movement was headed by Yehoshua Ofer, and Tzipora Kichler was my instructor. The movement stressed in its activities: hikes, learning Hebrew, Sabbath enjoyment, lectures and dancing. I was torn away from my roots by a cruel hand and thrown against my will to a distant world, strange and hostile, a world devoid of human feelings, without a bit of righteousness and compassion, lacking parental warmth, protracted by dull and grim days of no feast or holiday. These were most difficult times and no hope was seen on the horizon from extracting oneself from these tribulations.

If we were consoled then and had hopes the war would soon come to an end and the world return to what

As mentioned, our camp was a forced labour one. Leaving the camp was strictly forbidden and there was nowhere to flee. Endless wasteland stretched all around, sky and earth with unbearable climate.

For about a full year I survived in this cruel place. Who knows if I would have had the strength to go on had not something come to radically change my way of life, and for the better. The Nazis attacked Russia in 1941. Following this new war between Germany and Russia, an agreement was signed between General Sikorski, representing Poland, and the Soviet Union, by which all Polish citizens in Russia were freed in order to enlist in the Polish army. After I had enlisted we moved with the Anders army to the Middle East in 1944. First we reached Gaza in the south and from there we were taken to a training camp in Iraq for one year. After that we returned to Eretz-Israel. We were about to leave for Italy on Rosh Hashana eve, 1943, and join the Polish troops in Monte Casino. I and my friend resolved to bring all this to an end. When shall we care about our home if not right now? No sooner said than done, we took off our Polish army uniforms and joined a kibbutz. We began a new life in Israel. I married and begot children. At present I am living in Herzliah and am a happy father to a married daughter and a son who is still a student, I rejoice in my share.

I described the hardships I was stricken with after I had fled home at the beginning of the holocaust. Decades passed since then. I am sure others have suffered more than I did, yet I cannot forget the blow that struck me in those days. I was a boy of 18, inexperienced and bound by all my heart and soul to father's home, a good and

under Russian occupation. The Russians exiled us, together with many others, to the Arkhangelsk region near the river Dvina, next to the town of Kotlas.

We were brought to this forest region in order to deforest it, to cut down the thick trees. This deforestation was very hard due to the severe climatic conditions prevailing during all seasons of the year. The heat with all its attributes was very oppressive, flies and mites bothering the perspiring bodies. We had to work with eye shields to protect ourselves. It was severely cold in the winter. The temperature often dropped to 45 centigrade below zero. The way to and from work was a very great burden. We had to walk a distance of 12 km. from our living quarters to the forest, and at the end of the day after being tired and exhausted from the toil of the day, we had to walk back the same distance. When we finally cut down the trees near us, the forest receded and our walks became more and more painful.

There was no fixed settlement, in the accepted sense of the word, in the Arkhangelsk area. We had found on our arrival a scanty population consisting of exiles like us, who preceded us by a few years. According to their version they were brought there from White Russia after their property had been confiscated in the days of the Stalin purge. They too had been employed in felling trees, government farms and camps. The hard conditions of life annihilated them and only few survived. The survivors were appointed as our overseers. Though they themselves suffered heavily, that did not prevent them from treating us, the "fresh" exiles, cruelly, and driving us with an iron fist.

returned to reign. Thus there were 18—19 hours of night during a calendar day.

The surprise came on the 1st of September 1941. When we returned from work and were approaching the gates of the camp, lists of Jews and Poles were read out. To our bewilderment we were told we were free as a result of a Polish-Russian agreement after the German onslaught against Russia.

After tedious and long wanderings I arrived from the northern tip of Russia to its southern end — to the city of Bukhara in Uzbek. I lived there till 1946. I found in Bukhara many Jews from Poland and some from my town Wieliczka. Part of them never came out from there, they died of various diseases. In the beginning of 1946 I received a postcard from Mr. Zellner, then in charge of Jewish matters in Wieliczka, in which he informed me that my beloved parents and all my family were deported on the 27th of August 1942 to the Belzec destruction camp, where they were suffocated by gas and cremated, all my family of 11 souls.

I am the only survivor of all my family.

Yehoshua Freifeld

FROM POLAND TO ISRAEL VIA RUSSIA

I was under the Nazi rule for only 6 weeks, a short period, but sufficient enough to see through the Germans and know what to expect of them.

Then, a group of young people got organized with the view of fleeing eastwords to Lvov, which was already

I could do anything about it, and I promised to try. On Pesach eve I went to my wood chopping work and there switched with someone for the job of burning branches. I prepared two tin cans, in one I put snow and melted it on the fire. In the other can I mixed the flour with water, kneaded the two mixtures into a dough and passed it from hand to hand in the air, giving it some shape of matzah and put it on the fire. I turned it over after a few minutes and finally got a matzah, though very thick. All was done in fear and palpitations of being caught. My friends were naturally on the look out for any danger. I baked the second matzah in likewise fashion. I hid the two matzas under my coat. On my return to camp Mendel Gross had been waiting for me. He looked into my eyes and I hinted I was successful. I handed him over the 2 matzah's and he asked me if I could hold out during Pesach if we shared it equally. I told him I was not sure. We finally agreed for him to get 1½ matzha and I held out for 3 days with half a matzah, even sharing a tiny bit with my friend who slept next to me. Thus I passed another Pesach in the evergreen forest of the subartic northern Sybiria, working hard at chopping strong and tall trees down, often on an empty stomach.

after the holiday Mendel Gross was sent to confinement at a penitentiary, from which he, as it seems, never returned. I remained in camp for another few months. There I was deeply impressed with the experience of the July-August nights that were as bright as day. One could read by day and night without the help of artificial light. On the other hand, the dawn tarried in the winter and dawned only at 9:00—10:00 in the morning and at 3:00 p.m. darkness

over for a moment, as if automatically, I turned round and began walking. I well remember this fateful moment, I saw nothing in front of me, everything was dim and a strange buzz rang in my ears. I walked and walked. My thoughts were paralysed. I closed my eyes till I heard a cry : stop ! The dimness grew in intensity, but my feet continued their pace. Then came another cry : stop ! Rushing footsteps were approaching, it was the guard in front of me with his pointed rifle commanding me to return. He invited me to his small bonfire to warm and dry up a little. Then he began to speak kindly to me : "Right, the conditions are here very hard indeed, but there maybe a change tomorrow, you are still young — he continued — without confidence you are a lost man, I pity you, there is no choice but to hold out". During that conversation a light rain was coming down. My torn shoes without socks were full of mud from the outside and wet from the inside. I was all wet and only part of my clothes got dry from the heat of the fire and evaporating. When we returned to camp towards evening, the guard came and brought me about half a loaf of bread accompanied by some encouraging words. He repeated this deed several times.

After a few months an inspection committee came to our camp. When the inspectors saw the inhuman conditions we were in, they liquidated the camp, put the commander on trial and transferred us to hospitals and more orderly camps. I was transferred to an invalids' camp. I met there, to my great joy, a landsman of mine, Mendel Gross.

Some days before Pesach 1941, Mendel Gross confided in me and told me he had about 800 gramme of flour, but was unable to bake matzah from it. He asked me if

work. I tried to hide behind a heap of wood before dawn, but someone had already preceded me. I asked him to move a little, but there was no reaction. I tried to push him and then realized the man had already been dead. I stretched out beside him and waited till all leave for work, but the guards detected me with the help of the dogs that wanted to tear me to pieces. There were two more "wise guys" like me. They made us run to work with the dogs in our footsteps. I worked and prayed with tears running down my face. Thus passed Yom Kippur of 1940 in the evergreen forests in the subartic northern Sybiria. Once I was stricken with a sharp pain in my back, rheumatic fever. I was unable to work, but the doctor refused to exempt me from work. My temperature was unfortunately not too high, nor was I swollen from hunger (only in such two instances could one be exempt). Having no other choice, I went to work. I stood there like a marble statue without being able to bend, and the rain was falling down... Our guard, a young soldier, approached me and asked me for the reason of my idleness. I told him I had been sick and could hardly stand up. I found this moment propitious for starting a chat with him : "How is that possible — I asked him — that one does not help a sick man and forces him to work in the open when a heavy rain is pouring down aud he is wet through and through, sick, hungry, aching, shivering from cold and bitterness ?". "What kind of life is that — I continued — it is better to die than live". The guard listened to me and said: "If you are indeed fed up with life, I can be of assistance to you. When you try to escape from the camp, I have the right to shoot you". He had hardly finished his words, without thinking it

sayings of the Haggadah were for us not only of historic importance, but also of current significance. These sayings we recited with devotion: "At present we celebrate it here, but the next year we hope to celebrate it in the land of Israel... to be freemen of the Land of Israel...". We licked the sugar and made an oath that when G-d comes to our rescue and we shall be free again, we shall put a matchbox full of sugar on the Seder table on Pesach night in rememberance of our suffering in prison. I do so until this very day.

I was summoned to the prison office on June 1940, where I was informed that my trial had been held in Moscow and I was sentenced to 5 years of hard labour in Sybiria. After a while I was taken on the road with tens of thousands of other prisoners. We were driven towards the north by different means of transportation for two months, trains, ships and trucks. We reached a place where all the roads came to an end, and after a week we reached a forest region, where the railway line also came to an end. Gone were the roads for any kind of vehicle. We marched then on foot all day long and dragged the tools and utensils with us. Our group consisted of 500 men. We finally came upon a tree with a sign on it: "camp 45". This was on the 1st of September, 1940.

The conditions there were inhuman. Until November 1st, 1940, two months after our arrival, 300 out of the 500 died, only 200 survived. We slept in the open and had no shelter from rain. We worked from morning till evening, in rain and snow. The hunger was severe. The lice crawled over us and sucked our blood. And so passed the weekdays and holidays without change. I remember one day, it was Yom Kippur when I fasted, when I decided not to go to

to get to Israel. There were some alternatives: via Vilno, via Rumania and through Japan. I wanted to inform my parents about my plans. Not having any access to a phone, without postal communication, I thought to return home and lay my plans before my parents. Together with my friends Jakob Lerner we returned to Przemysl with the intention to cross the San at a spot known to us. Unfortunately, the Russians stopped us, separated between us and put us in jail. This arrest completely changed my plans. After several weeks under arrest, at the end of December 1939, the Russians transferred the prisoners, Jews and Poles alike, to a Russian prison in Czarnigov. The cells were very crowded, 25 prisoners to each cell. As an observant Jew and educatee of Hashomer Hadati I took great pains, among other things, not to lose the calender. Without a Jewish calender one could not know when the Jewish holidays were due. There were two more observant Jews among us. We began constructing our own kind of calendar and we succeeded. We knew when Pesach, Rosh Hashana and Yom Kippur were due.

The food in prison was not only meagre but also standard, all days without any variation whatsoever, a portion of bread, a cup of tea with a small teaspoon of sugar in the morning, a spoon of soup for lunch and a spoon of soup and tea in the evening. The three of us began storing the teaspoons of sugar during the months before Pesach. When the holiday arrived we had a couple of hundreds grams of sugar. On the Seder night when the rest were asleep, we sat down together, filled a matchbox with sugar and blessed the holiday. We recited some parts of the Haggadah by heart as best as we could remember. Many

then did we overcome our fear, took off our shoes in order not to be heard, put down the ladder and climbed down to the flat, to the surprise of all.

Only next morning did I return home. It was dangerous to stay in the house. Opposite our house there was a stationery factory belonging to the Gold family. With their consent I hid there for a number of days, including Rosh Hashana. I joined my father in Cracow after Rosh Hashana. When I was on the street on Yom Kippur eve, I saw two cursed Nazis holding up an elderly Jew in Rabbi Majzels street. They made him stand against the wall, tore up his fringed garment and put it on the bayonet of the rifle and burned it. The other German took out a pair of scissors, cut off the Jew's side curls and beard together with the lobe of his ear. And so the pale and shivering old man remained standing tight to the wall with the blood dripping from his ear unto his garments to the joy of the Poles watching the scene. I ran home to my aunts' house on Starowislna street, where my father, of blessed memory, and I resided. I firmly demanded my father shave off his beard. By his consent I cut off his beard a few hours before Kol Nidrei. Next day on Yom Kippur a quorum for a congregational prayer was organized in my aunt's house. In the middle of the prayer we noticed Germans coming into the yard. The congregants hastily took off their prayer shawls and ran for their life. Only my father and myself remained with the heap of prayer shawls. Luckily the Germans did not enter our flat.

I decided to run away. I went to Przemyśl, crossed the river San, the border between Germany and Russia. I arrived in Lvov, met there friends and looked for ways

psalms. Next day we heard strong knockings on the gate. One of Aizen's daughters walked up to the gate and immediately retreated in panic and whispered: the Germans, Gestapo, hide! Instead of running to the yard and jumping the fence into the fields to escape, I ran up in consternation the steps leading to the second floor, the flat of the Aizens. The flat was empty. Together with another boy, the son of Bezalel, we ran from room to room like crazy. We finally reached the attic and climbed the ladder unto it. We pulled up the ladder and lay down in a hidden corner. Soon the heavy steps of the Germans coming up the stairs reached me and I could hear them asking the daughters: where are the owners? We thought at first they were after us, the hideaways. It appeared they were looking for the Aizen family who had donated a considerable sum of money to the Polish government for the war against Germany (the Germans found the list of donors). After a thorough search in the Aizen flat they moved on towards the attic, not far from our hiding place. "What is up there", one Nazi asked the other and continued climbing up in our direction... We, still under the impression of yesterday's horror-story, lay and shuddered. The eyes were shut from great fear, the hearts palpitated, thoughts ran through our minds crazily: we had only one more minute to live, maybe 5... what could a Jew do in such a situation? I cried out whispering: "hear, o Israel" and continued with the confession: "We are guilt-laden; we have been faithless..." Seemingly the Germans did not want to get dirty from the dust of the roof and were satisfied with a quick glance. Luckily for us they did not notice us. Thus we remained lying with our sad thoughts and terrible fright till the evening. Only

1200 Wieliczkas Aussiedlung people there remained only 320. Camp Rozwadow was liquidated and transferred to Stalowa Wola where we remained until the fall of 1944. After that we were moved to Plashov and from Plashov to Gross Rosen, from Gross Rosen to Reichenbach. In 1945 we were liberated by the Russians.

I. Klein

MY WANDERINGS IN RUSSIA DURING THE HOLOCAUST PERIOD

I was 21 when the Second World War broke out. The fear of the Nazis was great. I therefore decided to flee town.

After parting and receiving my parents blessings, I packed my satchel with some food, clothes and a pair of phylacteries and set out on my way, naturally, on foot. There were practically no other means of communication. After several days of wandering, the Germans caught up with me. There was no point any more to my panicky flight, so I returned home. When I reached Wieliczka I tarried for security reasons at the first Jewish house, that of Meir Haim Aizen in Lednica. This was during sunset and I met there some Jews hiding, among them Tzvi Freidenfeld and his son Meir, of blessed memory, who later fell in the War of Liberation in Gush Etzion. I heard from them about the murder of the 32 martyrs following the Germans' entrance into the city.

I did not return home at once and slept over in Aizen's house. The mood was oppressive. We sat and recited the

Yoachim Wimmer (Romek)

YOM KIPPUR 1942, THE FIRST SACRIFICE

On Yom Kippur, just after the fast, our Rabbi from Wieliczka was shot down by the SS in Camp Rozwadow, Stalowa Wola.

He was working on the day of Yom Kippur, while fasting. He was with ten other fellows from Wieliczka on the trolley car unloading metal scrap. Then in the middle of the day, the SS Sturmband Fuehrer of the camp visited our work place and singled out our group. He was looking for the Rabbi. He came over and requested the list of the group who worked at this place to be presented after we came back from work in the evening.

I had been working at Camp Stalowa Wola. When I returned to Rozwadow, I gave the Rabbi a tomato because I knew he had been fasting all day. That was to be the last morsel of food for him. Upon entering the Camp and the "Apel Place" I asked Jonas (the Juden Elterste) what was happening. He wanted me to give this list of people who worked with Rabbi Frankel. I refused.

Then the SS Sturmband Fuehrer called out Frankel, at that moment David Frankel stepped out. The Sturmband Fuehrer said, "Not you, but Rabbi Frankel", and declared in German that the Rabbi, blessed be his memory, sabotaged the work and had to be shot. His words were translated into Polish. Afterwards, in the presence of 1200 people, Rabbi Frankel was shot down. The soil trembled with all of us together. Then his body was put in a wheel barrel for burial.

This was the first shooting. Then in ten weeks, of the

taken out and sent to labour camps in Stalowa Wola or Plaszov. The rest, the bulk of the crowd, were crammed into freight wagons, 150 to a wagon, and transported to Belzec. A great part died on the way from thirst and suffocation. The German escort did not allow the supply of even a drop of water. Those who had been still alive on reaching Belzec died in the gas chambers.

From all the great crowd of Wieliczka Jews murdered in the gas chambers, only one eye witness to the massacre, Rudolph Reder, survived. The memory of this tragic event appears in a book under the title of "Belzec". It was published by the Jewish Historical Committee in Cracow.

For some months after the massacre of the Wieliczka Jews, the German still searched the city for surviving Jews and caught hundreds of Jews hidden in the city and vicinity. Those were shot on the spot or brought to the graveyard and tortured before they were liquidated.

There are many mass graves in the Jewish cemetery testifying to the murder of innocent people. Michael Halkuf, cemetery foreman, who lives at present in Wieliczka, knows to tell about the barbarous atrocities of the Germans, since he buried the victims by the order of the German gendarmerie. The number of the victims from the 27th of August to the end of 1942 reached more than 1000. There are many mass graves in the forests of Niepolomice, of about 700 Wieliczka Jews.

The undersigned witnessed the Nazi atrocities up to the 27th of August 1942, the day of the deportation.
Wieliczka, 5th of August, 1946.

(Translated by M. Y.)

for the deportees to be transported to an unknown destination. It is impossible to describe the confusion and panic of the Jews. The Germans exploited this situation and imposed another heavy tax of 150,000 zloty in order to heighten the tension. This levied tax was not only meant for further extortion of Jewish capital, but was intended to sow bitterness and despair among the frightened Jews. To fill the bitter cup the German gendarmerie turned to the Judenrat with the demand for immediate delivry of 10 kg. coffee, 2 kg. tea and some other luxury items. The Jews, frightened to death, did all in their power to comply with all these demands.

That very day, at 7:00 in the evening, when the Jews of Wieliczka were in the state of after shock desperately awaiting their fate, the Gestapo ordered all Jews — about 8000 — to gather next day in the square opposite the railway station. Those not showing up or being late will be shot.

The 27th of August was the most tragic day for the Jews of Wieliczka. From all corners of the city the Jews gathered at 5:00 at dawn at the appointed place surrounded by police. Those found hiding in the city or arriving late were shot on the spot. The frightened crowd carrying small bundles in their hands and up to 20 zloty in their pockets stood waiting for the new orders. The selection started. First the Nazis removed the old, crippled, exhausted and sick, about 700, and located them on lorries and transported them to the nearby forest in Niepolomice. They had to undress and were shot in pairs falling right into the trenches that had been prepared before. The selection continued and 700 healthy young men, fit for work, were

about to be established in the city, he confirmed it and in his greediness promised assistance in the matter. He was surely well rewarded in advance for his promise.

A high Gestapo official, named Kunde, brought with him on the 15th of August an order to establish in Wieliczka a modern hospital with improved sanitary facilities, that could accomodate 250 sick. All this had to be carried out within 8 days. All city factors were called to participate in this project and the Judenrat was forced to make use of the Jewish police to throw into the street 10 to 20 Jewish families in order to make room for the site of the hospital. The fear and anxiety of a destined deportation mitigated after having fulfilled this heavy task. The Jews were deceived in the hope that after complying with the authorities' demand, there could not possibly be a deportation. But the Jews of Wieliczka came pretty soon to realize that the murderers had layed a trap for them and that this satanic scheme was meant to mislead them and dumb their alertness. The Germans intended with this evil design to concentrate all sick in one place in order to facilitate their extermination scheme.

The German gendarmerie informed the Judenrat by phone on the 23rd of August that from that date on the Gestapo will treat Jews as lawless residents and completely submissive to their orders.

The city was surrounded by hundreds of policemen of different units on the 25th of August in order to make sure that no one can flee. The few who had tried were caught and shot.

The news spread fast on the 26th of August that freight trains had been stationed at the city railway station waiting

The new mayor Rosig who demanded full remuneration in jewellery for everything he did, suggested to establish workshops, named "city workshops". These came speedily into being by the toil of Jewish engineers. Among others they also employed around 700 Jews. The Jews were very eager to be absorbed in the workshops in the hope that this would save them from the certain destined death. Yet life became more and more unbearable. The slightest offence brought heavy penalties.

Dark clouds covered the Jewish sky in the city of Wieliczka in July, 1942. There had been then around 8000 Jews in the city and the Germans imposed on the Judenrat, headed by Dr. Steinberg from Cracow, a heavy tax in the sum of half a million zloty. This sum had to be handed in within 14 days. The Jews of Wieliczka were stricken with great panic not only because of the high tax, but from the experience of other cities they had learned that a tax levy always precedid deportation to unknown places. The tax had to be understood as payment for "travel expenses" or "coffin nails".

The enormous sum was raised with great difficulty, particularly from the affluent Jews, and submitted on the fixed date, namely, the 1st of August, 1942.

Under the pretext of establishing a new ghetto in Wieliczka, the Judenrat got the word that the Jewish population of Dobczyc, Gdov, Niepolomice, Bieżanov and surrounding villages were ordered by district governor, Dr. Holler, to leave their places of sojourn and arrive in Wieliczka not later than the 20th of August, being allowed to bring with them all their belongings. When the mayor Rosig had been asked whether this was true that a new ghetto was

with a lorry to the well-to-do Jewish homes emptying their contents and ordering to have the finer items transported to his house in Germany.

There seemingly came a turn for the better in 1940. An S.A. officer, Rosig from Dresden, replaced mayor Frenzel. He was more intelligent than his predecessor. After learning the local conditions and receiving diamonds and other precious gifts, he promised that no evil will befall the Jews of the city. Nevertheless, he could not or did not want to ignore the orders of the district governor in regards to the limitation of the freedom of movement of the Wieliczka Jews. Certain streets were limited therefore out for the Jews of Wieliczka. Concurrently a new order on behalf of the Sonderdienst (Special Service) was proclaimed commanding all Jews to bow before every German met on the street. Woe to the Jew who ignored this order or who did not wear the Star of David badge as regulated. Flogging and torture was their fate.

Several thousand Jews were uprooted from Cracow and vicinity and brought to Wieliczka at the end of 1941. The situation became worse from day to day. About 4000 Jews were transported to hard labour camps where they paved the highway from Wieliczka to Bochnia. The distress of hunger, poverty and despair was felt everywhere. The meagre portion of bread was the only food the Jews had received. The ban to leave the city was strictly observed and woe to the one who left the city without a permit. In order to divert Jewish opinion from the true German evil devices, the Nazis ordered the Judenrat, which was then composed of men and women, to restore the municipal bathhouse at the great expense of tens of thousands of zloty.

Poremba Joseph
Falk Meir and his son Joseph
Fiszer Moshe
Kornhauser Leibish
Kriger Aron
Kaner Moshe Jacob
Stern and his son
And one more martyr whose name is not remembered by the city survivors.

The men who had fled the town at the outbreak of the war were afraid to return. In the meantime a new German mayor, Frenzel, arrived in the city. He, too, repeated on his arrival the question: where are the Jews? He gathered the women and commanded them to form a new Judenrat, and on that occasion charged them with a heavy tax of 8000 zloty. The women managed with great effort to raise this high amount and submit it to the mayor.

Three months later the Jews began gradually to return to the city. They were afraid to cooperate with the women in the Judenrat and were taken to hard labour without pay. At the same time a series of robberies and looting of Jewish homes began. Individual German soldiers broke into Jewish homes and looted what was at hand. The German gendarmerie demanded that the Judenrat supply them with linen, kitchen utensils and crockery. A great effort was needed to meet these demands, but it was done in the hope that the tormentors would ease their oppression, but this turned out to be false. The German demands grew from day to day, and it was impossible to meet them. More than once, mayor Frenzel accompanied by Mazurowski came

them to the city square. There they were lined up, ordered to put their hands behind their necks, loaded on lorries and brought to the outskirts of the city. After they had been unloaded they were lined up in 8 rows and shot row after row up to the last one. The corpses were left at the scene of murder, since the Germans were in a hurry to proceed to Limanova to commit the same crime on that very day. By the injuries on the bodies of some, one could assume these were the bodies of those who had shown resistance to the murderers.

Since there had been no men left in the town, the women were obliged to bury their dead. 32 victims lie there buried in a separate plot in the graveyard.

These are the names of the first 32 victims, may the Lord revenge their blood, who were murdered by the Nazis on the 12th of September 1939 :

Orbach and his son
Armer Jacob and his son Joseph
Buchstahl Samuel, Hendler's son-in-low
Bajor Samuel, Hendler's son-in-law
Blumenfeld Shmelke and his son Hershel
Goldberg Abraham and his son Moshe
Gerber Isaac, Blumenfeld's son-in-law
Gross Jacob and his son Samuel
Dancig Samuel
Hendler Pinhas and his son Abraham
Heler Abraham
Waldman Jacob hirsh and his son Naphtali
Wishnicki
Wimer Moshe
Melcer Abraham

when he noticed on one of the walls a Hebrew inscription in block letters greeting him with the traditional blessing Baruch Haba (welcome)! The poet got excited and exclaimed: how wonderful! Even in the depth of the earth I find the Hebrew language!

These visits enhanced and strengthened Zionist activities in Wieliczka.

EVIDENCE

Michael Zellner

THE NAZI ATROCITIES IN WIELICZKA

The Nazi persecution and murder of the Jews in Wieliczka began on the first day of the Germans' arrival in our city.

Their first query on reaching the city was: where are the Jews? The few males they had found in the city (most of them fled on the day of the outbreak of the war), were mobilized for cleaning the square. They were forced under threats of being shot to sweep the square with their bare hands and to collect the horse dung into their pockets. This was the German way of greeting...

A company of German soldiers in black uniforms with the death's-head on them arrived in our city on the 12th of September, 1939. They ordered the municipality to supply them with a list of the Jewish residents. The commander of the company was a Pole, municipality clerk Mazurowski, aged 30, who had worked here before as a messenger, but had actually been in the German secret service. With the list in their hands, the Germans raided the Jewish homes in search for males. They apprehended 32 men and brought

tennis and bicycle riding sections vere added. The table tennis section excelled in the city and overpowered all Polish teams. The soccer section was very active and its members, students and workers, financed their own equipment. They often defeated Polish teams, and on such occasions the Polish crowd threw stones at them at the end of the game. The bicycle section went on group hikes and participated in races.

Celebrities' Visits in Wieliczka

Our city was famous for its salt mines and the wonderful engravings of salt halls and palaces carved in the mines below the surface of the earth, and also for the great church which was adorned with chandeliers made of salt crystals, pieces of art. These sites attracted tourists from all corners of the world. Among them we were privileged to see world celebrities and great personalities of Jewry and Zionism. These visits greatly enriched our activities and made us proud of our Zionism. Among the important visitors were Colonel Windham Dyds, who headed the political department in General Allenby's headquarters, General Ord Charles Wingate, the strategic genius who devoted his great talent to the service of Israel and founded and drilled the night-squads. The Jewish public felt very honoured by General Wingate's visit. We were greatly impressed with the visit of General Smuts, prime minister of South Africa, a great man and a good friend of the Jewish people.

And last but not least, our greatest poet Chaim Nahman Bialik, who while touring Polish cities in 1931 came also to Wieliczka. Bialik was very much impressed with the art work in the salt mines. The poet was very happy

area the Zionist movement met with great opposition from the orthodox and community elders. In view of that, one can better understand Dr. Theodor Herzl's appeal "conquer the communities", as well as the Helsingfors Conference platform which outlined the policy of the Zionist Organization in this matter.

The Zionist Loan Bank

The Jews in our city made their living from two sources. Wieliczka was the district city and over 100 villages were under its jurisdiction. The peasants brought their produce for sale and in exchange acquired industrial goods. The second source were the miners of the salt mines. The custom was that the pay-day fell on a Saturday when the Jewish stores were closed. Since the stores were also closed on Sundays, the rest day for the Christians, there was no money left in the hands of the miners when the stores opened on Monday. This situation handicapped Jewish merchants. Many a time small store-keepers found themselves in distress when they had to pay the bills and there was no cash in their possession. The loan bank came then to their rescue by extending to them a loan on low interest.

The Sports Clube "Ari"

The sports club Ari was organized by the brothers Szinagel and Aptowicz in 1921. The only sport they engaged in was soccer. The team mates were amateurs, most of them students, yet they did well. In the course of 2—3 years the team fell apart because of insufficient training, but came to life again in 1926 and began its activity on tennis and bicycle riding sections were added. The table

obtaining an aliyah certificate was the adequate preparation for the new life. This was accomplished in pioneer training kibbutzim in the villages and cities. Already in 1925/6 some pioneers founded such a kibbutz in our town. The youth movement centres (Dror, Betar, Central Hechalutz, Hanoar Hatzioni and Akiba) organized pioneer training groups who were sent for at least a period of one year to the kibbutzim. Most of the first pioneers stayed there for several years living a communal life on the pattern of the kibbutzim in Eretz Israel. They worked at every job they chanced upon and led a rich social and cultural life. In our city alone there were such 4 groups: Dror, Betar, National Party and Poalei Agudath Israel. The Wieliczka Zionists tried to find occupation for the pioneers and some worked at the saw mill, brick factory, etc.

The local youth often visited these groups and took part in their deliberations and activities. This encouraged them to join such groups in other places. Many of them found their way to Eretz Israel.

Municipal Elections

Jews achieved good results in the election of council members in the municipality of Wieliczka : out of the 24 members elected 8 to 9 were Jews. Thus the election of Dr. Horowitz as deputy mayor was possible, an achievement which facilitated Jewish municipal interests in the city.

When the national Zionist movement arose it understood immediatly the anomaly of Jewish life in dispersion, and though its main target was the aliyah of the Jewish people to the Land of Israel, it did not neglect its role in the diaspora and tried to influence community life. In this

in 1925, Dr. Terlo of Cracow was invited to lecture in the great synagogue of Klasno on the significance of the fund and its activities. After the reading of the Torah the guest lecturer was invited to the podium. He hardly took his place when the orthodox of the neighbouring House of Learning broke into the synagogue and tried to prevent the speaker from lecturing, but they failed. Next day the local Zionist committee visited Jewish homes and stores in order to collect the pledges to the fund, and they were very successful.

After the split in the Zionist Organization and the foundation of the New Zionist Revisionist Organization, another fund Tel-Hai came into being. This naturally caused losses to the JNF fund since the Revisionist devoted themselves to their fund.

The Circulation of the Shekel and the Zionist Congress Elections

Another significant function was the circulation of the shekel. The Zionist Organization embraced large circles of the Jewish population in dispersion. The shekel served as an identity card and entitled its holder the right to vote for the Zionist congress. About 2 months before the election all Zionist activity concentrated on propaganda for the shekel, distribution of printed materials and holding election rallies.

Pioneer Training

The most important goal of the youth movement members was going on aliyah to Eretz Israel and sharing in the upbuilding of the land. The essential precondition for

Akiba, Dror and later on also Meir Grosman's movement — the Jewish National Party, and Gordonia. The Bund was not in existence and there were but a few communists among the Jews of the city.

Zionist Activity

First and foremost among Zionist activities was the raising of funds, the Jewish National Fund and Keren Hayesod — the United Jewish Appeal. Since the UJA served as the basis for the Zionist Organization budget and demanded the collection of large sums, it was entirely in the hands of the adults and influential people who made the affluent sign annual pledges. On the other hand the JNF was considered a folk fund which embraced every Jewish home and was mainly in the hands of the youth movements, who collected the donations with great success. The JNF activities concentrated on fixed topics, placing a JNF box in the greatest possible number of houses alongside with the traditional Rabbi Meir Baal Haness box, which was part and parcel of every Jewish home for ages. Every Sabbath and holiday eve the housewife deposited pennies into the Baal Haness box and its white blue companion box. This was quite an achievement taking into account the fact that the majority of Jews in the city were orthodox and boycotted all Zionist functions. The JNF box was accepted in 150 to 170 homes.

The JNF expressed by its popular form the revolt of the young. It was not so with the UJA campaign that called for vast sums and needed extensive preparatory work for its success. Outside lecturers were often invited in order to appeal to the Jewish hearts. During such a campaign

but I do not know when and by whom it was founded.

The only short notice about the existence of a Jewish Zionist Organization in Wieliczka at the beginning of the 20th century, we find for the first time in Dr. Block's Wochenschrift Vienna, 1905 p. 268. At the meeting of young charitable women "Miryam" as to assisting the needed, Adolph Hirsch held a very interesting and instructive lecture on the burning issue: Zion versus Uganda.

The movement rented rooms for a club in the house of Hirsh and Licht, and all the activities of old and young were held there. One of the rooms of the club was furnished with small tables and chairs and served as a lecture and reading room containing all the Zionist newspapers.

Lectures on general and national topics were held there pretty often, especially during the winter season. The lecturers came mostly from Cracow, and among the prominent speakers were : Dr. Schwarzbard, Dr. Feldman, Dr. Terlo, Magister Salpeter, Szmulewich and Hofsztadter. The local committee met there from time to time and organized all Zionist activities. Zionist parties were not yet in existence at that time, the committee represented all. In an adjoining room there was the library consisting of large bookshelves crammed with many books in Polish and some in Yiddish. Books were lent twice a week and the readership was numerous.

With the expansion of the Zionist Organization and its division into fractions, the movement Heatid dispersed and due to an evacuation order had to move out of the club. The following movements of adults and youth came into being : Wizo, Ari — a non-party sports club, Academic Society named A. Hirsz and the youth movements : Betar,

Tzvi Friedman, Adolph Hirsch and Naphtali Gross. The first was a self-made man. He began dealing in lumber and very quickly developed a network of saw-mills in western and eastern Galicia, and his branches reached as far as Rumania. He was famous far and wide as an industrialist and philanthropist. The second was known as a Zionist leader, though unknown outside the city bounds. The third one was famous for his great learning. There were many learned people in our city, but he surpassed them all. He devoted all his life to the study of the Torah and was spreading knowledge everywhere. He used to assemble congregations and teach them the oral law and Ein Yaakov. Many benefited from his wide knowledge in the vast treasury of the oral law.

My review dedicated to the memory of the martyrs of our city, whose only sin was their being born Jewish, came to an end. No trace was left of our community, the graveyard was completely demolished and its tombstones uprooted. Let this modest review serve as a memorial to our community and let it be bound in the bond of life for ever.

Yehoshua Ofer

ZIONISM IN OUR CITY IN THE SECOND AND THIRD DECADE OF THIS CENTURY

My memories go back to the days of the Zionist Organization in our city, to the beginning of the second and third decade of this century. There existed already at that time a Zionist movement "Heatid" (the future),

are only part of the superstitious beliefs that struck roots in our places and others. Aa for myself, I am still not quite free from this type of education till this very day. I remember when I had been in Vienna in 1937, I decided to visit Herzl's grave (before his remains were transferred to Israel). It so happened that I arrived there towards evening. Nobody was around and I found myself wandering alone amidst the graves looking for the leader's grave. I have to admit I felt very uneasy... I had to brace myself up to continue the search until I chanced upon his grave. I then left the place as quickly as possible...

One crazy man by the name of Israel Moshe was part of our city landscape. He was sometimes balanced in mind and uttered ideas like that of a sane man. He claimed that the whole world was actually crazy with very few sane people, and since it was impossible to confine them all, only the sane were concentrated in asylums...

To Berish Mandel, the beadle of the House of Learning "Dorshey Tov", who was blind on one eye he said: "Be it known that your death will be an easy one". "How do you know?" — the beadle wondered. "Because you will have to shut one eye only" — was his reply.

Personalities

Our community was very small (ca. 250—300 families), and very young (ca. 70 years). It is no wonder then that our community did not produce famous people. Yet, there were important personalities who held positions in the town and community councils. There were also some local Zionist community workers. Of the most important ones, there were 2—3 personalities who attained outside fame: Eliyahu

and sweets. I too was many times invited by the intellectual of our city Kalman Zajdenfrau for such a test.

Slowly the day turned towards eventide. The turn of the evening prayer arrived and with it the third dinner, but this time a light one to fulfil one's obligation. At evening twilight we assembled again in the synagogue and sang the last Sabbath songs in public. It would soon be dark and a heavy depression would come over all. The children would be sorry to go back to the heder, the fathers would worry about the coming weekdays and the anxiety of making a living. Soon the Sabbath queen would be on her way out and the prince would again turn into a dog (á la the classical description of Mendeli Mokher Sefarim in the story "The Dog and the Prince"). The first stars were sparkling outside. Father blessed in low spirits over the wine — hamavdil, he sniffed the spices as if to sweeten the bitter pill a little. It was hard to take leave of the Sabbath queen, they tarried therefore a little by having an additional (The forth) feast (melaveh malkah) accompanied by singing and dancing. All were consoled that before long the Sabbath will reappear in its full splendour.

Superstitions

The fear of devils and evil spirits, mainly in the dark hours, incantation against the evil eye and being injured, the belief that the dead leave their graves at midnight wrapped in their prayer shawls to pray in the synagogue, the belief in a dybbuk, i.e. that a soul can enter a strange body and only the rabbinical court can drive that soul out by its authority and blowing of the ram's horn — all these

sticks glittered through the windows when the mothers blessed over the candles. The clean synagogue was brightly illuminated and bestowed a festive air. When darkness had set in, the cantor began chanting Lekhu N'ranenah, a song of praise for the Sabbats queen, and the congregation joined in. The singing and prayers were heard outside. The service came to an end with blessings of Shabbat Shalom echoing from all sides. The congregants parted from one another and walked home easily, accompanied by wandering beggars who had been invited as Sabbath guests. After blessing the household, the head of the family started the tune of Shalom aleykhem (peace be upon you) and finished with Eshet Hayil, a hymn in praise of the housewife. When the blessing over the wine was over, all were ready for the festive Sabbath dinner, accompanied by Sabbath songs in a pleasant family atmosphere.

On Saturday morning after father's return from a dip in the ritual bath, he sat down at the table and went over the portion of the week (twice in Hebrew and once in Aramaic), and again back to the synagogue for the morning prayer, reading of the Torah and the additional prayer (mussaf). On return from the synagogue, father blessed over the wine and the second Sabbath dinner began. This dinner was of special significance because of the hot and tasty cholent (meat stew) that was served straight from the bakery oven, where it was shoved in on Sabbath eve.

After a nap came the hour of studying the Sayings of the Fathers (in summer) or Borkhi Nafshi (in winter) or reciting the Psalms. There was a custom that father, relatives or strangers examined their children in the portion of the week and as a reward were given Sabbath fruits

reached such a point that in one family there were "representatives" of several opposing parties : father was a hassid and member of Agudath Israel, his eldest son a Zionist, the other a communist and the third a Bund member.

This agitated life and changes led to a complete revolution in the educational field. Modern schools for secular and religious studies arose (secular — Tarbuth, religious — Takhkemoni and Yavneh). The common factor for both types of school was that the language of instruction was Hebrew and both were imbued with the Zionist spirit. Also the Agudath Israel of the ortodox introduced fundamental change. No more a heder in the private flat of the teacher, but a spacious building with stress on order and hygiene. No more a melamed but a teacher who next to piety and learning was versed both in religious as well as secular studies and possesed pedagogic skill. The curriculum was also applied to the aducation of the girls. In the girls' schools, Beth Yaakov, the subjects of instruction were : the Pentateuch, Hebrew and ethical literatue. The goal of the Beth Yaakov schools was to educate an observant and educated daughter.

Manners, Way of Life and Customs

Sabbath eve in the afternoon, as I remember it : Secular life came to a stop. Schools, business, workshops and industry had been shut down while it was still day. Jews were getting ready to receive the Shabbath queen. A festive atmosphere was hovering in the air, there was the impression that no Gentiles lived in the city. Also the nonreligious were getting ready for the Sabbath. At sunset Jews walked with their children, washed and dressed in Sabbath clothes, to the synagogue. The lit Sabbath candles in the copper candle-

the children were dragging their feet in snow and deep mud at 8:00 o'clock in the evening lighting their way home with the dim lanterns' in their hands. They also learned till 8:00 in the evening summertime in the suffocating heat and the sweat running down their bodies while longing for freedom, greenery and fresh air. There were, of course, also good days, mainly holidays, but these were few. Corporal punishment was taken for granted and the parents accepted it in the spirit of: "He that spares his rod hates his son".

There was no Jewish Day School combining religious and secular studies in our city. Neither was there a yeshiva for the graduates of the higher grades of the heder. Those boys became therefore bound to the bench of the House of Learning or the hassidic shtibel where they studied individually or in groups the oral law until they became of age. The adults also studied in these Houses of Learning, fathers and sons, after the business hours in the evening. I well remember the night of the 15th of Av, when the days begin to get shorter and the nights longer. That night after the evening prayer all seats in the House of Learning were taken and the voices of the learners sounded in the traditional tune "ho, ho, ammar Ravah, ho tanu rabbanan". These voices of the Torah students immersed in the sea of the oral law broke through the walls of the House of Learning. Also the simple folk gathered here and learned the Mishna or Ein Yaakov (collection of legends and homilies) under the guidance of a learned man.

The period between the two world wars was very turbulent and there were upheavals in the life of the society. New parties arose and political life became exciting. It

who sent their sons to the governmental schools and they visited the Heder in the afternoon only up to the age of 10. The former and the latter did not continue in the high school, except for individuals, because they were forced to desecrate the Sabbath.

The typical Heder with roots from the preceding centuries, dominant in the 19th c. and keeping abreast in the beginning of the 20th c. was divided into three stages. The lowest — beginners of the tender age of 3. The children were taught the ABC, vocalization and reading. Children at the age of 5 advanced to the intermediate stage where they were taught the Pentateuch and the Rashi commentary. From the intermediate stage the pupils advanced to the highest stage and studied the Oral Law.

The old fashioned schooling was considered a learned profession in spite of the fact that the Melamed was not trained for his profession. Anyone could assume the title of melamed without having his credentials checked. It happened that the melamed was a man of letters and capable of teaching and educating, but very often the melamed was unfit for teaching, and he became a teacher after he had failed in many other areas. The former saw the fruits of his labour and the pupils benefited, but the latter stumbled and failed his pupils.

The melamdim lived in poverty. Teaching was generally conducted in his one room flat. The melamed's wife cooked meals and brought forth her children in that same room, when only a thin partition divided between her and the "heder" — the classroom.

The life of the Jewish child in the townlets was very hard, both in winter and summer. In the very cold winter

in *Die Neue Freie Presse* and the reviews of Max Nordau. The Hebrew intellectuals read *Hamitzpeh* edited by Menahen Lazar or the Lemberger *Tagblatt* in Yiddish, edited by Moshe Kleinman (later editor of *Haolam*). The Zionists read *Die Welt,* edited by Dr. Herzl in German, as well as Hebrew edition. The Polish language replaced the German of the assimilated. The Zionists too were forced to swim with the tide and publish in Galicia in the twenties of this century two newspapers in Polish: *Nowy Dziennik* in Cracow and *Chwila* in Lwów.

But in general, as mentioned, our community was marked by its religiosity. The Sabbath and Jewish holidays changed the face of the city. All work was halted, business transactions stopped at candle lighting time on Friday, till the coming out of the stars on Saturday evening. Nobody desecrated the Sabbath in public.

Between the two extremes, the orthodox on the one hand and the assimilated on the other, there were masses of the simple folk (amcho) faithful to the tradition and customs of all kinds and shades, while religiosity and secularity were all mixed up.

Education

As previously mentioned, cracks appeared in the religious wall already at the beginning of the 20th c. Hassidim, mitnagdim and simple orthodox folk were still in the majority. Their everyday languge, in contrast to the assimilated, was still Yiddish. Though most orthodox sent their daughters to governmental schools and their everyday language was Polish, the sons received their aducation solely in Heder or Yeshiva. There was a small minority in the community

black or brocaded silk gown with a silk girdle encircled the loins.

But the breeze of western civilization blowing from Vienna, the capital of Austria, military service in the Austrian army, the economic struggle and the frequent train rides on business, not to mention the pressure of the Gentile environment, all these slowly but surely undermined the foundations of tradition, weakened the bases of the Jewish way of life and its customs. A hidden but consistent struggle was going on between progress and tradition. The growth of the merchant class and learned professionals helped to bring about the change. Many Jews became irreligious. Most of them got used to wearing European clothes, German style. They still grew their beards, but it was a well trimmed beard, and their shirts with the hard white collars were worn with a tie, a la the style of the enlightened during the period of emancipation and enlightenment. They still preserved the traditional garb for the synagogue on Sabbaths, but on weekdays there were many who wore short jackets and one was amazed to see them completely dressed as "Germans".

The truth of the matter is that this change in external looks did not contribute to anything, this external assimilation did not in the least diminish the Gentiles' hatred for Jews, be it orthodox or "progressive".

Assimilation also penetrated into everyday speech. Yiddish made way for Polish as the mother tongue. The German language which was prevalent among the enlightened in the 19th c. lost its value on the revival of Poland. The early intellectuals still enjoyed reading Goethe, Schiller and Heine, and derived pleasure from reading Herzl's feuilletons

to the Friedman family : a sawmill, a brick burning factory and a flour-mill.

There were but a few learned professionals. Among the medical doctors was Dr. Tune and the assimilated Dr. Molkner, Dr. Horowitz who for years served as deputy mayor, was a lawyer. There was also the veterinary surgeon Ramer, the dentist Weinberg and the teacher of religion Szapiro. All branches of the economic life in every settlement were also to be found in our city. True, there were but few who had an adequate income. Most of the Wieliczka residents lived scantily because of financial straits.

The science of sociology in the United States established a rule some time ago by which it is possible to classify the middle class into 8 categories, from the lowest to the highest. According to this rule we shall be quite accurate in saying that the majority of Wieliczka Jews could be classified as middle class, but of the lowest grade.

The Jewish Community in its Relation to Tradition

Our Jewish community was composed of all sects, starting with the extreme orthodox of the kind of Neturey Carta (extreme zealots opposed to Zionism and a Jewish State) and ending with the assimilated Jews on the eve of their apostasy. At first the orthodox element was predominant and comprised all pious sects : the hassidim, the mitnagdim (opponents to hassidism) and G-d fearing and observant Jews. This widespread element was conspicuous mainly by its external appearance : growing a beard and side curls, wearing an oval velvet hat with a short, wide or round brim, and a long capote. On Sabbath they wore a long

classes lacked toilets adjacent to their flats, except for the extremely rich who lived in villas and modern houses. Most sanitary conveniences were situated in the courtyards in poor condition endangering the health of the population.

The Economy

Retail business was the main source of livelihood for the Jews of Wieliczka. Nearly all shops around the square, uptown and downtown, were in Jewish hands. Most customers came from among the salt miners in the city. Business was conducted in a quiet manner most days of the week, but on the two market days (Monday and Thursday) when the peasants arrived with their carts loaded with their produce of poultry, vegetables, grains and fruit for sale, and in exchange purchased what was available in the city : sugar, food-products, clothing, industrial goods, etc., there was tumult and noise preceded by extensive preparations.

There was no lack of craftsmen in the various professions : cobblers, tailors, blacksmiths, bakers, tinsmiths, etc. There were, of course, religious ministrants (rabbis, ritual slaughterers, teachers and others). It happened that a skilled and adroit craftsman sometimes engaged in another craft in order to improve his economic condition. I remember one tinsmith named Lephelholtz who knew to play the fiddle, he was invited to play at weddings to make the bridegroom rejoice with the bride.

There were also heavy and light industries: Wolf's brewery and soft drink plant ; Perlberg's distillery and Perlberger's tannery, and more. Wieliczka had a paper factory belonging to Gold-Sznur and three large plants belonging

tary sanitary facilities. Those flats mostly consisted of one room and kitchen. The one room served for many purposes: dining room, bedroom, guest room and study. And where there was no kitchen — also as a kitchen. Such a flat of one room often housed large families, two or three children slept in one bed. My family of 7 souls lived in a flat of one room and kitchen. The very poor lived in attics or cellars and were afflicted with asthma and T.B. due to the dampness of the walls. The supply of water had not yet been installed in these flats and water had to be fetched in buckets from the public faucets in the street to fill the barrels in the flats. Hot water for washing up? A bath? This was not in existence. For that purpose one public bath was put up to serve all the Jewish population of the town. I still remember when pipes were laid for the supply of water to the flats. And I certainly remember the great radical change in our life on the installation of electricity. Up to that time the candle and kerosene lamp served as the only light in the evenings in the house as well as outside. No doubt many of the readers will remember their way back home from the "Heder" with a lamp in their hand to light their way. And behold the electric bulb of only 25 watts had been lit and its light dazzled our eyes, the actual light of the seven legendary days. It is noteworthy to stress that in spite of the great development of electricity, the candle was and is still preserved among Jews and Gentiles alike in the house as well as in public and holy places, as the symbol of holiness and festivity.

The middle and upper classes lived in more spacious flats, in at least two rooms, with reasonable sanitary facilities. However, in the most essential area of sanitation, all

polis became fast — most townspeople often spent their time in Cracow either for pleasure or business. This was of significant influence upon our life. Unlike the other townlets that were resting on their oars, the people of Wieliczka brought home from the metropolis a gust of refreshing breeze that slowly changed their way of life. To better illustrate the change I shall describe a personal episode of mine. One evening, I, the yeshiva student clad in traditional long garb with side curls and trace of a beard, found an excuse to leave for Cracow. And — woe to the eyes which saw this — I entered for the first time in my life to a Yiddish theatre to see a show, something which was precluded from a fellow townsman to accomplish. It is needless to describe the impact of the play, the artistic setting and all that the theatre show had to offer.

The city of Wieliczka was beautiful. It was immersed in a sea of green and flowers, gardens, boulevards and a beautiful park. The Poles lived in wide circles around the Jewish quarters and in villas surrounded by gardens in the suburbs. The Poles had a name for each quarter. The Jewish population was densely residing in the centre of town around the downtown square (Dolny Rynek) and around the uptown square (Górny Rynek). There was the Christian church between the two squares, and the linking nearby street was called the Church street. Here and there Jews settled also on the outskirts of the town.

Living Conditions

Most Jews of the Wieliczka community were poor and struggled bitterly to make ends meet. Whole families lived in miserable flats of wood and stone, devoid of the most elemen-

which was hostile to Jews, and its end came in the Nazi holocaust (1942). Altogether the Jewish settlement in our town lasted only about 70 years.

The Population

Wieliczka was a district town with over 100 villages and small settlements like Dobczyce Gdów and others being affiliated to it. In those places there were also but few Jews, or just individuals. The Jewish community was in no way different from hundreds of other communities in Galicia, except for the numerical ratio between Poles and Jews, i.e. there were townlets with a Jewish majority and a Polish minority, but in Wieliczka the Jews constituted only 15% of the general population. Thare were 614 Jewish souls in the city in 1890 ; 981 in 1900, whereas in 1921 there lived 1700 souls. (vis. Encyclopedia Judaica, vol. 16, pages 242, 496). On the surface, our community was no different from other communities in Galicia that shared the same way of life.

Yet it seems that Jewish life in our town was more developed because of its proximity to Cracow, the metropolis of western Galicia. I still remember the first two decades of this century when a journey to Cracow (alltogether 14 km.) was for many of us a happening. For what reason? No doubt it was the walk on foot through long boulevards to the railway station outside the city. The train to Cracow left on its way twice or three times daily. Suddenly good news arrived: good riddance of the clumsy train, a diesel train would enter the heart of the city on a railway line at an hour's frequency. The change was radical. Communication between the townlet and the metro-

promised rights to the Jews of Galicia on condition that they open German schools for the Jewish children. And indeed such schools were founded in the cities of Galicia. Naphtali Herz Homberg, follower and friend of Mendelssohn, stood at the head of those schools and caused displeasure to Mendelssohn who was then still among the living (died in 1786).

The historian Meir Balaban in his book The History of the Jews of Cracow 1656—1868, page 540, explicitly includes Klasno among the cities in which German schools were opened at the end of the 18th c. The conclusion is obvious, Klasno was a townlet hundreds of years old, the magnificent interior construction of the synagogue fortified from the outside had architectural class and so built that it could serve as a shelter for the community in troubled times.

OUTLINE FOR THE IMAGE OF THE COMMUNITY IN WIELICZKA AT THE BEGINNING OF THE 20TH C.

Is is not my intention to present a study of the Jewish Community in Wieliczka at the beginning of the 20th c.; I wish to review in essence the life of the Jews in our town as I remember it from my childhood and adolescence: the manner of life in those days with its light and shade, weekdays and holidays.

The Jewish settlement in Wieliczka was young, very young. Its beginning started in the 70s of the past century in the days of the liberal regime of the Austrian monarchy which lasted till the end of the First World War (1918); its continuation was under the rule of liberated Poland,

and murdered by the Nazis on the night following the outgoing of Yom Kippur. It is still doubtful whether the community of Klasno was established in the middle of the 19th c. and if rabbi Leichtal was indeed the first rabbi.

After an intensive quest, aided by our landsman and friend Mr. A. Friedman, we got to the YIVO Institute in New York where we found a Geographic Dictionary (Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego) — which had appeared in Warsaw in 1883: In the 4th volume under the entry Klasno it is written as follows:

> 'Klasno, a townlet, or rather a separate community of 558 residents, situated south of Wieliczka and having large buildings of the affluent in the community who are dealing in wholsale commerce. This townlet is populated by Jews only, all merchants. The separation of Klasno from Wieliczka was the consequence of the fact that Jews were forbidden to settle in Wieliczka. A fire which destroyed 22 houses had broken out in 1880.'

From this passage we learned the number of Jewish residents and that they enjoyed a sound economic status. But we still do not know the age of that community.

In our further research we found additional sources according to which Klasno had already been an important Jewish settlement in the 18th c. In above mentioned Geographic Dictionary we find on page 320 that the Klasno community built a hospital for the poor in 1780. We also learned from Dubnov's history book Divrei Yemey Am Olam, volume 7, pages 219—221 (Baruch Krupnik's translation published by Dvir) about the Patent of Tolerance issued by Joseph the Second, emperor of Austria, in which he

knew no bounds, they violated the graves of the dead and uprooted the tombstones in order to use them in construction or sidewalks, and the like. Here is the story of our landsman, M. Szinagel who immigrated to Belgium before the war and lives now in California. He came to Wieliczka for a short visit after the war, in 1947. On his arrival to the city, he was shown by a municipality official a statue ornamenting the square in front of the municipality building in memory of a Russian personality. The official revealed to him that the precious stone was taken from the Jewish graveyard and put up in memory of I. Laks. The Germans turned the magnificent synagogue into a storehouse. Of all the possibilities there remained only the investigation of the line of rabbis. After corresponding with rabbis in Israel and abroad without any result, we succeeded in obtaining data from Meir Vander, the librarian of the Hebrew University in Jerusalem, which shows that Mr. Leichtal was the first rabbi in Klasno, seemingly in the middle of the 19th c. He was succeeded by rabbi Yehezkel Szraga Frenkel, the author of "The Words of Ezekiel". We find an innovation on the front page of the book, no more the rabbi of the Klasno community only, but of the two communities Klasno-Wieliczka, first Klasno in big letters and after it Wieliczka in small letters. The reason for it is that the latter was still in its early stages and the former in its seniority. The second rabbi, author of the *Words of Ezekiel,* died in 1885. He was succeded by his son-in-law, Szmuel Szmelke Frenkel, who officiated up to ca. 1930. After he passed away, his eldest son Pinhas Leibusz took his place as the fourth and the last rabbi. Pinhas Leibusz, of blessed memory, was cruelly tortured

by its sister town Tel-Aviv, the larger of the two, that had recently celebrated its 70th anniversary. The two towns Wieliczka—Klasno shared the same fate, the latter, the older (by hundreds of years) was devoured by the Jewish community of Wieliczka that was established only about 1870.

It turns out that the old Jewish settlement in Klasno came into being because of the source of income found close to the salt mine. Because Jews were banned from settling in Wieliczka, they fixed their residence outside the city limits, but near it. And when the Jews were finally allowed to settle in Wieliczka, the Jews of Klasno were the first to move there. It is noteworthy that in spite of the growth of the new Jewish settlement that surpassed the old one in size, there still remained in Klasno important Jewish institutions, like the only public ritual bath that served both settlements alike, the synagogue — maginificent by its art — in which both communities worshipped, and last but not least — the only graveyard to which the deceased of both communities were brought for their final rest.

Whereas the approximate date of the establishment of the Jewish settlement in Wieliczka is known to us, the age of Klasno is quite concealed from us. Much effort was invested in that matter. In normal times it is possible to discover the age of a settlement in several ways : a) by finding the names of the line of rabbis who officiated in the community, b) by investigating the architectural artwork of the synagogue, c) by taking of evidence from old settlers, d) by a visit to the local cemetery for establishing the age of the settlement by its tombstones.

The Nazis destroyed our community. Their cruelty

Borenstein from Cracow. Borenstein together with two other Jews from Warsaw, Berek Shmulevitz (the son of Samuel Zbitkover) and his brother-in-law Samuel Frenkel leased the mine. One can assume that all the above came to the town on business from time to time. Permanent Jewish settlement in Wieliczka began only in the second half of the 19th century.

There is no doubt that the right for Jews to settle in Wieliczka was the direct outcome of the Austria-Hungarian constitution of the 21st December, 1867, seemingly because of the turbulence in Austria following its defeats in the wars. This new constitution guaranteeing all nationalities of the kingdom the enjoyment of equal rights without distinction of race and creed in schools and public life; freedom of speech and the press, etc. was in force until the disintegration of the Austrian Empire in 1918[3].

Wieliczka — Klasno

It is not a rare phenomenon to find two neighbouring cities that merged into one and still preserved their original names. It is enough to mention two pairs of large cities in Poland, namely Cracow-Padgush, Warsaw-Praga as adjacent cities though divided by the river Vistula. But why should we travel that far when the closest example is Tel-Aviv-Jaffa in Israel. The latter is thousands of years old (a port town from the days of Solomon) and was absorbed

---

1) S. Dubnov, The History of the Jews, vol. 6, page 166.

2) Ibid, vol. 5, page 266 & Encyclopedia Hebraica, vol. 16, page 321. Encyclopedia Judaica, vol. 16, pages 242, 496.

3) Salo Baron, A Social and Religious History of the Jews, vol. 16, p. 250; Encyclopedia Britannica, vol. 2, p. 468; Encyclopedia Judaica, vol. 3, p. 895; vol. 6 "Emancipation".

their traditional enmity as the crucifiers of their messiah. Second in rank was the aristocracy, who hated the Jews in spite of the fact that they had close profitable business relations with them. Another factor for Jew hatred were the townsmen, their hatred originated in jealousy as they saw in the Jew a dangerous competitor. It also happened that all classes joined ranks to organize pogroms against Jews ; to issue bad and harsh edicts and to spread libels, against the king's will, who generally was the Jews' protector. I have no intention to speak about the chain of persecutions, these are recorded in the history books of the Jewish people. I shall limit myself to the topic before us.

Following a strict prohibition for Jews to settle in certain towns, the townsmen extracted from the Polish king Sigimund August the right "not to tolerate Jews" in some towns (Privilegium de non tolerantis judaeis) — in 1527. According to that right, to which the king agreed under pressure, Jews were forbidden to settle in certain cities in Poland (the princedom of Mazovia with its capital Warsaw), and some small towns, among them Wieliczka [1]. Thus it came about that this old town (more than a thousand years old and 700 years since the establishment of the mine) was out of bounds for Jews.

However, the reader should not get the impression that Jews had no foothold in the city at all times. We know from history that among the lessees of the mine from the Polish kings between the 14—18th centuries there were also Jews. The most known of them were: Levko who leased the mine from Kasimir the Great in 1368; Saul Wahl who leased it from Stephan Batory in 1580 [2] and finally, the father-in-law of Rabbi Dov Maizels, Zalman

the museum is to be found in the third layer of the mine, i.e. at the depth of 135 metres under the surface of the earth. It extends over 13 halls of 1½ km. in length. The remaining area is closed to the public, except for scientists, historians and the like.

Concurrently with the rock salt, the mine of Wieliczka also produced, like in Bochnia (which is the other end of same mine), salt and salt water. Its production was halted in 1724 due to its nonprofitability to be renewed only in 1911 with the advent of mechanical industrialization. In the second decade of the 19th c. salt water was first used for medicinal purposes, curative baths were opened in 1837. This enterprise did not last for long, and today the medicinal properties of salt are limited to asthma patients only. For that purpose an underground sanatorium for chronic diseases, "Cinga", was opened after the Second World War.

The Jewish Community in Wieliczka

Polish Jewry, as known, dates back as far as the Polish state. Jews lived in Poland as early as the 10th century. Polish Jewry had its ups and downs, equal rights but also cruel persecutions. Polish Jewry played a dominant part in the upbuilding of the economy of that country, particularly in the development of commerce. The Jews were generally received with open arms by the Polish kings because they realistically saw the Jew as a helpful element. The influential upper classes of the Polish society did not think so, they hated the Jews and did everything in their power to clip the Jews' wings. At the head of the Jew-baiters stood the clergy, who hated the Jews with

Mechanical methods were introduced in the years 1396—1406. Another 40 years had passed and horses were employed in mining. Maps of the mine were drawn up and improved in the 17th and 18th centuries. An extensive internal railway network for the transportation of the salt from place to place was built in 1851. The steam engine for raising the salt to the surface of the earth was first installed in 1859 and the whole mine was illuminated by electricity in 1886. The length of the railway line today surpasses 200 km.

As a result of the excavation beneath the town of Wieliczka for hundreds of years, there arose a labyrinth of pathways and halls in the depth of the earth. According to recent calculations, the length of the pathways reaches 350 km. The volume of the cavity created is about 7½ million cubic metres. In the 700 years of the utilization of the mine, the plant supplied 50 million tons of salt.

The oldest part of the mine was turned into a museum in 1950. It attracts tourists of many lands. 136 metres deep in the earth there are the old galleries, corridors, underground lakes navigable by boats, a church furnished with an altar, carved statues of crystal salt, a dance hall, offices coated with wood, various installations for refining salt and more. The tourist pathway extends to 3 km. A tour of the mine lasts about 3 hours. Approximately 2 million people visit the mine annually. The spectacle of the halls and churches with statues carved of crystal salt and illuminated by electric light with plenty of chandeliers made of crystal salt, catches the eye by its splendour and attracts tourists from near and far.

Only a tiny part (about 1%) of the vast cavity was declared as a tourist exhibit. The permanent exhibition in

Dr. Moshe Yahrblum

WIELICZKA — THE SALT CITY

Wieliczka which is situated 14 km. south-west of Cracow contains in its territory vast areas of salt. First mention of the existence of underground salt in Wieliczka is found in writings of 1124, but its industrial utilization began in the 8th decade of the 13th century. Since its early foundation the mine was the exclusive property of the king, as salt was in demand and very valuable. The proceeds from the salt amounted to one third of the kingdom's revenue. It can therefore be understood that the regular development of the mine was every ruler's foremost concern, he often visited the mine and established a royal monopoly on the salt trade. Casimir the Great established a code of rules relating to all matters of the mine which was in force till 1743, when certain changes were introduced. The salt layer from the west to the east extends an area of over 5½ km. in length and from the north to the south approximately 1 km. in width with the maximum depth of 326 metres. The history of its utilization can be divided into several stages. Until the middle of the 18th century mining of the upper layer of salt was mainly carried out manually and was limited to the depth of metres. The mining of deeper layers began in the 19th c. Mining is still going on at present.

In its first stage the utilization of the salt was of primitive nature, it was as aforesaid mostly done manually.

least this modest literary monument, to hand over the names of the martyrs to their descendants.

This book is also meant for the future. To the few survivors the course of their torments during the holocaust has left its profound imprint on their whole life. They cannot detach themselves from the nightmare of the past.

The book was thus conceived rather for their children and generations to come. In our homes this book will serve as a book for our progeny to read and try to understand. They will certainly learn in school the Jewish history of their forfathers in this dreadful era. Often history as such sounds incredible, yet when it becomes specific and personal; when they will associate at home this history with the family names they are familiar with — it will become more believable and meaningful. This will keep them vigilant and alert to what has happened indeed in the past, coupled with the hope that this will never repeat itself again.

Our book "In Memoriam" will surely be kept for ever in the depth of our hearts, but we, the living, must also look forward to the dawn bursting forth from the East. From the ashes of our deceased and from the handful of the survivors a new nation has been born. We are proud that our survivors in Israel are active builders of Israel and that those abroad are aiding our aim. They occupy every post where they are needed. The illusive hopes in the past, after each catastrophe and disaster, "that this will never happen again" — is now no longer a wishful thinking. The State of Israel is to a great extent a guarantee that Jewish life, whether in Israel or even the world over, is no longer lawless and defensless, and that the assailant will not get away with impunity.

Dr. M. Yahrblum

of our society; c) Diaries & memoirs; d) a possible detailed list of all martyrs of the Wieliczka Jewish community, supplemented with some pictures available.

The material of the book appears in turn into three languages: Hebrew, Yiddish and English. The Yiddish and English sections are not as large as the one in Hebrew. The Yiddish part is intended for those of our townsfolk who do not know Hebrew. The English section aims at those who live in English speaking countries. There is still a more condensed Polish section which consists only of material originally written in Polish. None of the material in other sections (Hebrew, Yiddish and English) was translated into Polish. The English and Polish sections are also intended for non-Jews in general, and the Poles in particular, to tell them what the Jews had contributed to the growth and development of their town, and how they were recompensed during the years; how they were oppressed as a minority, particularly during the holocaust.

There were rare and noble individuals among the Christians who held out a human hand to save Jews risking thereby their own lives. May their names be blessed, and those who collaborated with the German oppressors — be recorded in everlasting shame.

The objective of this book is twofold: *past* and *future.* As for the past, we deem it our prime duty to pay homage to our deared and beloved families, who perished in agony during those horrible years. Their ashes are scattered all over the earth. We cannot visit their graves and put a wreast of flowers on the place of their eternal rest and recite the traditional "Kaddish". There is of course no gravestone, no inscription engraved on, no monument. So let us have at

FOREWORD

We, a handful of survivors of Wieliczka community concentrated mainly in Israel and America, decided, though perhaps too late, finally to follow the pattern of so many other big and small Jewish communities in publishing literary memorial dedicated to the martyrs of our parents, brothers, sisters, husbands, wives, children, and other members of our dear families, who perished during the Nazi holocaust.

As we embarked collecting material for this memorial, it became soon evident that historical sources, however immense the material, are not readily available. Nor could we count too much on collecting testimony from the few survivors for the following reasons:

1) Almost 40 years elapsed since the catastrophic occurences, consequently many details had already somewhat faded out.

2) Add to this the fact that we all are now physically remote from the scene of annihilation, which makes the revival of the past more complex.

All this mentioned before would have sufficed to discourage us in our venture. Yet, however scanty the material we were able to gather, we still decided to come out with this humble, unpretentious memorial.

The book consists of four parts: a) a historical survey of the existence of the Jewish community in Wieliczka from its inception (the early seventies of the 19th century) until the outbreak of Second World War, covering a period of 70 years approximately; b) a rather detailed survey of the tragic past during the holocaust as described by the survivors

WITH GRATITUDE

We wish to express our sincere thanks to Dr. Moshe Yahrblum, whose sustained and unselfish efforts made this Wieliczka Memorial Book possible.

His deep commitment and patience as well as his very professional work in researching and translating the multilingual material collected from many countries and numerous libraries, contributed greatly to the difficult task of bringing this book to its final stage.

For the countless hours of Dr. Yahrblum's extensive work during the last 2½ years, which made the idea become reality, he will be always remembered with gratitude.

The Committee

Editor: SHMUEL MEIRI

Printed in Israel, 1980

M. Stern Press, Tel-Aviv, Israel

The Jewish Community of

WIELICZKA

A MEMORIAL BOOK

Published by the Wieliczka Association in Israel